

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl 13, Cild 13, aprel-iyun 2025
Year 13, Volume 13, April-June 2025

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENT

- Siyasi iqtisadın perspektivləri: tədqiqat predmeti genişlənir
..... *Əlican Babayev*
- Dünya iqtisadiyyatının transregional integrasiya mexanizmləri: Azərbaycanın regional əməkdaşlığına konseptual yanaşma *Müşfiq Quliyev, Murad Axundov*
- Nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı: müxtəlif modellərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri *Aqil Əsədov, Fuad Mirzəyev*
- İntellektual mülkiyyətin ölkənin elmi məhsuldarlığına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi: Azərbaycan nümunəsi *Sərdar Şabanov*
- Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti və onun qiymətləndirilməsi nəticələri *Şəfiqə Məmmədova*
- İxracın artmasının iqtisadi bərpa üzərindəki təsirləri
..... *Elman İbişov, Rafail Rzayev, Nəriman Nərimanlı*
- Kompetensiya əsaslı tədris prosesinin təşkili və nəticələrinin təhlili
..... *Rüfət Sərdarlı, Aysel Qaragözova, Hacı Məhəmməd Vagif*
- Azərbaycanın biznes tsikllərinin dəyişkənliyi və pul siyasəti şoklarının rolu
..... *Ramiz Rəhmanov*
- Yaşıl iqtisadiyyatda tullantıların idarə olunması
..... *Həcər Şükürova, Elşən Əhmədov*
- Orta təbəqənin formalaşması amilləri və əhəmiyyəti *Nazim Məmmədov*
- Azərbaycanın “yaşıl enerji”yə keçid siyasətində perspektivlər və çətinliklər
..... *Əfsanə Cəfərova*
- İcbari sığorta səmərəliliyinin iqtisadi qiymətləndirilməsi *Elmar Allahverdi*

Elmi, Resenziyalı, Rüblük

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
İl 13, Cild 13, aprel-iyun 2025

www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
www.academic.edu.az	
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Redaktor:	i.e.d., prof. Y.H.Həsənlı
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövriyyə və dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, UNEC Nəşriyyatı, Tel:(+994 12) 4925337
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 11.06.2025

Redaksiya heyəti

i.e.d., prof. Natiq Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
prof. Dr. Mehmet Yüce	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n., Murad Bağırzadə	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
t.e.n., dos. Sərdar Şabanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n., dos. Elman İbişov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n., dos. Fərhad Mikayılov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n. Rəşad Hüseynov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. Salman Nəcəfov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. dos. Xətai Aliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. dos. Suqra Hümətov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n. dos. Aida Quliyeva	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n. dos. Hafiz Hacıyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n. dos. İlqar Seyfullayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. Nurkhodzha Akbulaev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. dos. Elçin Eyvazov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Beynəlxalq Redaksiya Heyəti

prof., Dr. İsmixan Bayramoğlu	İzmir İqtisadiyyat Universiteti, Türkiyə
dosent, Dr. Fəxri Həsənov	Kral Abdullah Neft Tədqiqatları və Araşdırma Mərkəzi, Səudiyyə Ərəbistanı
dosent, Dr. Elxan Rıçard Sadiq-Zadə	Boxum Rur Universiteti, Almaniya
prof., Dr. İqor Mantsurov	Statistik Tədqiqatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Ukrayna
prof. Dr. Rafayıl Qasimbəyli	Əskişəhər Texniki Universiteti, Türkiyə
prof. Dr. Qorxmaz İmanov	İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Azərbaycan
Dr. Fateh Belaid	Kral Abdullah Neft Tədqiqatları və Araşdırma Mərkəzi, Səudiyyə Ərəbistanı
Dr. Andrea Gatto	Kean Universiteti, ABŞ
dosent, Dr. Halima Begum	Utara Universiteti, Malayziya
dosent, Dr. S. M. Ferdous Azam	Malayziya İdarəetmə və Elm Universiteti, Malayziya
prof., Dr. Şərif E. Hüseynov	Liepaja Universiteti, Latviya
prof., Dr. Adil Bağirov	Avstraliya Federasiya Universiteti, Avstraliya
prof., Dr. Cem İşık	Anadolu Universiteti, Türkiyə
dosent, Dr. Uğur Korkut Pata	Osmaniye Korkut Ata Universiteti, Türkiyə
prof., Dr. Kollins Ntim	Southampton Universiteti, Böyük Britaniya
prof. Hasan Tutar	Anadolu Universiteti, Türkiyə
prof., Dr. Cemal Zehir	Yıldız Texniki Universiteti, Türkiyə
prof., Dr. Hasan Dinçer	İstanbul Medipol Universiteti, Türkiyə
Dr. Ojonugma Usman	İstanbul Ticarət Universiteti, Türkiyə-Nigeriya
dosent, Dr. Mücahit Aydın	Sakarya Universiteti, Türkiyə
dosent, Dr. Godvin Olasehinde-Villiams	İstanbul Ticarət Universiteti, Türkiyə

* Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövr elmi nəşrlər siyahısındadır.

* Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов диссертаций.

<i>Mündəricat/Contents</i>	<i>Səh./Pp.</i>
Siyasi iqtisadın perspektivləri: tədqiqat predmeti genişlənir Əlican Babayev	8-22
Dünya iqtisadiyyatının transregional inteqrasiya mexanizmləri: Azərbaycanın regional əməkdaşlığına konseptual yanaşma Müşfiq Quliyev, Murad Axundov	23-37
Nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı: müxtəlif modellərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri Aqil Əsədov, Fuad Mirzəyev	38-56
İntellektual mülkiyyətin ölkənin elmi məhsuldarlığına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi: Azərbaycan nümunəsi Sərdar Şabanov	57-68
Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti və onun qiymətləndirilməsi nəticələri Şəfiqə Məmmədova	69-86
İxracın artmasının iqtisadi bərpa üzərindəki təsirləri Elman İbişov, Rafail Rzayev, Nəriman Nərimanlı	87-104
Kompetensiya əsaslı tədris prosesinin təşkili və nəticələrinin təhlili Rüfət Sərdarlı, Aysel Qaragözova, Hacı Məhəmməd Vagif	105-117
Azərbaycanın biznes tsikllərinin dəyişkənliyi və pul siyasəti şoklarının rolu Ramiz Rəhmanov	118-128
Yaşıl iqtisadiyyatda tullantıların idarə olunması Həcər Şükürova, Elşən Əhmədov	129-138
Orta təbəqənin formalaşması amilləri və əhəmiyyəti Nazim Məmmədov	139-147
Azərbaycanın “yaşıl enerji”yə keçid siyasətində perspektivlər və çətinliklər Əfsanə Cəfərova	148-158
İcbari sığorta səmərəliliyinin iqtisadi qiymətləndirilməsi Elmar Allahverdi	159-170

Scientific, Refereed, Quarterly
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Year 13, Volume 13, April-June 2025

www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
www.academic.edu.az	
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A. J. Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y. H. Hasanli
Managing Editor:	associate prof., Ph.D., N. O. Hajiyeu
Title Juornal:	Scientific reviews of Azerbaijan State University of Economics
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel: (+994 12) 4927870
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, UNEC Publishing house, Tel: (+994 12) 4 92 53 37
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 11.06.2025

Editorial Board

Prof. Dr. Natig Ahmedov	Azerbaijan State University of Economics
Prof. Dr. Mehmet Yuce	Azerbaijan State University of Economics
Ph.D. Murad Bagirzadeh	Azerbaijan State University of Economics
Ass. Prof. Sardar Shabanov	Azerbaijan State University of Economics
Ass. Prof. Elman Ibishov	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Farhad Mikayilov	Azerbaijan State University of Economics
Ph.D. Rashad Huseynov	Azerbaijan State University of Economics
Ph.D. Salman Nadjafov	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Xatai Aliyev	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Sugra Humatova	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Aida Guliyeva	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Hafiz Hajiyeu	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Ilgar Seyfullayev	Azerbaijan State University of Economics
Ph.D. Nurkhodzha Akbulaev	Azerbaijan State University of Economics
Ass. Prof. Elchin Eyvazov	Azerbaijan State University of Economics

International Editorial Board

Prof., Dr. Ismihan Bayramoglu	Izmir University of Economics, Türkiye
Assoc. prof., Dr. Fakhri Hasanov	King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Saudi Arabia
Assoc. prof., Dr. Elkhan Richard Sadik-Zada	Ruhr Universität Bochum, Germany
Prof., Dr. Igor Mantsurov	Research Institute for System Statistical Studies, Ukraine
Prof., Dr. Rafayıl Gasimbeyli	Eskisehir Technical University, Türkiye
Prof., Dr. Korkmaz İmanov	Institute of Control Systems, Azerbaijan
Dr. Fateh Belaid	King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Saudi Arabia
Dr. Andrea Gatto	Kean University, United States
Assoc. prof., Dr. Halima Begum	Universiti Utara Malaysia, Malaysia
Assoc. prof., Dr. S. M. Ferdous Azam	Management&Science University Malaysia, Malaysia
Prof., Dr. Sharif Guseynov	Liepaja University, Latvia
Prof., Dr. Adil Bagirov	Federation University Australia, Australia
Prof., Dr. Cem İshik	Anadolu University, Türkiye
Assoc. prof., Dr. Ugur Korkut Pata	Osmaniye Korkut Ata University, Türkiye
Prof., Dr. Collins Ntim	Southampton University, Great Britain
Prof. Hasan Tutar	Anadolu University, Türkiye
Prof., Dr. Cemal Zehir	Yildiz Technical University, Türkiye
Prof., Dr. Hasan Dincer	Istanbul Medipol University, Türkiye
Dr. Ojonugma Usman	Istanbul Ticaret University, Türkiye-Nigeria
Assoc. prof., Dr. Mucahit Aydın	Sakarya University, Türkiye
Assoc. prof., Dr. Godwin Olasehinde-Williams	Istanbul Ticaret University, Türkiye

* This journal is included in the list of scientific periodicals recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for publishing the main results of dissertatio

Ön söz

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) 95 illik yubileyi münasibətilə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) 95 illik yubileyi ölkəmizin elm və təhsil tarixində mühüm əhəmiyyət daşıyan əlamətdar bir hadisədir. Bu yubiley yalnız bir ali təhsil müəssisəsinin deyil, eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatı və elmi-intellektual potensialının inkişaf tarixinin dolğun şəkildə ifadəsidir. UNEC ötən onilliklər ərzində təkcə iqtisad elminin deyil, həm də idarəetmə, maliyyə, biznesin təşkili, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və digər sahələrin formalaşmasında və inkişafında strateji rol oynamışdır.

1930-cu ildən fəaliyyətə başlayan bu ali təhsil ocağı müasir müstəqil Azərbaycanın innovativ və rəqəmsallaşmış ali məktəbinə çevrilərək, ölkənin və regionun qabaqcıl iqtisadi təhsil mərkəzlərindən biri statusunu qazanmışdır. UNEC bu illər ərzində yüz minlərlə iqtisadçı kadr hazırlamış, onların bir çoxu Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində, özəl sektorunda və beynəlxalq təşkilatlarda mühüm mövqelər tutaraq, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına töhfə vermiş, indi də verməkdədirlər.

Bu yubiley UNEC-in zəngin tarixi irsinin, yüksək təhsil ənənələrinin və gələcəyə yönəlmiş strateji baxışının vəhdətində yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu nümayiş etdirir. Bu əlamətdar hadisə münasibətilə UNEC-in bütün kollektivi, məzunları və tərəfdaşlarını təbrik edir, universitetin qarşıdakı illərdə də elm, təhsil və cəmiyyət naminə uğurlu fəaliyyətini davam etdirəcəyinə əminlik ifadə edirik.

UNEC-in 95 illik yubileyi münasibətilə “Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri” jurnalının universitetin elmi və intellektual inkişafında tutduğu mühüm yerə akademik baxış zəruridir.

Bu jurnal nəinki UNEC-in, eləcə də ölkədə elmi potensialın artırılması, gənc doktorantların elmi məqalələrinin dərc olunması prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Elmi Xəbərlər” jurnalı universitetin elmi məhsuldarlığının göstəricilərindən biri olmaqla, onun akademik nüfuzunun formalaşmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Jurnalda nəinki UNEC əməkdaşları, eləcə də ölkəmizin digər doktorantlarının məqalələrinin dərc olunması ödənişsiz həyata keçirilir. Bu kontekstdə jurnal UNEC-in 95 illik zəngin tarixi ərzində universitetin elmi identikliyi və intellektual irsini daşıyan mühüm simvollarından biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bu əlamətdar yubiley münasibətilə jurnalın redaksiya heyətini, məqalə müəlliflərini və oxucu auditoriyasını təbrik edir, nəşrin gələcəkdə də elmi-tədqiqat fəaliyyətinin təşviqi və beynəlxalq elmi mühitdə tanınması istiqamətində fəaliyyətində uğurlar arzulayırıq.

UNEC-ə yeni nailiyyətlər, daha böyük elmi uğurlar və dünya miqyasında tanınan iqtisad məktəbi kimi mövqeyini möhkəmləndirməyi diləyirik!

Redaksiya heyəti

SİYASİ İQTİSADIN PERSPEKTİVLƏRİ: TƏDQIQAT PREDMETİ GENİŞLƏNİR

Daxil olub: 3 aprel 2025-ci il
Qəbul olunub: 21 aprel 2025-ci il

Received: 3 April 2025
Accepted: 21 April 2025

Əlican Babayev
i.e.d., prof., UNEC
alican.babayev@unec.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-9968-9677>

<https://doi.org/10.30546/UNEC.SR.2025.13.1001>

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi bu gün inkişaf edən sosial-iqtisadi proseslərin gedişində yaranan və bütövlükdə iqtisad elminin, xüsusən də siyasi iqtisadın qarşısında yeni vəzifələr qoyan həmin yeni hadisələri təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı dialektik, konkret-tarixi, sistemli təhlil və məntiqi metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın məhdudluğu siyasi iqtisad elmi üzrə mövcud olan əsərlərin əksəriyyətində bu elmin mövzusunun genişləndirən, sosial-iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklərin kifayət qədər araşdırılmaması hesab edilə bilər. Tədqiqat nəticəsində yeni texnologiyaların sürətli inkişafının təsiri altında müasir məhsuldar qüvvələrin strukturunda yaranan və iqtisad elminin özünün predmetini genişləndirən yeni hadisələr təhlil edilmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ondan milli dövlətin səmərəli sosial-iqtisadi siyasətinin inkişafı üçün zəruri olan məhsuldar qüvvələrin strukturunda baş verən son dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün istifadə oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı müasir məhsuldar qüvvələrin inkişafı prosesində hazırda meydana çıxan yeni hadisələrin öyrənilməsində bir elm kimi siyasi iqtisadın imkanlarının müəyyən edilməsində və bununla da onun predmetinin genişləndirilməsindədir.

Açar sözlər: *siyasi iqtisadın predmeti, məhsuldar qüvvələr, yeni texnologiyanın inkişafı, investisiya fəaliyyəti, investisiya layihələrinin sosial xarakterinin qiymətləndirilməsi, iqtisadi tədqiqatların rolu.*

PERSPECTIVES OF POLITICAL ECONOMY: WIDENING THE SUBJECT OF INVESTIGATION

Alijan Babayev
Dr., prof., UNEC

Abstract

The aim of this study is the examination of new phenomena observed within ongoing socio-economic processes, which, in turn, set new challenges for economic science

in general and political economy in particular. The research was conducted using methods such as dialectical analysis, concrete-historical approaches, systematic analysis, and logical inference. The study's limitations include insufficient exploration of changes in socio-economic life that significantly expand the subject matter of political economy as a science, a gap observable in most existing works on economic theory, particularly those concerning political economy. The study's outcome lies in the analysis of new elements emerging within the structure of modern productive forces under the influence of rapid technological advancements, which thereby alter the subject of economic science. The practical significance of the research is its applicability in assessing shifts within the structure of contemporary productive forces, essential for developing effective socio-economic policies at the national level. The study's scientific novelty and originality lie in uncovering the potential of political economy as a discipline to analyze new phenomena emerging in the process of productive force development, thereby expanding its scope as a science.

Keywords: *subject of political economy, productive forces, progress of new technologies, investment activities, evaluation of social character of investment projects, role of economic investigation.*

ПЕРСПЕКТИВЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ: РАСШИРЯЯ ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Алиджан Бабаев
д. э. н., профессор, UNEC

Резюме

Целью исследования является анализ тех новых явлений, которые возникают в ходе социально-экономических процессов, развивающихся сегодня, и которые ставят новые задачи перед экономической наукой в целом и, в том числе, перед политической экономией. В ходе исследования применялись такие методы, как диалектический, конкретно-исторический, методы систематического анализа и логического обобщения. Ограничением исследования может считаться нехватка в большинстве имеющихся работ по экономической теории и, в частности, политической экономии как науки исследования тех изменений в социально-экономической жизни, которые расширяют сам предмет этой науки. В результате исследования были проанализированы новые явления, возникающие в структуре современных производительных сил под влиянием быстрого развития новых технологий и расширяющие сам предмет экономической науки. Практическое значение исследования состоит

в том, что оно может быть использовано при оценке происходящих в последнее время сдвигов в структуре производительных сил, которая необходима для разработки эффективной социально-экономической политики национального государства. Научная новизна и оригинальность исследования заключаются в выявлении возможностей политической экономии как науки в исследовании новых явлений, возникающих в настоящее время в процессе развития современных производительных сил и тем самым расширяющих ее предмет.

Ключевые слова: предмет политической экономии, производительные силы, развитие новых технологий, инвестиционная деятельность, оценка социального характера инвестиционных проектов, роль экономических исследований.

Giriş

Müasir dövrdə siyasi iqtisadın rolu və onun inkişaf perspektivləri haqqında danışarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, elmi, texniki və texnoloji tərəqqinin, eləcə də ən müxtəlif sahələrdə əmək prosesində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin təsiri altında istehsal fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi şəraitində bu rolun artması obyektiv xarakter daşıyır. Deyə bilərik ki, bu cür hadisələr bütövlükdə məhsuldar qüvvələrin maddi-əşyavi amillərinin vəziyyətində bilavasitə əks olunur. Nəticə etibarilə, bütün bunlar *siyasi iqtisadın predmetinin genişlənməsi* deməkdir, çünki bu, həm istehsal prosesində yaranan iqtisadi münasibətlərə, həm də cəmiyyətin həyatının mühüm sosial aspektlərinə aiddir. Məlum olduğu kimi, bu amillərin hər ikisi bilavasitə siyasi iqtisadın tədqiqat sahəsinə daxildir. Buna görə, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində baş verən konkret proseslərin, habelə dövlətin iqtisadi siyasəti çərçivəsində görülmə tədbirlərin *sosial təhlilinin* əhəmiyyəti artır.

Söhbət bu sahədə qəbul edilən və ya yaxın gələcəkdə qəbul ediləcək iqtisadi qərarların *ilk növbədə* bu qərarların *bilavasitə* etdiyi insanlar üçün və *ikincisi*, bütövlükdə cəmiyyət üçün sosial əhəmiyyətinin təhlilindən gedir. Həm dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı elementlərinə, həm də bütövlükdə bu siyasətə məhz sosial əhəmiyyət mövqeyindən baxılmalıdır və siyasi iqtisad elminin qarşısında duran vəzifə bundan ibarətdir.

Bundan əlavə, bu gün sürətlə dəyişməkdə olan dünyada dövlətlərarası rəqabətin açıq-aydın kəskinləşdiyi şəraitdə deyə bilərik ki, uzunmüddətli dövrdə milli dövlətlər üçün oriyentir olan *hədəf - iqtisadi indikatorların* müəyyənləşdirilməsi siyasi iqtisadın əsas *praktiki* vəzifələrindən biridir. Siyasi iqtisad üzrə tədqiqatçılar, öz

növbəsində, milli inkişafın bu məqsədlərinə uyğun olaraq və onlara güvənməklə, növbəti addımı atır: ən perspektivli və buna görə prioritet hesab olunan konkret istiqamətləri və sənaye sahələrini müəyyənləşdirir və onların müstəsna əhəmiyyətə malik olmasını əsaslandırır. Bu isə həm hərtərəfli təşkilati və institusional dəstək, həm də büdcədən maliyyələşdirmə olmasını nəzərdə tutur.

Bu cür perspektivlərin və prioritetin müəyyənləşdirilməsi ümummilli miqyaslı ictimai-siyasi məsələdir və buna görə də, bilavasitə siyasi iqtisadın predmetinə daxildir.

1. İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin sosial aspektləri

Bu gün şahidi olduğumuz proseslər - elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, texniki və texnoloji parkın davamlı yenilənməsi siyasi iqtisadın qarşısında obyektiv olaraq yeni problemlər qoyur. Eyni zamanda siyasi iqtisadın predmetinin sosial-iqtisadi fəaliyyətin *məhz hansı sahələrinin hesabına* genişlənməsi məsələsi siyasi iqtisad mütəxəssislərinin elmi dairələrində müzakirələrə səbəb olur. Məsələn, Rusiya iqtisadçısı *V.T.Ryazanov* siyasi iqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi olduğunu xüsusilə vurğulayaraq göstərirdi ki, “siyasi iqtisadın bilavasitə tədqiq etdiyi problemlər” sırasına “yalnız real istehsal sahəsi deyil, həm də maliyyə fəaliyyəti” daxildir [1,s.199]. Siyasi iqtisadın predmeti ilə bağlı buna oxşar başqa analoji fikirlər də var.

Bununla əlaqədar deyə bilərik ki, həqiqətən, bütün müasir iqtisadiyyatın strukturunun mürəkkəbləşməsi səbəbindən siyasi iqtisadın tədqiqat dairəsi genişlənməkdədir. Eyni zamanda bizə belə gəlir ki, siyasi iqtisadın predmeti, obyektiv olaraq, *hər halda, ilk növbədə istehsal sahəsində* inkişaf edən proseslər hesabına genişlənilir. İstehsal bazasına və müasir məhsuldar qüvvələrin strukturuna təsir edən ən mühüm dəyişikliklər, əvvəlki kimi, yenə də məhz burada baş verir və məhz onlar siyasi iqtisadın predmetinə daxildir. Bundan əlavə, məhz yeni texnologiyaların inkişafı səbəbindən bu gün siyasi iqtisadın qarşılaşdığı bir sıra əlavə məsələlər yalnız maddi və maliyyə baxımından deyil, həm də sosial baxımdan əhəmiyyətli məsələlərdir. Bunların arasında *investisiya fəaliyyətinin inkişafı* ilə bağlı məsələlər xüsusi qeyd edilməlidir.

İqtisadi fəaliyyətin məhz bu növünə xüsusi diqqət yetirilməsi onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd olunan bütün texniki və texnoloji dəyişikliklər ilk növbədə yeni, ən müasir texnologiyaların yaradılması ilə əlaqəli sahələrdə daim investisiya axını tələb edir. Bu, elmi tədqiqatların özünün obyektiv bahalaşması, o cümlədən elmi fəaliy-

yətlə məşğul olan alimlərə əməkhaqqı ödənilməsi və istifadə edilən avadanlığın getdikcə mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədardır.

Buna görə də, əsas vəsaitlərə sanballı investisiya qoyuluşları zamanı yaranan və ilk növbədə qoyulmuş sərmayənin *səmərəliliyinin* müəyyən edilməsi ilə əlaqədar məsələləri bilavasitə siyasi iqtisadın öyrənilməsi sahəsinə aid etməmək olmaz. Bu halda bir məqamı dəqiqləşdirmək lazımdır ki, investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi ilə bağlı bu və ya digər konkret məsələlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan başqa iqtisadi fənlərdən fərqli olaraq, siyasi iqtisad çərçivəsində investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemi cəmiyyətin uzunmüddətli sosial-iqtisadi maraqlarının və məqsədlərinin reallaşdırılması baxımından qəbul edilir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, siyasi iqtisad çərçivəsində bəzi başqa vacib nəzəri məsələlər, o cümlədən anlayışlar aparatı ilə əlaqəli məsələlər də həll edilir. Siyasi iqtisad baxımından vacib olan bu cür məsələlərə nümunə kimi, sosial-iqtisadi inkişafı xarakterizə edən müəyyən kateqoriyaların *mahiyyətinin* aydınlaşdırılması məsələsini qeyd etmək olar. Fikrimizcə, belə kateqoriyalar arasında bu və ya digər hərəkətlərin *qiymətləndirilməsi meyarlarının təkmilləşdirilməsi* məsələsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu halda nəyi nəzərdə tuturuq?

Nəzərdən keçirdiyimiz investisiya fəaliyyəti məsələsinə nümunə kimi, hər hansı konkret layihəyə (obyektə) investisiya qoyuluşu problemini götürək və bu nümunənin daha əyani olması üçün fərz edək ki, həmin layihə artıq sona çatıb və deməli, onunla bağlı texniki və iqtisadi planlar yerinə yetirilib. Müvafiq surətdə, tam əsasla güman etmək olar ki, belə layihəyə qoyulmuş sərmayə müsbət rol oynayıb. Lakin məhz bu məqamda *investisiyaların səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi* prinsipi ilə bağlı suallar yaranır. Bununla əlaqədar qarşıya çıxan əsas sual: belə investisiyaların “səmərəliliyi” dedikdə *nə* nəzərdə tutulmalıdır?

Bir tərəfdən, sanki aşkardır ki, qoyulan investisiyaların səmərəliliyi onların gəlirliliyi, yəni birbaşa maddi faydalılığı ilə müəyyən edilməlidir. Bu baxımdan, investisiya səmərəliliyinin meyarı, təbii ki, sərmayə qoyulmuş kapitalın sahibi tərəfindən əldə edilmiş gəlirdir və bazar təsərrüfatçılıq sistemi şəraitində burada heç bir uyğunsuzluq ola bilməz. Başqa sözlə, əgər sərmayə qoyulmuş kapital ödənməşdirsə və ya onun yaxın gələcəkdə ödənəcəyi ilə bağlı dəqiq bir hesablama varsa, bu kapitalın sahibinin mövqeyindən, qoyulmuş investisiyaların səmərəliliyi göz qabağındadır. Lakin *digər tərəfdən*, qoyulmuş investisiyaların *sosial aspekti* də var və investisiya nəticələrinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi zamanı bu məqamı nəzərə almamaq mümkün deyil.

Bu halda nəzərə almaq vacibdir ki, söhbət məhz *sosial obyektlərə* qoyulan investisiyalar barədə getmir, bu məsələyə aşağıda yenə qayıdacağıq. İndi isə başqa məsələ - milli dövlət çərçivəsində həyata keçirilən *istənilən* layihələrin (obyektlərin) sosial əhəmiyyəti məsələsi nəzərdə tutulur. Fakt budur ki, hər yeni istehsal müəssisəsi və ya infrastruktur obyekti, sırf iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı, əhalinin yeni iş yerləri ilə təmin edilməsindən başlayaraq, cəmiyyətdə ümumi əlverişli sosial-siyasi mühitin formalaşmasına qədər vacib bir sosial funksiya daşıyır. Bu, öz növbəsində ölkədə daxili sabitliyin təmin edilməsində vacib bir amil və davamlı inkişafın rəhnidir.

Aydın məsələdir ki, belə bir sosial əhəmiyyətli işin yerinə yetirilməsi, digər amillərdən əlavə, investisiyanın *keyfiyyətə məzmunundan* asılıdır. Sərmayə qoyulmuş vəsaitin sırf kəmiyyət parametrlərindən fərqli olaraq, bu o deməkdir ki:

- investisiya vəsaitlərinin ilk növbədə yeni və son texnologiyaların istifadəsi ilə bağlı olan və bununla da bütün iqtisadiyyat miqyasında daha qabaqcıl texnoloji mühit yaranmasına töhfə verən layihələrə yönəldilməsinə üstünlük verilməlidir;

- sərmayə qoyulması nəticəsində *iş yerinin humanistləşdirilməsi* məsələlərinin, daha geniş mənada - işçinin öz işi ilə bağlı vəzifələrini daha yaxşı yerinə yetirməsi üçün *hərtərəfli rahat şərait* yaradılması məsələlərinin həll edilməsi əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Bu baxımdan, siyasi iqtisadın maraq dairəsinə birbaşa daxil olan daha bir vacib məsələ yaranır. *Bir tərəfdən*, aşkardır ki, *böyük sosial əhəmiyyətə malik olan sahələrə* (sektorlara) üstünlük verilməsi müasir dövlətin bütün iqtisadi siyasətinin, o cümlədən maliyyə, iqtisadi və investisiya siyasətinin təməl daşlarından biri olmağa davam edəcəkdir. Eyni dərəcədə aşkardır ki, bu cür sektorlar sırasına ilk növbədə yuxarıda qeyd etdiyimiz sosial sfera (xüsusilə təhsil və səhiyyə) sahələri, habelə onlarla “qonşu” sahələr daxil olacaq.

Digər tərəfdən, bizə belə gəlir ki, formal əlamətlərə görə sosial əhəmiyyətli sahələrə aid olmayan, lakin *özləri* mühüm sosial tapşırıqları yerinə yetirən *ayrı-ayrı layihələrin necə və hansı meyarlara görə* qiymətləndirilməli olması sualının cavabı heç də aşkar görünmür. Bizim fikrimizcə, inkişaf etmiş hər hansı müasir iqtisadiyyat çərçivəsində xeyli sayda bu cür obyektlər vardır və onların sosial əhəmiyyət kəsb etməsi dərəcəsinin *sübutlar əsasında* müəyyən edilməsi hərtərəfli sosial inkişafın dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulan dövlət ehtiyatlarını *həqiqətən* mühüm sosial yük daşıyan layihələrin (obyektlərin, müəssisələrin) xeyrinə daha əsaslandırılmış və daha səmərəli şəkildə bölüşdürməyə imkan verəcəkdir.

Fikrimizcə, belə əhəmiyyətli sosial yükün mövcud olması aşağıda sadalanan vasitələrlə müəyyən edilə bilər:

- müəyyən ərazidə - və ya, əgər böyük layihələrdən söhbət gedirsə - hətta bütün milli iqtisadiyyat çərçivəsində məşğulluq probleminin həllində belə bir layihənin aktiv rolu;
- yüksəkixtisaslı kadr ehtiyatlarının hazırlanması ilə əlaqədar bu və ya digər proqramlarda (tədbirlərdə) iştirak etmək;
- ətraf mühitin qorunması məsələlərinin həlli.

Beləliklə konkret layihə yuxarıda sadalanan meyarlardan ən azı birinə uyğun olduğu halda, həmin layihəyə mühüm sosial əhəmiyyət vermək məqsədəuyğundur. Bu məsələ müvafiq dövlət hakimiyyəti və ya bələdiyyə orqanlarının qərarı çərçivəsində edilə bilər, belə qərarın ekspert əsaslandırılması isə siyasi iqtisad sahəsindəki mütəxəssislər tərəfindən hazırlana bilər.

Bu problemlə birbaşa əlaqəli başqa bir məsələ də var. Mühüm perspektivli əhəmiyyət kəsb edən bəzi layihələr yalnız işlənilib hazırlanma mərhələsində, yaxud planlaşdırma və ya razılaşdırma mərhələlərində ola bilər. Əslində yeni texnologiyaların sürətli inkişafı və investorların seçimlərində müvafiq dəyişikliklər şəraitində ayrı-ayrı layihələrin həyata keçirilməsinin institusional və hüquqi təminatı sadəcə ləngiyə bilər. Buna görə də, belə layihələr arasında sosial cəhətdən ən əhəmiyyətli və bu səbəbdən, həm texniki tərəfdən və maliyyə-iqtisadi baxımdan, həm də ən başlıcası - cəmiyyətin maraqları baxımından ən perspektivli olanların *qabaqcadan* seçilməsi siyasi iqtisadın birbaşa vəzifəsidir.

Müvafiq olaraq, investisiya fəaliyyətinin konkret nümunələrinin *sosial əhəmiyyətinin* bu cür təhlili ən müxtəlif suallara cavabları ehtiva edə bilər. Məsələn, bəzi texnologiyaların istehsalçıları uzun müddətdir ki, bazarda fəaliyyət göstərir, bazarda *artıq* möhkəm yer tutublar, lakin *yeni*, mütərəqqi texnologiyalar istehsal etmir, risk etməməyə, belə texnologiyalara investisiya qoymamağa üstünlük verirlər. Belə istehsalçıların xeyrinə praktikada tez-tez rast gələn investisiya əyintiləri uzunmüddətli ictimai maraqlara cavab verirmi? Məlum məsələdir ki, investorların bazarda zamanətli “taxça”ya sahib olması - ən azı daha bir müddət ərzində - onların qazanc əldə etməsinə də zamanət verir, lakin zaman keçdikcə obyektiv olaraq köhnələn texnologiyalarla bu cür “əylənmək” getdikcə kəskinləşən rəqabət şəraitində gələcək texnoloji geriləmənin təməlini yaratmırmı? Aydındır ki, bu cür suallara cavablar birbaşa siyasi iqtisadın predmeti ilə bağlıdır.

Eyni zamanda, əlbəttə ki, məsələnin kəmiyyət tərəfini də, yəni qabaqcıl texnologiyaların işlənilib hazırlanması üçün böyük investisiyalar tələb olunduğunu və

çox vaxt sərmayə qoyuluşlarının bir dəfə icrasının kifayət etmədiyini, müəyyən müddət təkrarlanmalı olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bununla əlaqədar, investorların mövqeyindən tamamilə haqlı olaraq, investisiya xərclərinin çıxarılması və üstəlik, mənfəət məsələsi mütləq yaranır. Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, investisiyaların səmərə verməsi konkret texnologiyalar üzərində laboratoriya şəraitində iş başa çatan kimi və hətta istehsal prosesində istifadə üçün *təhvil verildiyi anda* da deyil, yalnız həmin texnologiyalardan sənaye miqyasında *istifadənin nəticələrinə əsasən* təmin olunur.

Başqa sözlə, yeni və ən müasir texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi problemi iqtisadiyyatın *miqyaslar hesabına qənaət* prinsipinin təsiri ilə sıx bağlıdır, bu isə həmişə siyasi iqtisadın predmetinə daxil olmuşdur və bu gün də daxildir. Bir məsələni də dəqiqləşdirməliyik ki, belə texnologiyalara investisiya qoyuluşları ilə bağlı xərclərin çıxarılması yalnız həmin texnologiyaların genişmiqyaslı istehsalatda - sənayenin müəyyən sahəsi çərçivəsində və ya hətta bütün milli iqtisadiyyat miqyasında istifadəsi şəraitində mümkündür.

İnvestisiya proseslərinin səmərəliliyi probleminin və onunla bağlı məsələlərin siyasi iqtisad baxımından nəzərdən keçirilməsinin davamı kimi, aşağıda sadalanan ümum-milli əhəmiyyətli problemlərin həllində siyasi iqtisadın rolunun artmasını vurğulamaq lazımdır:

- ümumi işgüzar mühitin (sahibkarlıq mühitinin) yaxşılaşdırılmasında iştirak;
- investisiya fəaliyyətinin hərtərəfli stimullaşdırılması;
- iqtisadi artımın maraqlarına uyğun olan zəruri maliyyə mənbələrinin səfərbər edilməsi;
- əmək bazarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi.

Bu halda, suveren dövlət çərçivəsində *ümumi işgüzar mühitin yaxşılaşdırılmasından* söhbət gedərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, bu kateqoriya həm bir sıra konkret iqtisadi problemlərlə, həm də mühüm sosial məsələlərlə birbaşa bağlıdır və buna görə də, siyasi iqtisad üçün xüsusi maraq doğurur.

Beləliklə, ümumi işgüzar mühitin (sahibkarlıq mühitinin) əlverişli vəziyyəti bunları nəzərdə tutur:

- müəyyən ərazidə - istər suveren dövlətin bütün ərazisində, istərsə də onun ayrıca bir bölgəsində - sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazımi institusional şəraitin olması;
- fiziki təhlükəsizliyin və əmlak təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də daxil olmaqla, tam və qeyd-şərtsiz hüquqi müdafiə;

- mövcud elmi, istehsal, maliyyə, kadr, məlumat və digər resursların ən rasional və səmərəli istifadəsi üçün optimal təşkilatı və iqtisadi şəraitin yaradılması;
- sahibkarlıq (o cümlədən investisiya) fəaliyyətinə münasibətdə hər hansı sosial və ya digər ayrı-seçkiliyin olmaması, o cümlədən biznes fəaliyyətinə hər cür bürokratik maneələrin qaldırılması sahəsində dövlət orqanları tərəfindən lazımi dəstək verilməsi.

Ümumiyyətlə vurğulamaq lazımdır ki, investisiya prosesində iştirak etmək istəyən sahibkarlar üçün itkilərin azaldılması və lüzumsuz inzibati maneələrin aradan qaldırılması bugünkü şəraitdə hər bir milli iqtisadiyyatın üzləşdiyi ümumi işgüzar mühitin və konkret olaraq, investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsindən ibarət ümumi vəzifənin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Deyilənləri davam etdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, konkret olaraq *investisiya mühiti*, ümumi biznes mühitinin ayrılmaz hissəsi kimi, aşağıda sadalanan elementləri özündə birləşdirən mürəkkəb, məcmu kateqoriyadır:

- müvafiq risk dərəcəsinin mövcud olduğu və nəzərə alındığı halda, investisiya qoyuluşunun əsaslandırılmış olmasını müəyyən edən siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial, məişət xarakterli və digər amillər toplusu;
- bu amillərdən səmərəli istifadə edilməklə sonda xərcin çıxarılmasının mümkünlüyü.

Başqa sözlə, investisiya mühitinə investorun öz vəsaitlərini tətbiq etmək üçün bu və ya digər obyektə seçərkən üstünlük verdiyi amillərin formalaşmasına təsir edən *investisiya şərtlərinin məcmusu* kimi baxmaq olar. Konkret makroiqtisadi səviyyədə bu anlayış dövlətin siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətinə aid göstəriciləri ehtiva edir.

2. Yeni texnologiyaların tətbiqi və sosial məsələlər

Bizim fikrimizcə, burada da siyasi iqtisadın predmeti çərçivəsində həll olunmasını tələb edən çox vacib bir nəzəri sual yaranır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin, konkret desək, investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün institusional şəraitin əhəmiyyətini yuxarıda xatırlatmışdıq. İndi bununla bağlı bəzi məqamları dəqiqləşdirmək lazımdır. Məsələn, söhbət ondan gedir ki, yeni texnologiyaların geniş miqyasda tətbiqi üçün institusional yeniliklər tələb olunur, bu yeniliklərin olmayacağı təqdirdə belə tətbiq nəinki çətin, hətta, demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Bununla əlaqədar, məsələn, hələ 1977-ci ildə BMT-nin ekspertlər qrupu (qrupun rəhbəri bu hadisədən bir qədər əvvəl Nobel mükafatı laureatı olmuş məşhur iqtisadçı *Vasili Leontyev* idi) tərəfindən hazırlanmış “Dünya iqtisadiyyatının gələcəyi” (*The*

Future of the World Economy) adlı məruzəni xatırlamaq yerinə düşər. Tədqiqat predmetinin global xarakteri bu sənədin tarixi əhəmiyyətini əvvəlcədən müəyyənləşdirmişdi, lakin bir məqam da diqqətləyiqdir: sənəddə belə nəticə çıxarılır ki, iqtisadi artımın perspektivləri (məruzədə “perspektivlər” əvəzinə “*limit*” terminindən istifadə edilir) təkcə bütövlükdə sosial-iqtisadi şəraitlə deyil, həm də konkret *səmərəli institusional strukturla* bağlıdır. Başqa sözlə, dövlət qurumlarının, daha geniş mənada - bütün dövlət idarəçiliyi sisteminin işinin *keyfiyyətindən* söhbət gedir.

Ayındır ki, burada müasir dövlət tərəfindən həm əhəmiyyətli təşkilati səylər, həm də maliyyə səyləri tələb edən çox bahalı yeniliklərdən söhbət gedir. Məsələn, Belarus iqtisadçısı P.S.Lemeşsenko bununla əlaqədar qeyd edir ki, “institusional yenilik onun tətbiqi üçün xeyli xərc tələb etməkdən əlavə, istehsal, transaksiya və sosial xərclərin artması üçün şərait yarada bilər” [2, s.65]. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ümummilli miqyasda yeniliyin “qiyməti” haqqında söhbət gedirsə, hətta təkcə qeyd olunan istehsal və ya sosial “məsrəflər” həm bilavasitə dövlət vəsaitləri hesabına, həm də özəl mənbələrdən kapital cəlb etməklə çox böyük xərclər tələb edə bilər. Buna görə nəzərdə tutulan institusional dəyişikliklərin, o cümlədən tətbiq edilən innovasiyaların milli və sosial əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla qarşıdakı xərclərin siyasi iqtisad baxımından əsaslandırılmasının hərtərəfli sosial-iqtisadi təhlilinin əhəmiyyəti qat-qat artır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, *gündəmdə olan ekologiya problemlərinin* sosial əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədar siyasi iqtisadın predmeti əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Ümumiyyətlə xatırlatmaq lazımdır ki, təbii qüvvələr *ən ümumi əmək alətləridir*; buna görə siyasi iqtisad həmin qüvvələri məhz bu mövqedən tədqiq edir. Fikrimizcə, bu nəticə də eyni dərəcədə məntiqlidir ki, ətraf mühitin qorunması problemlərinin əhəmiyyətinin artdığı bütün hallarda - bunun bütün dünya iqtisadiyyatı miqyasında, yoxsa ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar səviyyəsində hər hansı yeni tendensiyalar yaranması çərçivəsində baş verməsindən asılı olmayaraq – siyasi iqtisadın bu problemlərə diqqəti də obyektiv olaraq güclənir.

Bu gün bütün dünyada iqlim dəyişikliyi və elan edilmiş “yaşıl keçid” məsələlərinə diqqətin artması ilə əlaqədar, bəşəriyyət oxşar vəziyyətlə qarşılaşır. Bu şəraitdə baş verən digər hadisələrdən əlavə, dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində mümkün dəyişikliklər həm milli iqtisadiyyatların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin vəziyyətinə, həm də əhalinin həyat şəraitinə və ümumi yaşam səviyyəsinə təsir göstərir.

Məsələn, aşkar görünür ki, “*yaşıl gündəlik*” barədə mülahizə və fikirlərin ziddiyyətli olmasına baxmayaraq, real gerçəklikdə bir çox ölkələrdə həm mikro-, həm də makro

səviyyədə “yaşıl investisiyalar”ın həcmi artmaqdadır. Müvafiq olaraq, müxtəlif səviyyələrdə irəli sürülən bir çox müasir ekoloji təşəbbüslərin sosial aspektlərinin uzunmüddətli perspektivdə sosial-iqtisadi inkişaf imkanlarına birbaşa təsiri getdikcə güclənir.

Aydın ki, investisiya fəaliyyətinin bu növündə dövlət xərcləri aparıcı rol oynayır. Buna görə ətraf mühitin qorunması ilə bağlı müxtəlif aksiyalar üçün nəzərdə tutulan xərclərlə əlaqədar yaranan bir sıra suallara cavab vermək lazımdır.

Əlbəttə ki, ilk növbədə müəyyən etmək lazımdır ki, konkret ekoloji layihələrin həyata keçirilməsi üçün nə qədər maliyyə vəsaiti və digər maddi ehtiyatlar tələb olunacaq? Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı təşəbbüslərin uğuru nəticəsində gözlənilən ictimai və konkret sosial fayda nədən ibarətdir? Nəhayət, başa düşmək lazımdır: əgər lazım gələrsə, digər inkişaf sahələrindən əhəmiyyətli dövlət ehtiyatlarını yenidən bölüşdürülməsi nə vaxt mümkündür və bu əlavə dövlət dəstəyinin faydası nədən ibarət olacaq?

Bu və digər suallara həm ilk növbədə məsələnin maliyyə və mühasibat tərəfi ilə maraqlanan iqtisadi fənlər çərçivəsində, həm də siyasi iqtisadın genişlənməkdə olan predmeti çərçivəsində cavab vermək lazımdır, çünki bu cavablar məhz problemin *sosial tərəfini* əks etdirməlidir.

Həm iqtisadi tərəqqinin, həm də ümumi ictimai tərəqqinin təmin edilməsində yeni və ən son texnologiyaların rolu məsələsinə yenidən qayıdaraq xatırlatmalıyıq ki, *əmək məhsuldarlığının* artmasından ibarət tarixi prosesdə əsas amil məhz texnoloji çevrilişlərdir və bu həmişə siyasi iqtisadın predmetinin bir hissəsi olmuşdur.

Bununla əlaqədar, süni intellekt texnologiyalarının istehsal proseslərinə, habelə həyatın bir çox digər sahələrinə fəal tətbiqi kontekstində yaranan vəziyyətə nəzər salmalıyıq. Yuxarıda biz əmək prosesində ən yaxşı şəraitin təmin edilməsi üçün bu cür texnologiyalardan istifadə probleminə toxunaraq qeyd etmişdik ki, bu həm də bütün əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Beləliklə söhbət yalnız istehsal prosesinin texniki təchizatının təkmilləşdirilməsindən və hətta bu prosesin gedişində istehsalın və idarəetmənin təşkilinin yeni, qabaqcıl metodlarının tətbiqindən getmir – hərçənd süni intellektin tətbiq sahələrinin genişlənməsi şəraitində yaranan imkanların həyata keçirilməsində bütün bunlar özlüyündə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Problemin daha dərin sosial məzmunu var və bu, əmək məhsuldarlığının artması baxımından yaranan yeni imkanlarla bağlıdır.

Aydındır ki, süni intellekt texnologiyaları obyektiv olaraq, bu artımın təmin olunmasına kömək edir, bu halda insan əməyi daha məhsuldar olur və müəyyən müddət ərzində daha çox tapşırığı yerinə yetirməyə imkan yaranır. Amma, bizim fikrimizcə, məhz burada mühüm bir sosial problem yaranır. İş ondadır ki, məhz belə hallarda *potensial olaraq*, əmək yükünün azalması üçün deyil, əksinə, bu yükün artması üçün imkan yaranır, çünki ən son texnologiyalar işəgötürən əlavə miqdarda əmtəə və ya xidmətlər istehsal etmək, eyni zamanda onları ucuzlaşdırmaq və beləliklə həmin əmtəə və ya xidmətlər bazarda satılarkən rəqabət üstünlüklərinin təmin olunması üçün real imkanlar qazanır.

Qeyd edək ki, iqtisadi tarixdə, xüsusən siyasi iqtisad tarixində belə hallar yaxşı məlumdur. Məsələn, XIX əsrin ikinci yarısında məşhur ingilis iqtisadçısı, burjuva siyasi iqtisadının *riyazi məktəbi* deyilən elmi məktəbin banisi və maksimum faydalılıq nəzəriyyəsini yaradanlardan biri olmuş *Uilyam Stenli Cevons* müasirlərinə xəbərdarlıq edirdi ki, daha az kömür tələb edən buxar mühərriklərinin geniş yayılması sonda kömür istehlakının azalmasına deyil, əksinə, bu istehlakın artmasına gətirib çıxaracaq. Bunun səbəbi – yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeni buxar mühərriklərinin artan səmərəliliyi – onlardan ən müxtəlif sahələrdə istifadə edilməsinin çox geniş yayılmasını stimullaşdırır və müvafiq surətdə, kömürə tələbat artırdı. U.S.Jevons bu müddəanı, o cümlədən, özünün “*Kömür məsələsi və bizim kömür şaxtalarımızın tükenməsi ehtimalı*” (*The Coal Question and the Probable Exhaustion of our Coal-Mines*) adlı əsərində əsaslandırır [3, s.428].

Nəticədə kömürlə bağlı bütün məsələlər məhz onun proqnozlaşdırdığı kimi oldu. Yuxarıdakı nümunə, eləcə də buna bənzər digər nümunələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hər hansı resursdan – istər təbii, istərsə insan əməyi ilə bağlı resurs olsun - daha səmərəli istifadə üsullarının tapılması heç də həmin resursun, obrazlı şəkildə desək, “bir küncə atılması”, istehsalın həcmnin isə əvvəlki kimi qalması demək deyil. Əksinə, məhz həmin resursdan daha səmərəli istifadə edilməsi üçün yaranmış imkanlar sonda maksimum mənfəət əldə etmək məqsədilə istehsalın genişləndirilməsi nəminə onun istehlakının həcmnin artmasına gətirib çıxarır.

Cevonsun məntiqini davam etdirərək, bu məntiqi əmək münasibətlərində yaranmış vəziyyətə şamil etsək, bu qənaətə gəlmək olar ki, əmək prosesində ən qabaqcıl texnologiyaların, o cümlədən süni intellekt texnologiyalarının aktiv istifadəsi heç də bu prosesin avtomatik *humanistləşməsi* demək deyil. Buna görə də, yuxarıda təsvir olunan ssenaridə işçilər üçün həqiqətən rahat - geniş, *sosial* mənada rahat - şərait yaradılmasını təmin etmək haqqında danışılır; əslində, iş vaxtının işçilərin şəxsi həyatının xeyrinə *real* azaldılması əvəzinə, iş gününün *faktiki uzadılması* və işçilərin

faktiki olaraq əlavə işlədilməsi baş verir. Bugünkü şəraitdə sonuncu fakta görə əvvəlki dövrlərdə sınaqdan keçirilmiş normal iş günündən əlavə vaxtda işləməyə görə kompensasiya ödənilməsi prinsipinə heç də həmişə əməl edilmir. Beləliklə, gəc- tez qaçılmaz olan əmək münaqişələrinin qarşısını almaq üçün cari vəziyyətin hərtərəfli sosial təhlili zəruridir.

Ümumiyyətlə sosial-iqtisadi həyatda baş verən yeni hadisələrin *hərtərəfli araşdırıl- masının* vacibliyi məsələsinə qayıdaraq, elmi tədqiqatlar (o cümlədən istehsalın tələbatları ilə bağlı və tətbiqi araşdırmalar), bilavasitə istehsalın təşkili, onun kadr ehtiyatları ilə təmin edilməsi, həmçinin satış məsələlərinin sistemli şəkildə əlaqələndirilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır. Yəni, iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti bu məsələlərin həllindən asılıdır. Burada xatırlatmalıyıq ki, əslində satış bazarları problemi həmişə siyasi iqtisadın diqqət mərkəzində olub. Lakin bugünkü şəraitdə məhz istehsalın texniki-texnoloji təchizatında baş verən dəyişikliklərin sürətlənməsi, onun komponentlərinin bahalaşması səbəbindən, təkrar istehsal prosesinin son mərhələsi, yəni istehsal edilmiş məhsulların və ya xidmətlərin satışı bu prosesi başa çatdırmaq və onun iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun olmasını təmin etmək üçün nəinki zəruri, hətta *həyati əhəmiyyətli* mərhələdir.

İqtisadiyyatın kadr ehtiyatları ilə təmin olunmasına gəlincə, təhsilin təşkilinə yeni yanaşmaların vacibliyi qeyd edilməlidir. Bu halda kadrların ixtisasartırma və mütəxəssislərin yenidən hazırlanma işlərinin müxtəlif formalarının rolu artır və bu məsələdə müasir *universitetlər* çox fəal rol oynamalıdır.

Ümumiyyətlə yuxarıda qeyd edilənlər onu göstərir ki, universitet laboratoriyaları bazasında yeni, müasir texnologiyaların işlənilib hazırlanması və xüsusilə bu texnologiyaların təcrübi yoxlanılması sahəsində *universitet sahibkarlığını* inkişaf etdirmək və dəstəkləmək lazım olması barədə açıq danışmağın vaxtı yetişib. Haqqında bəhs etdiyimiz müasir şəraitdə mövcud unikal elmi tədqiqat bazası, konstruktor kollektivləri yaratmaq imkanları və istehsal bazası arasındakı ən sıx əlaqələr olması son dərəcə vacibdir. Beləliklə universitetlər çərçivəsində əmək fəaliyyəti getdikcə daha yaradıcı, yenilikçi xarakter kəsb edir.

Bu baxımdan, məhz aparıcı təhsil mərkəzləri olan universitetlərin elmi mühiti, *bir tərəfdən*, genişmiqyaslı istehsal və ya iri elmi tədqiqat institutu üçün xarakterik olan cari problemlər yükü ilə yüklənməyən tələbə və müəllimlərdən ibarət gənc tədqiqatçıların fikirlərini toplayıb konkret innovasiyalar şəklində cəmləşdirir. Bu cür azad yaradıcılıq fəaliyyəti, - əlbəttə ki, həm birbaşa dövlətdən, həm də dövlət tərəfindən stimullaşdırılan sahibkarlıq strukturlarından zəruri dəstək alması şərti ilə, - obyektiv olaraq, həqiqətən mütərəqqi innovasiya ideyaları irəli sürülməsinə kömək edir.

Digər tərəfdən, ölçüləri kiçik olsa da, *özünəməxsus* təcrübə və laboratoriya bazasının mövcud olması universitet divarları arasında yaradılmış texnologiyaların sınaqdan keçirilməsi ilə bağlı zəruri yoxlama işləri aparmağa imkan verir, bu isə innovasiyaların genişmiqyaslı istifadə üçün hazırlanması ilə bağlı istehsaldan əvvəlki mərhələni xeyli sürətləndirməyə və eyni zamanda bu mərhələdəki xərcləri azaltmağa imkan verir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yeni texnologiyalar yaradılması ilə bağlı bütün prosesin baha başa gəlməsi nəzərə alınmaqla, xərclərə qənaət etmək son dərəcə vacib amildir.

Bütün bunlar siyasi iqtisadın predmetinin genişlənməsinə də birbaşa təsir göstərir; bu halda siyasi iqtisad sadəcə elm kimi deyil, müasir universitetlərdə elmi-texniki tərəqqinin təşviqi ilə bağlı tətbiqi araşdırmaların sosial əhəmiyyətini əsaslandırma və sübut edə bilən *universitet elmi* kimi rolunu göstərir.

Nəticə

Ən son texnologiyaların yaranmasının və tətbiqinin təsiri altında məhsuldar qüvvələrin maddi-əşyavi tərkib hissələrinin strukturunda baş verən sürətli dəyişikliklər işçi qüvvəsinin vəziyyətində, əmək şəraitində və bütövlükdə əmək fəaliyyətinin xarakterində də birbaşa əks olunur. Eyni zamanda əmək fəaliyyəti özü mürəkkəbləşir və genişlənir, müasir həyatın yeni sahələrini əhatə edir. Beləliklə siyasi iqtisadın predmetinə birbaşa daxil olan *yeni sosial münasibətlər* yaranır və müvafiq surətdə siyasi iqtisadın predmeti genişlənir.

İqtisadiyyatın texniki-texnoloji bazisində baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin institusional strukturunda da dəyişikliklərə səbəb olur, bu isə öz növbəsində həm cari dövrdə, həm də perspektivdə dövlət xərclərini tələb edir. Buna görə nəzərdə tutulan institusional dəyişikliklərin, o cümlədən qarşıdakı xərclərin tətbiq olunan innovasiyaların milli və sosial əhəmiyyəti baxımından siyasi iqtisad mövqeyindən əsaslandırılmasının hərtərəfli sosial-iqtisadi təhlilinin əhəmiyyəti artır. Belə bir təhlil ilk növbədə siyasi iqtisad çərçivəsində araşdırmaların predmetidir.

Bundan əlavə, iqtisadiyyatın strukturunun mürəkkəbləşməsi dövlətin yürütdüyü iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı elementlərinin ümumi əhəmiyyətini və qarşılıqlı uzlaşmasını artırır. Bununla əlaqədar, cari dövrdə qəbul edilmiş və ya yaxın gələcəkdə qəbul ediləcək bu və ya digər iqtisadi qərarların, *əvvələn*, bu qərarların *birbaşa* aid olduğu insanlar üçün və *ikincisi*, bütövlükdə cəmiyyət üçün sosial əhəmiyyəti baxımından siyasi iqtisad mövqeyindən təhlilinin rolu artır. Buna görə də, müasir iqtisadi siyasət məhz sosial əhəmiyyət mövqeyindən təhlil edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Рязанов В.Т.«Капитал» Маркса и современный капитализм: возможности и преимущества политэкономии постмарксистского синтеза.-Политэкономия-XXI.Том I.Методология и контексты./Под ред. А.В.Бузгалина и Н.Г.Яковлевой.–М.:ЦентрЛитНефтеГаз – 2023. – С. 199
2. Лемешенко П.С. Политэкономия институциональных изменений, или методология исследования переходного периода.– Политэкономия - XXI. Том II. Политэкономия – ключ к решению проблем экономики XXI века. /Под ред. А.В.Бузгалина и Н.Г.Яковлевой. – М.: ЦентрЛитНефтеГаз. – 2023. – С. 65
3. Вах: Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия. Т. 1. / Гл. ред. акад. А.М.Румянцев. – М.: Советская Энциклопедия. – 1972. – С. 428

DÜNYA İQTİSADİYYATININ TRANSREGIONAL İNTEQRASIYA MEXANİZMLƏRİ: AZƏRBAYCANIN REGIONAL ƏMƏKDAŞLIĞINA KONSEPTUAL YANAŞMA

*Daxil olub: 4 fevral 2025-ci il
Qəbul olunub: 7 mart 2025-ci il*

*Received: 4 February 2025
Accepted: 7 March 2025*

Müşfiq Quliyev¹, Murad Axundov²
¹*i.e.d., professor, UNEC*
²*doktorant, Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*
¹*mushfig.guliyev@unec.edu.az,*
²*makhundov77@gmail.com*
¹ <https://orcid.org/0000-0002-1104-5402>
² <https://orcid.org/0009-0009-8266-9501>

<https://doi.org/10.30546/UNEC.SR.2025.13.1005>

Xülasə

Məqalədə transregional səviyyədə formalaşan integrasiya təcrübələrinə və integrasiya platformalarının əlaqələndirilməsi mexanizmlərinə nəzər salınır. Integrasiya istiqamətlərinin sistemli tədqiqi üçün baxış bucağının müəyyən edilməsindən, əməkdaşlıq mexanizmlərindən və metodiki yanaşmalardan bəhs olunur. Məqalədə müasir dünyada transregional əlaqələrin inkişafının mühüm elmi-nəzəri sualları araşdırılır: regional integrasiya və transregionalizm proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi; bu iki prosesin hərəkətverici amillərinin müəyyən edilməsi; regional integrasiya və transregional əməkdaşlıq siyasətində milli maraqların balanslılığının təmini. Müəlliflərin əsas ideyası və töhfəsi transregional integrasiyanın yeni iqtisadi artım mənbəyi kimi nəzərə alınması, iştirakçı ölkələrin iqtisadi faydaları haqqında nəticə çıxararkən integrasiyaya qeyri-xətti proses kimi yanaşılması və xarici iqtisadi əlaqələrin şaxələndirilməsidir. Məqalənin məqsədi beynəlxalq iqtisadi integrasiya səviyyələrinin qiymətləndirilməsi üçün mövcud metodoloji yanaşmaları sistemləşdirməkdir. Integrasiyanın «ölkə-region», «region-region» və «transregional» səviyyələrində motivləri və mexanizmləri, azad iqtisadi zonaların və infrastruktur layihələrin potensial imkanları qiymətləndirilir. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin yeni istiqamətləri və integrasiya münasibətlərinin perspektivləri üzrə konseptual təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: *regional integrasiya, transregionalizm, qloballaşma, beynəlxalq iqtisadi layihələr, BRICS.*

TRANSREGIONAL INTEGRATION MECHANISMS OF THE WORLD ECONOMY: A CONCEPTUAL APPROACH TO AZERBAIJAN'S REGIONAL COOPERATION

Mushfig Guliyev¹, Murad Akhundov²

¹*Dr. of economics, Professor, UNEC*

²*Doctoral Student, The Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan*

Abstract

The article examines the integration practices and communication mechanisms of integration platforms formed at the transregional level. It discusses the definition of a perspective, cooperation mechanisms, and methodological approaches for the systematic study of integration directions. The article examines important scientific and theoretical questions of the development of transregional relations in the modern world: the interrelationship of the processes of regional integration and transregionalism; identification of the driving factors of these two processes; ensuring the balance of national interests in the policy of regional integration and transregional cooperation. The main idea and contribution of the authors is to consider transregional integration as a new source of economic growth, to approach integration as a nonlinear process when drawing conclusions about the economic benefits of the participating countries, and to diversify foreign economic relations. The aim of the article is to systematize existing methodological approaches for assessing the levels of international economic integration. The motives and mechanisms of integration at the "country-region", "region-region" and "transregional" levels, as well as the potential opportunities of free economic zones and infrastructure projects, are assessed. Conceptual proposals are put forward on new directions of Azerbaijan's foreign economic relations and prospects for integration relations.

Keywords: *regional integration, transregionalism, globalization, international economic projects, BRICS.*

ТРАНСРЕГИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕГРАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К РЕГИОНАЛЬНОМУ СОТРУДНИЧЕСТВУ АЗЕРБАЙДЖАНА

Мушфиг Гулиев¹, Мурад Ахундов²

¹*д.э.н., профессор, UNEC*

²*докторант, Академия государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

Резюме

В статье рассматриваются интеграционные практики, складывающиеся на трансрегиональном уровне, и механизмы координации интеграционных платформ. В статье рассматриваются определение перспективы, механизмы сотрудничества и методологические подходы к системному изучению направлений интеграции. В статье рассматриваются важные научно-теоретические вопросы развития трансрегиональных отношений в современном мире: взаимосвязь процессов региональной интеграции и трансрегионализма; выявление движущих факторов этих двух процессов; обеспечение баланса национальных интересов в политике региональной интеграции и трансрегионального сотрудничества. Основная идея и вклад авторов заключается в рассмотрении трансрегиональной интеграции как нового источника экономического роста, подходе к интеграции как к нелинейному процессу при формировании выводов об экономических выгодах стран-участниц, диверсификации внешнеэкономических связей. Целью статьи является систематизация существующих методологических подходов к оценке уровней международной экономической интеграции. Оцениваются мотивы и механизмы интеграции на уровнях «страна-регион», «регион-регион» и «трансрегиональном», а также потенциальные возможности свободных экономических зон и инфраструктурных проектов. Выдвигаются концептуальные предложения по новым направлениям внешнеэкономических связей Азербайджана и перспективам интеграционных отношений.

Ключевые слова: *региональная интеграция, трансрегионализм, глобализация, международные экономические проекты, БРИКС.*

Giriş

Qloballaşma proseslərinin inkişafı təkcə yeni regional integrasiya əlaqələrinin meydana çıxması ilə deyil, tədricən daha çevik regional qarşılıqlı əlaqə formatının yaranması ilə müşahidə olunur. Dünya iqtisadiyyatının bu meyili qeoiktisadi rəqabəti və regionlararası kooperasiya təşəbbüslərini özündə birləşdirən transregionalizmin əsasında dayanır. Eyni zamanda bu proseslər nəticəsində keyfiyyətə yeni əməkdaşlıq təcrübələri əldə olunur. Regionlararası və transregional forumların yüksəlişi 1980-ci illərin ortalarından bəri genişlənməkdə olan «Yeni Regionalizm» ilə əlaqələndirilir [1]. İntegrasiya praktiki olaraq Avropa İttifaqı (Aİ) integrasiyasının sinonimi oldu və Aİ təcrübəsi dünyanın digər yerlərində regional integrasiyanın ölçülməsi üçün meyar rolunu oynadı. Avropa bir-biri ilə sıx bağlı olan iqtisadi asılılığın və regionalizmin nümunəsi kimi görünür. Yalnız Avropa modelində iqtisadi

qarşılıqlı asılılıq və güclü regionçuluq bir yerdədir, Yaxın Şərq və Cənubi Asiya regionları isə hər ikisinin aşağı dərəcəsini nümayiş etdirir [2]. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda transregionalizm fenomeninin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi və məzmununun konseptual çərçivəsinin formalaşması davam edir. Transregionalizmə xas olan rəqabət və inkişaf mexanizmlərinin kifayət səviyyədə öyrənilməməsi onun yeni fenomen kimi nəzəri tədqiqini aktuallaşdırmışdır [3],[4]. Transregionalizm həm dövlət, həm də qeyri-dövlət aktorlarının sərbəst fəaliyyəti və institusional qarşılıqlı əlaqələri ilə müəyyən edilir. Çoxtərəfli və idarə olunan institutlara daha az ehtiyacının olması transregionalizmi çevik və çoxşaxəli edir [5].

Nəzəri yanaşmalarda transregionalizmin parametrlərinə kifayət qədər fərqli nisbətlərdə baxılır. Transregionalizm fenomeni əsasən aşağıdakılarla müəyyən olunmaqdadır:

- qlobal və transmilli səviyyələrdə qarşılıqlı asılılığın dərinləşməsinin nəticəsi;
- daha geniş regional çərçivədə beynəlxalq klasterlərin formalaşması prosesi;
- dövlətlərin və regional birliklərin milli və fəvqəlmilli maraqlarının təmin edilməsi;
- müxtəlif sahələrdə regional iqtisadi tərəfdaşlıq və integrasiya formatı kimi;
- qlobal miqyasda ümumi siyasi, iqtisadi və sosial məkanların formalaşdırılması.

Baxış bucaqlarından göründüyü kimi transregionalizm mürəkkəb hadisə kimi dünyada integrasiya siyasətinin əsas məqsədlərindən birinə və obyektiv reallığa çevrilir. Transregional münasibətləri ənənəvi regionalizm formalarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərə və üstünlüklərə də nəzər salmaq olar:

- yeni qlobal çağırışlara yönəlmədə çeviklik;
- dövlətlərarası strateji əhəmiyyətli makroregional infrastruktur layihə təşəbbüsləri;
- transregional lahiyələrin davamlı inkişaf məqsədləri ilə əlaqələndirilməsi;
- makroregional səviyyədə əməkdaşlığın daha çevik modellərinin həyata keçirilməsi;
- daha geniş regional əhatə dairəsinə malik olan fəvqəlmilli və çoxtərəfli tənzimləyici institutların yaradılması. Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AIIB), Asiya İnkişaf Bankı (AİB), Avrasiya İnkişaf Bankı (İİB), Yeni BRİKS İnkişaf Bankı, İpək Yolu Fondu və digər inkişaf institutlarının yaradılması təcrübəsi;
- “açıq integrasiya” və “yumşaq institusionallaşdırma” prinsiplərindən faydalanma.

Transregional forumların təcrübələrinə nəzər saldıqda, makroregion miqyaslı beynəlxalq sazişlərin rəqabət potensialı diqqət çəkir. Transregional ticarət zonası

sazişləri Regional Hərtərəfli İqtisadi Tərəfdaşlıq (RCEP), Trans-Sakit okean Tərəfdaşlığı (TTP) kimi beynəlxalq integrasiya rejimlərinin əhəmiyyətli elementidir. Son onilliklərdə istifadə olunan qarşılıqlı fəaliyyət, integrasiya və regional əməkdaşlıq formatları öz yerini yeni dünya nizamına ümumi baxışı paylaşan və geniş spektrləri birləşdirən integrasiya modelinə verir. Regional integrasiya münasibətləri sərbəst və qarşılıqlı fayda prinsiplərinə əsaslanan transregional formatlı münasibətlərə transformasiya olunur. Dünya iqtisadiyyatının mühüm meyillərindən biri kimi transregional əməkdaşlıq lahiyələri Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətində aktuallaşır.

1. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində regional istiqamətlər və prioritetlər

Azərbaycan Respublikası müstəqil xarici iqtisadi siyasət kursunu inkişaf etdirir və bu siyasət maraqların sistemli şəkildə təminatına yönəlib. Qonşu və digər uzaq region dövlətlərlə iki və çoxtərəfli əsasda müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı faydalı münasibətləri inkişaf etdirmək Azərbaycanın transregional əməkdaşlıq məqsədlərinə tam şəkildə uyğundur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Xəzər hövzəsinin dünyaya açılmasının və enerji hasilatı sahəsində beynəlxalq miqyaslı ixrac marşrutlarının ilk təşəbbüskarı olmuşdur. “Əsrin müqaviləsi” (1994) bağlandıqdan sonra ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa, Norveç, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə, Yaponiya və digər ölkələrin transmilli şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələr sayəsində ölkəyə böyük investisiyalar cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası XİN-in rəsmi saytının məlumatlarına əsasən Azərbaycan dünyanın 16 regional təşkilatı ilə müxtəlif səviyyəli əlaqələri həyata keçirir. Azərbaycan bir sıra regional integrasiya birlikləri və regional təşkilatlar, o cümlədən Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM və digər təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Azərbaycan bu təşkilatlarla müxtəlif səviyyəli trans-regional təşəbbüslərdə iştirak etməklə öz milli maraqlarını təmin edir.

Azərbaycan-Avropa İttifaqı (Aİ) regional əməkdaşlığı. Azərbaycan ilə Aİ arasında əlaqələr TACIS, TRACECA və digər proqramlar çərçivəsində inkişaf edir. Azərbaycan ilə Aİ arasında 1996-cı ildə imzalanmış Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. 2004-cü ildə Aİ-nin şərqə doğru genişlənməsi ilə Azərbaycan Cənubi Qafqaz ölkəsi kimi Geniş Avropa təşəbbüsü çərçivəsində Aİ-nin Yeni Qonşuluq Siyasətinə daxil edilmişdir. Bu isə ölkəmizlə Avropa arasında gələcək əməkdaşlıq üçün zəmin yaradır və əməkdaşlığı keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırır.

Azərbaycan - GUAM əməkdaşlığı (1997). Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat (GUAM) əməkdaşlığının prioritet istiqamətləri ticarət, nəqliyyat, gömrük, turizm və texnologiya sahələridir. GUAM Azad Ticarət Sazişi və GUAM Nəqliyyat Dəhlizi ən vacib layihələrdir [6]. Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanın daxil olduğu GUAM trans-regional qrupu nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı, Avropa və transatlantik təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət məqsədini güdür.

Azərbaycan - Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) (1992). Qara Dəniz Regionunda sıx əməkdaşlığın təşviq edilməsi və iqtisadi aktivliyin artırılması vasitəsilə regionda sabitliyin və inkişafın təmin edilməsi QDİƏT-in əsas prioritetlərindəndir. “QDİƏT-in Gələcək üçün İqtisadi Gündəliyi: güclənən QDİƏT tərəfdaşlığına doğru” sənədində təşkilat çərçivəsində prioritet əməkdaşlıq sahələri müəyyən edilmişdir: ticarət, investisiya, gömrük, energetika, nəqliyyat, ətraf mühit, elm, kiçik və orta müəssisələrin inkişafı və s. [7].

Azərbaycan - Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB). 1993-cü ildən MDB-nin üzvü olan Azərbaycan bu təşkilat çərçivəsində iqtisadi əlaqələrini möhkəmləndirmək və azad ticarət zonası məqsədini həyata keçirir. MDB enerji, nəqliyyat, logistika, sənaye, ətraf mühit, elm və digər sahələr üzrə əlaqələri koordinasiya etməyə imkan yaradır.

Azərbaycan - Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) (2009). TDT-nin əsas fəaliyyət məqsədlərini ortaq maraq kəsb edən bütün sahələrdə regional və ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, ticarət və investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Azərbaycan TDT çərçivəsindəki əməkdaşlığı beynəlxalq platformalarda da davam etdirir [8]. Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu, “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizi və Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu TDT-nin iqtisadi integrasiyasının dərinləşməsində strateji layihələr hesab olunur. Türkiyə Gömrük Administrasiya-sının məlumatına əsasən, şərqdə istehsal edilib, qərbə daşınan malların 4 faizi türkdilli dövlətlərin ərazisindən keçir, 96 faizi isə dəniz və hava yolları ilə daşınması türkdilli dövlətlərin yüksək potensialını göstərir [9]. TDT Azərbaycanın təşəbbüsü olan Sadələşdirilmiş Gömrük Dəhlizinin Yaradılması və “Transxəzər Gömrük Tranzit Portalı” təşəbbüslərinin həyata keçirilməsinə dəstək verir.

Azərbaycan müxtəlif regionalarda xarici dövlətlərlə, o cümlədən qonşu dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələrə xüsusi önəm verir. Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələri son dərəcə vacibdir və bu iki ölkə arasında ikitərəfli əlaqələr hazırda strateji əməkdaşlıq səviyyəsində daha da dərinləşir, transregional iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə münasibəti və iki ölkə arasında əməkdaşlıq maraqlarını nümayiş etdirir.

Azərbaycanın xarici siyasətində böyük əhəmiyyət kəsb edən şimal istiqamətinə xüsusi diqqət yetirilir, Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin əhəmiyyəti və böyük potensialı nəzərə

alınır. Regionda əlverişli əməkdaşlıq mühitinin yaradılması üçün Azərbaycan Rusiya ilə iqtisadi, siyasi və digər sahələrdə faydalı əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə önəm verir. Strateji araşdırmalar üzrə Rusiyalı mütəxəssislər Azərbaycanın müasir beynəlxalq siyasətin meyillərini müəyyən edən ölkələr sırasında önəmini xüsusi qeyd edirlər [10]. Bu baxımdan, çoxsahəli əməkdaşlıq, Azərbaycan və Rusiya arasında Xəzər dənizinin milli sektorlara bölünməsinə dair saziş, eləcə də hər iki tərəfin iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycan və İran arasında əlaqələrdir. Azərbaycan İranla ikitərəfli və regional səviyyədə iqtisadi sahələrdə faydalı əlaqələri möhkəmləndirməyə və maraqlarını təmin etməyə çalışır.

Azərbaycanla qarşılıqlı maraqlara malik olan Gürcüstan və Ukrayna ilə əməkdaşlığın hərtərəfli intensivləşdirilməsi mühüm prioritetlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, ölkəmizin bu ölkələrlə ortaq maraqları Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması ilə yanaşı, Avropaya dəniz marşrutu ilə çıxış imkanı verən və transregional lahiyələri təmin edən münasibətlərə bağlıdır.

Azərbaycanın xarici əlaqələr sistemində Mərkəzi Asiya regionu ölkələri ilə əlaqələr də strateji rola malikdir. Qafqaz və Xəzər regionunda əhəmiyyətli mövqeyi Azərbaycanı Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə əlaqələndirməklə Avropa – Çin trans-regional məkanına və bazarlara çıxışa imkan yaradır. Azərbaycan bu məsələdə əlaqələndirici körpü rolunu oynamaqla “transregional tranzit effekti” yaradır. Təsadüfi deyil ki, Orta Dəhliz Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu adlanır. Qazaxıstan və Azərbaycan Orta Dəhlizdə trans-regional əməkdaşlıqda mühüm rol oynayır.

Transregional əməkdaşlıq qütbünü həmçinin Azərbaycanın qonşu olmayan digər dövlətlərlə münasibətləri təşkil edir. Azərbaycanın inkişaf etmiş Qərb dövlətləri ilə əlaqələri onun xarici siyasətində mühüm yerlərdən birini tutur. Azərbaycan Amerika Birləşmiş Ştatları ilə əlaqələrə böyük əhəmiyyət verir. Bu əlaqələrin inkişafı Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli iqtisadi təşəbbüslərinə, Xəzər dənizində neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsinə, Şərq və Qərbi üzvi şəkildə birləşdirən trans-regional dəhlizlərin yaradılmasına təkan verir. Azərbaycan və ABŞ arasında əməkdaşlıq ölkənin global iqtisadi sistemə integrasiyasının əsas elementi kimi çıxış edir. Eyni zamanda Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin inkişafı xarici investisiyaların cəlb olunmasına müsbət təsir göstərir.

Transregional əməkdaşlıq qütblərindən birini də Uzaq Şərqin aparıcı ölkələri olan Çin və Yaponiya ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq təşkil edir. Çinin beynəlxalq nüfuzunun artması Azərbaycan-Çin münasibətlərinin intensivləşməsinə təkan verib. Yaponiyanın Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi layihələrdə fəal iştirakı və ikitərəfli münasibət-

lərə maraq göstərməsi transregional lahiyələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Məlum olduğu kimi, Asiya regionu dünyada mega lahiyələrin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Cənub-Şərqi və Cənubi Asiyada yeni iqtisadi güc mərkəzinin yaranması Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin bu istiqamətə marağını artırır. Azərbaycanın Cənubi Koreya, Malayziya, Hindistan və Vyetnamla əməkdaşlığı regional lahiyələr üçün yeni zəmin yarada bilər.

Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərq dövlətləri ilə böyük transregional əməkdaşlıq perspektivləri çox müxtəlif amillərlə bağlıdır: Yaxın və Orta Şərqlin zəngin enerji resursları, regionda böyük investisiya potensialının mövcudluğu, neft iqtisadiyyatının uğurlu şaxələndirmə modelləri, Azərbaycanda inkişaf etdirilən infrastruktur sistemlərdə BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı və Küveyt ilə investisiya əlaqələri. Investisiya əlaqələri Yaxın və Orta Şərq regionu ilə faydalı lahiyələri genişləndirir. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti transregional lahiyələrin strateji perspektivləri üçün real imkanları təmin edir. Mövcud əməkdaşlıq proseslərini BRICS formatında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün real zəmin hesab etmək olar.

2. İqtisadi zonalar və infrastruktur lahiyələr transregional integrasiya mexanizmləri kimi

Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və istehsal münasibətləri sisteminə integrasiyası yeni mərhələyə daxil olur. Ticarət və istehsal investisiyaları üçün sənaye parkları və məhəllələrinin yaradılması xarici iqtisadi əlaqələrdə əhəmiyyətli bir mərhələ olmuşdur. Azərbaycanda strateji əhəmiyyətli kimya layihələrini həyata keçirən Sumqayıt Sənaye Parkının fəaliyyəti, daha üç platformanın (Mingəçevir, Pirallahı və Balaxanı) təşkilinə yol açmışdır. Sənaye parklarına üç milyard dollardan artıq sərmayə qoyuluşlarını əhəmiyyətli məbləğdə yatırım hesab etmək olar. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının investisiya portfeli əməkdaşlıq potensialının və xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas göstəricilərindən biridir. İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinin məlumatına əsasən, 2024-cü ildə rezidentlər tərəfindən 5,5 milyard manat sərmayə yatırılıb və ümumilikdə 12,5 milyard manatlıq məhsul satışı həyata keçirilib ki, bunun da 4,37 milyard manatlıq hissəsi ixracın payına düşür [11].

İnvestisiya mühitinin canlanması Azərbaycan iqtisadiyyatında prinsipə yeni hadisənin Azad İqtisadi Zonanın yaradılmasının mühüm amillərindən birini təşkil etmişdir. Ələt XİZ mexanizmi transregional layihələrin inkişafına mühüm töhfə olmaqla ölkə iqtisadiyyatı potensialının reallaşmasının yeni istiqamətlərini şərtləndirəcək. Milli proqramların və regional əməkdaşlığın koordinasiya effektlərini artırmaq üçün sənaye parklarının inkişafına dövlət dəstəyi genişlənməkdədir. XİZ uzunmüddətli perspektivdə xarici investisiyaların ticarət və sənaye sektorları ilə yanaşı, digər

sektorlara cəlb edilməsi üçün əsas integrasiya mexanizminə çevrilə bilər. Nəqliyyat və logistika infrastrukturuları transregional əməkdaşlığın əsas elementlərini təşkil edir. Regionlararası səviyyədə, bir çox ölkələrin iri infrastruktur layihələrə əhəmiyyətli sərmayə qoymasına baxmayaraq, transsərhəd tənzimlənmə prosedurları global ticarətdə təchizat zəncirlərinin ən problemli halqaları olaraq qalmaqdadır [12]. Azərbaycanın transregional layihələrində iştirakının mühüm mexanizmi kimi Ələt XİZ-in əsas vəzifəsi Xəzər dənizi üzərindən nəqliyyat dəhlizlərini əlaqələndirməklə beynəlxalq biznesi gücləndirməkdir. Xəzər regionunda integrasiya proseslərinə töhfə verən XİZ infrastrukturuları yaxın perspektivdə Trans-Xəzər və Trans-Avrasiya marşrutlarının, “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin qərb hissəsinin kommunikasiya qovşağı potensialını gücləndirəcək. Bu əməkdaşlıqların inkişafında üç mühüm integrasiya aspektinin əlaqələndirilməsinin əhəmiyyətini göstərmək olar (Şəkil 1.): Xəzər hövzəsində XİZ-lərin əlaqələndirilməklə əməkdaşlıq məkanının genişlənməsi; beynəlxalq nəqliyyat və logistika sistemlərinin əlaqələndirilməsi; çoxsahəli yeni xidmət və sənaye kooperasiyası layihələrinin reallaşdırılması.

Şəkil 1. Xəzər regionunda XİZ-lərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsində Ələt AİZ-in rolu və strateji potensialı (müəlliflərin yanaşmasında)

Birinci aspektdə Xəzər limanları arasında qarşılıqlı əlaqənin artması ilə XİZ-lərin qarşılıqlı əlaqə effektinin yüksəlişini gözləmək olar. Hazırda bunu Trans-Avrasiya konteyner tranzitinin həcm və sürətinin artmasında müşahidə etmək olar. Ələt və Mərkəzi Asiya layihələri arasında qarşılıqlı fəaliyyət üçün geniş məkan yaratmaq məntiqlidir. Xüsusilə, “Xorqos - Şərq qapıları” XİZ ilə əməkdaşlıq sazişi Çin biznesinin Şərqi Avropa və Yaxın Şərq bazarlarına çıxışını genişləndirmək üçün körpü ola bilər [13]. “Xorqos” Beynəlxalq Sərhəd Əməkdaşlıq Mərkəzi Qazaxıstan və Çinin sərhədyanı ərazilərində ticarət, investisiya və turizmin inkişafı üzrə layihə

olaraq “Bir kəmə, bir yol” strategiyası çərçivəsində həyata keçirilir [14]. Bakı Liman kompleksinin tikintisinin 2019-cu ildə birinci mərhələnin inkişafı başa çatdırıldıqdan sonra Bakı Limanında ümumi yükləşmə imkanı artaraq 15 milyon ton ümumi yük səviyyəsinə çatmışdır (100 min TEU-ya qədər konteyner) və ikinci mərhələsinin başa çatdırılması ilə Bakı Limanının ümumi yükləşmə imkanı artaraq 25 milyon ton ümumi yük səviyyəsində planlaşdırılır (500 min TEU konteyner) [15]. Avrasiya İttifaqı Fars körfəzi ölkələri, Pakistan və Hindistanla geniş çeşiddə mallar üzrə müqavilələr bağlayır. Bütün bunlar Ələt XİZ üçün perspektiv imkanlar yaradır.

İkinci aspekt “Şimal - Cənub” və “Şərq - Qərb” beynəlxalq dəhlizlərin Azərbaycanda əlaqələnməsi və yeni iqtisadi artım mənbələrinin yaranmasını ifadə edən konseptual istiqamətlərdən ibarətdir.

Üçüncü aspektə əsasən Xəzər regionunda böyük sənaye və istehsal potensialının reallaşdırılması üzrə təşəbbüslər artır. Xüsusilə neft-kimya, avtomobil yığma və istehsal sahələrində yeni sənaye kooperasiya layihələri yaranır.

Beləliklə, Ələt XİZ Xəzər dənizində gələcək transregional integrasiya proseslərini, o cümlədən yerli anbar, ehtiyatlar və nəqliyyat təchizatı məsələlərinin optimal həllinə imkan verəcək. Bu, öz növbəsində transregional integrasiya potensialının reallaşmasında strateji halqanın yaradılması demək olardı.

3. BRICS formatında transregional əməkdaşlıq Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin yeni istiqaməti kimi

BRICS dünya iqtisadiyyatında yeni əməkdaşlıq formalarının yaradılmasını təşviq edən transregional miqyaslı təşkilatlardan biridir. Braziliya, Rusiya, Hindistan və Çin 2006-cı ildə bir araya gələrək qeyri-rəsmi qurum kimi BRIC-i yaradıb. 2010-cu ildə Cənubi Afrika Respublikası daxil olmuş və qrupa BRIC(S) adı verilmişdir. 2024-cü ildə Misir, Efiopiya, İran və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri birliyə qoşulub və üzvlərin sayı 10-a yüksəlib. Son zamanlar Azərbaycan və Türkiyə daxil olmaqla, bir sıra ölkələr qrupa üzv olmaq niyyətlərini ifadə edib. BRICS-in regional əməkdaşlıq qurumu kimi əsas məqsədləri ticarət əlaqələrinin inkişafı, davamlı inkişafın dəstəklənməsi və beynəlxalq maliyyə əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsidir. Ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri BRICS ölkələrinin sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatlar olması və global problemlərə əhəmiyyətli təsir göstərmə imkanlarıdır.

Azərbaycanın BRICS ölkələri ilə əlaqələri geniş pötensiala malik olaraq ticarət, investisiya və nəqliyyat-logistika sahələrini əhatə edir. Qeyd edək ki, BRICS ölkəmizin əsas ticarət tərəfdaşlarını və investorlarını birləşdirir. Belə ki, Azərbaycanın

ticarət apardığı ölkələr arasında qeyri-neft ixracında Rusiya mühüm yer tutur – 2024-cü ildə iki ölkənin ticarət dövriyyəsi 4 milyard dollardan çox olub, Azərbaycanın idxalında isə Rusiya Çindən sonra ikinci yerdədir. BRICS-in üzvü olan Çin Azərbaycan bazarına ixracda lider mövqe tutur. Azərbaycanın mühüm ticarət tərəfdaşları arasında Hindistanla ticarət dövriyyəsi isə 1,4 milyard dollara çatır.

Azərbaycanla BRICS-in təsisçilərindən biri olan Braziliya arasında 2024-cü ildə kənd təsərrüfatı sahəsində anlaşma memorandumu imzalanıb. Tərəflər kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq üçün birgə müəssisə yaratmağı, qarşılıqlı investisiyalar yatırmaq, sənaye sahəsində elmi və texnoloji yeniliklərin birgə təşviqini nəzərdə tuturlar. Eyni zamanda Azərbaycanın BRİKS-ə üzv olan İran, Misir və BƏƏ ölkələri ilə əlaqələri də fəal inkişaf edir - bu bazarlar Azərbaycanın qeyri-neft ixracı üçün prioritet bazarlardır. Misir Azərbaycanın 1994-cü ildə səfirlik açdığı ilk Afrika ölkəsi olub və hazırda statistik məlumatlara əsasən ölkəmizdə Misirin 51 şirkəti fəaliyyət göstərir. Azərbaycan BRICS-in yeni üzvü olan Efiopiya ilə də ticarət əməkdaşlığının inkişafını nəzərdə tutur. Efiopiyaya un məmulatlarının ixracı planlaşdırılır və ümumi ticarət dövriyyəsi ildə 200 min dollar olan iki ölkə arasında ticarət əlaqələri üçün bu müqavilə əlaqələrinin inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir.

İnvestisiyalara gəlinə, BRICS ölkələri ölkə iqtisadiyyatının əsas investorları sırasındadır: 2024-cü ildə qurumun üç ölkəsi Azərbaycana investisiyaların həcminə görə ilk onluğa daxil olub [16]. 2023-cü ildə Rusiya Azərbaycana 295 milyon dollar, İran 395,9 milyon dollar, BƏƏ 356 milyon dollar investisiya yatırır (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycanın BRICS ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi və investisiya əlaqələri

Azərbaycan-BRICS ölkələri	Xarici ticarət dövriyyəsi, mln. dollar [17]		İnvestiyalar, mln. dollar
	2020	2023	2023
Azərbaycan - Rusiya	2671,5	4358,7	Rusiyadan Azərbaycana 295 mln Azərbaycandan Rusiyaya 33 mln [18]
Azərbaycan - Çin	1846,8	3101,5	930,8 mln (1995-2023-cü illərdə) [19]
Azərbaycan - Hindistan	582,7	1435,5	Hindistandan Azərbaycana 1,2 mlrd (2013-2023-cü illərdə) Azərbaycandan Hindistana 57.6 mln [20]
Azərbaycan - İran	339,1	487,4	396 mln [21]
Azərbaycan - Braziliya	85,0	207,6	-
Azərbaycan - BƏƏ	40,2	133,2	BƏƏ-dən Azərbaycana 356,3 mln Azərbaycandan BƏƏ-yə 437,2 mln [22]
Azərbaycan - CAR	8,5	8,8	-
Azərbaycan - Misir	7,8	13,6	-

Azərbaycan	-	0,3	0,2	-
Efiopiya				

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin və e-KİV-lərin dərc etdiyi məlumatlar əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Genişlənmə nəticələrinə görə, BRICS-in ümumi əhali sayı 3,2 milyard nəfərdir və genişlənmədən sonra qrupun ümumi ÜDM-i qlobal ÜDM-in 35,6%-ni təşkil etmişdir. BRICS-in fəaliyyəti çoxtərəfli beynəlxalq tənzimləyici təşkilatlarla - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, “Bretton Woods” institutları və digər regional təşkilatlarla əlaqəlidir (cədvəl 2). Aİ-nin Braziliya, Hindistan və Cənubi Afrika Respublikası ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələri var və Hindistanla azad ticarət sazişi üzrə danışıqlar aparır. Avropa Parlamenti BRICS ölkələri ilə dialoqun davam etdirilməsinə ehtiyac olduğunu qeyd edir. Xüsusən də BRICS+ valyuta siyasətinin Aİ-nin ticarətinə potensial təsiri nəzərə alınır.

Cədvəl 2. BRICS-in iqtisadi potensialı, Avropa İttifaqı ilə çoxtərəfli çərçivələrdə iştirakı və global təsirin genişlənməsi aspektləri [23],[24]

BRICS çoxtərəfli çərçivələrdə	Üzvləri, iqtisadi potensialı və global təsirin genişlənməsi
BRİK (2006), BRİKS (2010)	Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika (2010)
BRİKS-in əhali potensialı	3,27 milyard insan və ya dünya əhalisinin 41,13%-i
BRICS+ (2024)	Dörd yeni üzv qəbul etdi: Misir, Efiopiya, İran və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri. Genişlənmə ilə qrupun ümumi ÜDM-i qlobal ÜDM-in 35,6%-ə yüksəlib
WTO ilə əməkdaşlıq	Efiopiya və İran istisna olmaqla bütün üzvlər
OECD üzvlüyü	Heç biri
Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT)	Rusiya, Çin, Hindistan və İran
BRICS formatının variantı	Hindistan, Braziliya və Cənubi Afrika
IBSA Dialoq Forumu (2003)	
Çoxtərəfli Yeni İnkişaf Bankının (NDB) yaradılması (2016)	Efiopiya, İran və Səudiyyə Ərəbistanı istisna olmaqla, bütün üzvlər BRICS və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə infrastruktur və davamlı inkişaf layihələri üçün resursları səfərbər etmək və mövcud beynəlxalq maliyyə institutlarını (İFİ) tamam-lamaq məqsədi
Dünya Bankı	Bütün üzvlər
Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AIIB)	Bütün üzvlər
Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü (BRI)	Braziliya və Hindistan istisna olmaqla bütün üzvlər, 17 Aİ Üzv Dövləti
Global Gateway (Aİ və Avropa Komissiyası 2021)	Rəqəmsal, enerji və nəqliyyat sektorlarında ağıllı, təmiz və təhlükəsiz əlaqələri gücləndirmək və bütün dünyada səhiyyə, təhsil və tədqiqat sistemlərini gücləndirmək üçün yeni Avropa strategiyası.

	Braziliya, Cənubi Afrika və Misir (BRICS) və Avropa İttifaqı
Hindistan -Yaxın Şərq - Avropa	Hindistan, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri
Iqtisadi Dəhlizi (IMEC)	(BRICS),
	İtaliya, Fransa və Almaniya (Aİ)

Mənbə: Cədvəl müəlliflər tərəfindən sistemləşdirilmişdir.

BRICS ölkələrinin siyasətində və gündəliyində duran əsas məsələlərdən biri beynəlxalq ticarət marşrutlarında mal axınlarının hərəkətini asanlaşdırmaq üçün nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafıdır. Tranzit fəaliyyətlərin dəstəklənməsi və limanlara investisiyalar ən aktual müzakirə mövzularıdır.

BRICS ölkələrinin maraq bucağından yanaşmada Azərbaycanın bu təşkilatla əlaqələrinin inkişafına bir sıra amillər əhəmiyyətli imkan yaradır:

- regionda ən böyük tranzit qovşağı kimi təsdiqlənməsi;
- logistik infrastrukturlara əhəmiyyətli investisiyalar yatırılması;
- dövlət proqramlarında 2030-cu ilə qədər yük daşımaların həcmnin ildə 30 milyon tona çatdırılması məqsədlərinin qoyulması;
- Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolun Orta Dəhlizinin əsas elementini təşkil etməsi;
- Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutunun strateji rolu və Azərbaycanın bu strategiyanın mərkəzində dayanması;
- Azərbaycanın regional lahiyələrdəki rolunun BRICS ölkələrinin ticarət yollarını şaxələndirmə strategiyalarına və məqsədlərinə tam uyğunluğu;
- BRICS ölkələri, xüsusən də Çin və Hindistan enerji mənbələrini şaxələndirməyə çalışır və Azərbaycanı, bu baxımdan, dəyərli strateji tərəfdaş kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, Azərbaycanın Avropa ilə Asiya arasında körpü kimi strateji coğrafi mövqeyi BRICS ölkələri ilə də iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli töhfələr verə biləcək səviyyədə qiymətləndirilir. ŞƏT-in 2024-cü il sammitində Azərbaycanın BRICS-ə üzv olmaq təşəbbüsünə Çin yüksək dəstək ifadə edib.

Azərbaycanın maraq bucağından baxış aşağıdakı əsas məqsədləri təmin etməyə imkan yaradır:

- BRICS Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas ticarət tərəfdaşlarını və investorlarını birləşdirir. Tranzit və enerji layihələri BRICS ilə qarşılıqlı əlaqəni genişləndirəcək;
- BRICS-ə qoşulmaq Azərbaycanın üzv ölkələrilə əməkdaşlığını intensiv şəkildə dərinləşdirir və qurumun ölkəmizin ənənəvi ticarət tərəfdaşı olmayan dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrini qurmağa imkan yaradır;
- BRICS-ə qoşulmaqla Azərbaycan genişlənmiş transregional iqtisadi əməkdaşlıqdan, yeni bazarlara çıxışdan və blokla əlaqəli irimiqyaslı infrastruktur layihələrində iştirakdan faydalanacaq.

Nəticə

Hal-hazırda qloballaşma və regional əməkdaşlıq dünyanın inkişafının müəyyən edici tendensiyaları hesab olunur. Müasir dünyanın reallığı regional integrasiyanın nəzəri çərçivəsinə sığmayan transregional münasibət formalarının mövcudluğudur. Dünya iqtisadiyyatında transregional iqtisadi əməkdaşlıq proseslərinin əhatə dairəsi getdikcə genişlənməkdə davam edir. Azərbaycan üçün transregional əməkdaşlıq formalarının iqtisadi üstünlüklərindən faydalanmanın əhəmiyyəti aktuallaşır. *Bu istiqamətdə potensial imkanların reallaşdırılması üzrə aşağıdakı konseptual təkliflər irəli sürülür:*

- Transregional tranzit marşrutlar üzərində yeni dəyər zəncirlərinin yaradılması;
- Trans-Xəzər lahiyələrə xidmət edən liman infrastrukturalarının modernləşdirilməsi və azad iqtisadi zonaların regional əlaqələndirilməsi;
- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində transregional mexanizmlər vasitəsilə rəqabətli ticarət və sənaye kooperasiyalarının formalaşdırılması;
- Ticarətin asanlaşdırılması üzrə islahatların aparılması, region dövlətləri ilə dəhlizlər boyu daha səmərəli koordinasiya siyasəti aparmaq;
- Transregional tranzitin asanlaşdırılması üzrə milli qurumlar əsas rol oynamalı və Aİ, ÜTT, “Bir kəmər, bir yol” və BRICS formatlarında fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi;
- Transregional iqtisadi lahiyələrdə milli və regional vahid pəncərə sistemlərinin tətbiqi, ticarət informasiya portallarının yaradılması və ticarətin asanlaşdırılması üçün islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Jürgen Rüland Inter- and Transregionalism: Remarks on the State of the Art of a New Research Agenda, A Research Agenda for the Future, Australian National University, 5-6 July 2002 <https://openresearch-repository.anu.edu.au/server/api/core/bitstreams/14e10acf-fcb9-4318-b151-0a508d98b513/content> p.3
2. Tanja A. Börzel and Thomas Risse, Grand Theories of Integration and the Challenges of Comparative Regionalism, Freie Universität Berlin, Germany, Denver CO, Börzel Risse JEPP 2019 EUSA version.pdf
3. Denis A. Kuznetsov Discussion on Transregionalism and the Destiny of Megaprojects TPP and TTIP (Chapter Two) / Alexei D. Voskressenski & Boglarka Koller (eds.) The Regional World Order. Transregionalism, Regional Integration, and Regional Projects across Europe and Asia. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield / Lexington Books, 2019. 21-28 pp.
4. Mattheis, Frank and Andréas Litsegård (ed.). The Atlantic Space – A Region in the Making. In *Interregionalism across the Atlantic Space*. Springer, 2018. P. 3.
5. Gürol Baba, TÜRKİYE'S TRANSREGIONALISM WITH SOUTH ASIA: GEOCULTURE-BOOSTED MULTIFACETED BILATERALISM, Oasis, no. 39, pp. 169-187, 2024 , <https://www.redalyc.org/journal/531/53177656010/html/>

6. Azərbaycan - Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat (GUAM),
<https://www.mfa.gov.az/az/category/regional-teskilatlar/azerbaycan-demokratiya-ve-iqtisadi-inkisaf-namine-teskilat-guam>
7. Azərbaycan - Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) münasibətləri,
<https://www.mfa.gov.az/az/category/regional-teskilatlar/azerbaycan-qara-deniz-iqtisadi-emekdasliq-teskilati-qdiet-munasibetleri>
8. Azərbaycan - Türk Dövlətlər Təşkilatı (TDT) münasibətləri,
<https://www.mfa.gov.az/az/category/regional-teskilatlar/azerbaycan-turkdilli-dovletlerin-emekdasliq-surasi-tdes-munasibetleri>
9. Bakıda Türk Dövlətləri Təşkilatının Gömrük Xidməti Rəhbərlərinin 10-cu iclası, Respublika qəzeti, 17.01.2025
10. Korotçenko: Azərbaycan müasir beynəlxalq siyasətdə tendensiyaları müəyyən edir,
<https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/korotchenko-azerbajdzhan-opredelyaet-trendy-sovremennoj-mezhdunarodnoj-politiki/>
11. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının investisiya portfeli artıb, 1 noyabr, 2024,
<https://economiczones.gov.az/post/sumqayit-kimya-senaye-parkinin-investisiya-portfeli-artib>
12. Bartley Johns, M., C. Kerswell, J. L. Clarke, and G. McLinden. 2018. "Trade Facilitation Challenges and Reform Priorities for Maximizing the Impact of the Belt and Road Initiative." MTI Global Practice Discussion Paper 4, World Bank, Washington, DC.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/219761536948259167/Trade-Facilitation-Challenges-and-Reform-Priorities-for-Maximizing-the-Impact-of-the-Belt-and-Road-Initiative>
13. Проект СЭЗ «Алят» Азербайджана – основа для трансрегиональной интеграции, «КАСПИЙСКИЙ ВЕСТНИК» 24 Январь 2025, <https://casp-geo.ru/proekt-sez-alyat-azerbajdzhana-osnova-dlya-transregionalnoj-integratsii/>
14. МЦПС «Хоргос», <https://khorgos.kz/glavnaya/o-centre-2/>
15. Strateji inkişaf planı, <https://portofbaku.com/az/page/bizim-liman/strateji-inkisaf-planı>
16. Как Азербайджан развивает сотрудничество со странами БРИКС, <https://e-cis.info/news/566/121279/>
17. Azərbaycanın xarici ticarəti, Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/trade>
18. Какие совместные проекты позволили России и Азербайджану увеличить товарооборот, <https://e-cis.info/news/568/116528/>
19. Çinin Azərbaycana investisiya qoyuluşu 1 milyard dollara yaxınlaşıb,
<https://fed.az/az/iqtisadiyyat/cinin-azerbaycana-investisiya-qoyulusu-1-milyard-dollara-yaxinlasib-204148>
20. Fact Sheet on Azerbaijan, <https://www.indianembassybaku.gov.in/page/fact-sheet-on-azerbaijan/>
21. Azerbaijan attracts nearly \$7B in direct foreign investment in 2023,
<https://report.az/en/finance/azerbaijan-attracts-nearly-7b-in-direct-foreign-investment-in-2023/>
22. Azərbaycan və BƏƏ qarşılıqlı investisiya qoyuluşunu 5 dəfədən çox artırır,
<https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycan-ve-bee-qarsiliqli-investisiya-qoyulusunu-5-defeden-cox-artirib/>
23. Marc Jütten with Dorothee Falkenberg; Graphics by Gyorgyi Macsai PE 760.368, March 2024, EPRS. European Parliamentary Research Service Expansion of BRICS: A quest for greater global influence?, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/760368/EPRS_BRI\(2024\)760368_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/760368/EPRS_BRI(2024)760368_EN.pdf)
24. Stewart Patrick, October 9, 2024, BRICS Expansion, the G20, and the Future of World Order, <https://carnegieendowment.org/research/2024/10/brics-summit-emerging-middle-powers-g7-g20?lang=en>

NƏQLİYYAT SİSTEMİNDƏ DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞI: MÜXTƏLİF MODELLƏRİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Daxil olub: 24 aprel 2025-ci il
Qəbul olunub: 5 iyun 2025-ci il

Received: 24 April 2025
Accepted: 5 June 2025

Aqil Əsədov¹, Fuad Mirzəyev²
¹i.e.d., dosent, İqtisadi İslahatların Təhlili
və Kommunikasiya Mərkəzi;
²i.f.d., dosent, Milli Aviasiya Akademiyası
¹a.asadov1976@gmail.com,
²fmirzayev@naa.edu.az,
¹ <https://orcid.org/0000-0002-8020-8922>
² <https://orcid.org/0009-0003-7097-6041>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1010>

Xülasə

Nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı biznes-modeli ənənəvi dövlət maliyyələşdirilməsinin alternativini olub, çağdaş dövrdə dünya nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və modernizə olunmasında mühüm rol oynayır. *Tədqiqat işində* nəqliyyat sistemində tətbiq olunan müxtəlif dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri, o cümlədən “Tikinti, istismar və ötürülmə (*Build, operate, transfer - BOT*)”, “Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə və istismar (*Design, build, finance, operate - DBFO*)”, “Konsessiya” müqavilələri və onların digər törəmə formaları arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Təhlil zamanı hər bir modelin istifadəsinin səmərəliliyi, maliyyələşmə mexanizmləri və tərəfdaşlar arasında risklərin bölüşdürülməsi prinsipləri araşdırılmış, nəticədə hər bir model çərçivəsində dövlət və özəl tərəfdaş arasında öhdəliklər, risklər və iqtisadi maraqların necə bölüşdürüldüyü müəyyən edilmişdir. Məqalədə müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə müxtəlif dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin nəqliyyat sistemində fərqli iqtisadi şəraitlərə və layihə şərtlərinə uyğunlaşması imkanları araşdırılmışdır. Təhlil göstərir ki, bu modellərin düzgün seçilməsi nəqliyyat infrastrukturunun səmərəliliyini və rentabelliyini artırmaqla yanaşı, göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin də maksimum səviyyədə yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Aparılmış tədqiqat işinin məqsədi hökumət orqanlarına, özəl tərəfdaşlara (investorlar) və digər maraqlı tərəflərə nəqliyyat layihələrini daha səmərəli reallaşdırmaq və həmin layihələrin uzunmüddətli hədəflərinə nail olmaq baxımından ən optimal dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelini seçməkdə köməklik göstərməkdir.

Açar sözlər: dövlət-özəl tərəfdaşlığı, nəqliyyat sistemi, biznes-model, konsessiya, investisiya.

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN TRANSPORT: SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF DIFFERENT MODELS

Agil Asadov ¹, Fuad Mirzayev ²

¹*D.Sc in economics., Associate professor, Center for Analysis of Economic Reforms,*

²*Ph.D. in economics., Associate professor, National Aviation Academy*

Abstract

Public-private partnerships (PPPs) play a pivotal role in the development and modernization of transportation infrastructure worldwide, offering governments an alternative to traditional public-sector financing. *This research* explores the similarities and differences among various PPP models used in the transport sector, including Build-Operate-Transfer (BOT), Design-Build-Finance-Operate (DBFO), and Concession agreements. It examines how each model balances responsibilities, risks, and benefits between the public and private sectors, with a focus on operational efficiency, financial structure, and risk-sharing. Through a comparative analysis, the article highlights the adaptability of PPP models to diverse economic environments and project types, providing insights into how different approaches can maximize infrastructure efficiency, cost-effectiveness, and service quality in transportation. This examination aims to guide policymakers, investors, and stakeholders in choosing the most suitable model to address their transportation needs while achieving long-term public and private sector goals.

Keywords: *Public-Private Partnership (PPP), transport system, business model, concession, investment.*

ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЕРСТВО В СФЕРЕ ТРАНСПОРТА: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ РАЗНЫХ МОДЕЛЕЙ

Агил Асадов ¹, Фуад Мирзоев ²

¹*д.э.н., доцент, Центр Аналитики Экономических Реформ и Коммуникации,*

²*к.э.н., доцент, Национальная Авиационная Академия*

Резюме

Государственно-частные партнерства (ГЧП) играют ключевую роль в развитии и модернизации транспортной инфраструктуры по всему миру, предлагая правительствам альтернативу традиционному государственному

финансированию. В данном исследовании рассматриваются сходства и различия между различными моделями ГЧП, используемыми в транспортном секторе, включая строительство-эксплуатацию-передачу (BOT), проектирование-строительство-финансирование-эксплуатацию (DBFO) и концессионные соглашения. В статье рассматривается, каким образом в каждой модели обеспечивается баланс ответственности, рисков и выгод между государственным и частным секторами, с акцентом на операционную эффективность, финансовую структуру и распределение рисков. С помощью сравнительного анализа в статье подчеркивается адаптируемость моделей ГЧП к различным экономическим условиям и типам проектов, что позволяет понять, как различные подходы могут максимально повысить эффективность инфраструктуры, рентабельность и качество услуг на транспорте. Этот анализ призван помочь политикам, инвесторам и заинтересованным сторонам выбрать наиболее подходящую модель для решения своих транспортных задач и достижения долгосрочных целей государственного и частного секторов.

Ключевые слова: *государственно-частное партнерство (ГЧП), транспортная система, бизнес-модель, концессия, инвестиции.*

Giriş

Ölkəmizin nəqliyyat sektorunun dinamik inkişafı, Azərbaycanın iştirakı ilə reallaşan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri və tranzit imkanlarının artması, regional və beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin icrasının sürətlənməsi nəqliyyat sistemində baş verən biznes-proseslərə yenidən baxılmasını, bu biznes-modellərin inkişaf etmiş ölkələrin nümunəsi ilə uzlaşdırılmasını tələb edir. Məlumdur ki, çoxsaylı strateji əhəmiyyətli beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin iştirakçısı olan ölkəmiz həmin layihələrin əsas tələblərindən biri olan özəl investisiyaların xüsusi payının yüksək olması tələbini təmin edəcək yeni biznes-modellərin axtarışındadır. Belə biznes-modellərdən biri də dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelidir.

Nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığını zəruri edən maliyyələşdirmənin səmərəliliyi, idarəetmənin optimallaşdırılması və infrastrukturun inkişafı kimi bir sıra amillər mövcuddur. Bu amillərlə yanaşı, nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı biznes-modelini zəruri edən əsas səbəblər aşağıdakılardır:

1. Bütçə vəsaitlərinin çatışmazlığı. Müasir nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir ki, dövlət büdcəsində əksər hallarda bu sahədə

irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi üçün vəsait çatışmır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı hesabına özəl şirkətlərin cəlb edilməsi maliyyə yükünü bölüşməyə və nəticə olaraq nəqliyyat layihələrinin reallaşdırılmasını sürətləndirməyə imkan verir;

2. Səmərəliliyin artırılması. Təcrübə onu deməyə əsas verir ki, özəl biznes (tərəfdaş) əksər hallarda resursların idarə edilməsində daha səmərəli nəticələr əldə etməklə yanaşı, xərcləri azaldan və xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edən müasir texnologiyalara və layihə idarəetmə təcrübəsinə sahibdir;

3. Risklərin bölüşdürülməsi. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı zamanı layihə boyu yaranan risklər dövlətlə özəl tərəfdaşlar arasında optimal bölüşdürülə bilər. Bu zaman dövlət əsasən sosial və siyasi riskləri, özəl şirkətlər isə maliyyə və əməliyyat risklərini öz üzərinə götürür. Risklərin belə bölgüsü layihələri daha dayanıqlı etməklə yanaşı, ehtimal edilən uğursuzluqlar zamanı dövlətin maliyyə yükünü azaldır;

4. Müasir texnologiyalara və innovasiyalara daha sürətli çıxışın təmin olunması. Məlumdur ki, özəl sektor innovasiyalara, müasir texnologiya və texnikaya daha tez çıxış əldə edir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı modeli bu üstünlüklərdən nəqliyyat infrastrukturunun modernizə olunmasında istifadə etməyə imkan verir ki, bu da nəqliyyat xidmətlərinin son istehlakçılara təqdim edilən xidmətlərinin keyfiyyətini və təhlükəsizliyini artırır;

5. Yeni iş yerlərinin yaradılması və ölkə iqtisadiyyatının stimullaşdırılması. Nəqliyyat sektorunda icra edilən iri infrastruktur layihələri çoxsaylı iş yerləri yaradır və bütövlükdə iqtisadiyyatı stimullaşdırır. Özəl şirkətlərlə əməkdaşlıq dövlətə iqtisadi artımı sürətləndirərək həmin layihələri daha tez və uğurla reallaşdırmağa imkan verir.

Nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelinin tətbiqi avtomobil yollarının, hava limanlarının, dəmiryol xətlərinin və limanların inkişafını stimullaşdırır ki, bu da öz növbəsində nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırır, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, biznes və vətəndaşlar üçün logistika proseslərini daha rahat edir [1].

Nəqliyyat sektorunda özəl təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti

Aydındır ki, bazar iqtisadiyyatında aparıcı mövqe özəl təsərrüfat subyektlərinə - sahibkarlığın müxtəlif formalarına məxsus olur. Başqa sözlə desək, müxtəlif mülkiyyət formasına və təşkilati-hüquqi formaya malik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti iqtisadiyyatın bütün sahələrində əldə olunan nəticələrdə böyük paya malikdir. O cümlədən nəqliyyat sektorunda da həyata keçirilən islahat və proqram-

ların nəticəsi sektorun bazarın tələblərinə uyğunlaşmasına və nəqliyyat xidmətlərində də aparıcı mövqenin özəl sektora doğru inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, nəqliyyat və anbar təsərrüfatına 2022-ci ildə 4617,4 milyon manat investisiya qoyulub ki, bu da ümumi investisiyaların 25,8%-ni təşkil edib. O cümlədən analogi rəqəmlər 2023-cü ildə 5424,4 milyon manat və 25,5% təşkil edib. Ölkə üzrə 2021-ci ildə 353027, 2022-ci ildə 374704, 2023-cü ildə isə 397743 mikro və kiçik sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərüb ki, bunun da illər üzrə, analogi olaraq, 20.2%-i, 19.9%-i və 19.6%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının payına düşür. Bütün bunları Cədvəl 1-dən də görmək mümkündür.

Cədvəl 1. Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sayı

Göstəricilər	İllər		
	2021	2022	2023
Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı, cəmi	6856	7760	8610
Mikro sahibkarlıq subyektlərinin sayı, cəmi	346171	366944	389133
ondan fərdi sahibkarlar	318321	335306	353355
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında kiçik sahibkarlıq subyektləri	336	398	450
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında mikro sahibkarlıq subyektləri	71108	74280	77628
Ondan fərdi sahibkarlar	69964	72913	75936

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2024" və "Azərbaycanın statistik göstəriciləri - 2023" Bakı, DSK, səh. 111-114.

Cədvəl 2-də isə 2021-2023-cü illərdə mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin nəticələri verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət nəticələrinin 2021-ci ildə 8,1%-i, 2022-ci ildə 9,4%-i, 2023-cü ildə isə 9,3%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının payına düşür.

Cədvəl 2. Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti

Göstəricilər	2021		2022		2023	
	Sahib. Subyek. Sayı, vahid	Məhsul və xid. həcmi, mln manat	Sahib. Subyek. Sayı, vahid	Məhsul və xid. həcmi, min manat	Sahib. Subyek. Sayı, vahid	Məhsul və xid. həcmi, min manat
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi	353027	13603,4	374704	15787,0	400877	18144,6
mikro	346171	9373,4	366944	11072,2	392267	12366,2
kiçik	6856	4230,1	7760	4714,9	8610	5778,4

Nəqliyyat və anbar	71444	1104,0	74678	1479,5	78078	1681,5
təsərrüfatı	71108	863,7	74280	1137,6	77628	1358,4
mikro	336	240,4	398	341,9	450	323,1
kiçik						

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2024" və "Azərbaycanın statistik göstəriciləri - 2023" Bakı, DSK, səh. 111-114.

Ümumilikdə isə nəqliyyat və anbar təsərrüfatı üzrə sahibkarlığın inkişafında müsbət dinamika təmin edilib, 2021-2023-cü illərdə sahə üzrə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 6643 vahid və ya 9,3% artıb. O cümlədən baxılan dövrdə sahə üzrə məhsul və xidmətlərin həcmi 577,5 milyon manat və ya 52,3% artmışdır (Cədvəl 3). Bütün bunlar nəqliyyat və anbar təsərrüfatında aparıcı mövqenin özəl təsərrüfat subyektlərinə məxsus olduğunu, sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığı üçün münbit şərait olduğunu ifadə edir.

Cədvəl 3. Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü, ədədlə

Göstəricilər	2021	2022	2023
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında cəmi,	71616	74860	78267
o cümlədən			
dövlət	185	181	174
qeyri-dövlət,	71431	74679	78093
o cümlədən			
xüsusi mülkiyyət	71278	74476	77852
xarici mülkiyyət	115	158	190
birgə mülkiyyət	38	45	51

Mənbə: "Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq". Bakı, DSK, 2023 və 2024-cü illər buraxılışı, səh.32-34.

Fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektlərinin isə əsas hissəsini qeyri-dövlət subyektləri və bunun da əksəriyyətini xüsusi mülkiyyətə məxsus subyektlər təşkil edir. Belə ki, 2021-2023-cü illərin statistik təhlilindən aydın olur ki, 2021, 2022 və 2023-cü illərdə sahibkarlıq subyektlərinin 99,5%-i xüsusi mülkiyyətə aiddir. 2021-2023-cü illərdə ümumi sahibkarlıq subyektlərinin sayı 6651 vahid artıb ki, bunun da 6574 vahidi xüsusi mülkiyyətə aiddir.

Bütün bunlar nəqliyyat sektorunda da bazar münasibətlərinə uyğun təsərrüfatçılığın formalaşdığını göstərir və bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı üçün geniş imkanların olduğuna əsas verir, hansı ki, bu imkanlar daha çox sahəyə bələd, sahədə xidmət göstərən sahibkarların olması ilə, inkişaf dinamikası ilə bağlıdır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığının müxtəlif formaları mövcuddur ki, vacib amillərdən biri də

əməkdaşlıq üçün uyğun modelin seçilməsidir. Bu baxımdan da dövlət-özəl sektor əməkdaşlığına dair təcrübə və modellərin tədqiqi məqsədəuyğun olardı.

Nəqliyyat sistemində mövcud dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin müqayisəli təhlili

Məlumdur ki, nəqliyyat sistemində icra edilən dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin əsas məqsədləri sırasına ənənəvi olaraq dövlət tərəfindən təklif edilən nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi hüququnun özəl tərəfdaşa ötürülməsi, istehlakçıya daha keyfiyyətli nəqliyyat xidmətlərindən istifadə etmək imkanı yaratmaq, ölkənin vahid nəqliyyat sisteminin dayanıqlı inkişafı və dövlət büdcəsinə olan təzyiqlərin azaldılması məqsədilə nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinin optimal maliyyələşdirilməsi və layihələndirilməsini təmin etmək aid edilə bilər. Bu baxımdan, nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığının “açar” xüsusiyyətləri aşağıdakılar hesab edilə bilər [2]:

- tərəfdaşlığın uzunmüddətliliyi (müəyyən hallarda əməkdaşlıq 75 ilə qədər davam edə bilər),
- risklərin optimal bölüşdürülməsi və onların bir hissəsinin özəl tərəfdaşa ötürülməsi,
- dövlət və bələdiyyə orqanları ilə özəl tərəfdaş arasında bağlanan müqavilə formalarının müxtəlifliyi.

Yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlərin hər biri özü-özlüyündə müxtəlif cür interpretasiya oluna bilmə imkanları yaratdığından bu imkanların hər birinin nəzərə alınma biləcəyi, nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı biznes-modeli əsasında icra edilən investisiya layihələrinin reallaşdırılmasının müxtəlif modellərinin təsnif edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Dünya Bankının təcrübəsi göstərir ki, nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı biznes modeli həm bütöv sistem, həm də ayrı-ayrı nəqliyyat növləri çərçivəsində həyata keçirilən layihələr üzrə dörd əsas kateqoriyaya bölünür [3]:

1. “*İdarəetmə və icarə müqavilələri*” (*Management and Lease Contracts*) – bu dövlət-özəl tərəfdaşlığı modeli aktivin (məsələn, nəqliyyat infrastruktur obyektinin) mülkiyyət hüququnun dövlətdə qalmaqla, onun idarə olunması və ya istismar hüququnun müəyyən müddətə özəl tərəfdaşa ötürülməsini nəzərdə tutur. Modelin tətbiqi zamanı kapital xərclərinin dövlət tərəfindən qarşılanmasını onu əsasən qısa və ortamüddətli tərəfdaşlıqlar üçün aktual edir. Təcrübədə modelin aşağıdakı fərqli təzahür formaları mövcuddur [9]:

- “*İdarəetmə müqavilələri*” (*MC — Management Contract*) – bu modeldə dövlət, öz mülkiyyətində olan aktivlərinin (məsələn, nəqliyyat infrastruktur obyektinin) idarə edilməsini xüsusi müqavilə əsasında özəl tərəfə həvalə edir və bunun müqabilində müəyyən edilmiş ödənişlər həyata keçirir.

- “*İcarə müqaviləsi*” (*LC — Lease Contract*) – bu modelin tətbiqi zamanı dövlət mülkiyyətində olan aktivin (məsələn, nəqliyyat infrastruktur obyektinin) müəyyən haqq qarşılığında özəl tərəfdaşın istismarına verilməsi nəzərdə tutulur. Bu model çərçivəsində aktivin istismarı ilə bağlı bütün riskləri (o cümlədən texniki və maliyyə riskləri) icarəçi şirkət – özəl tərəfdaş daşıyır.

Nəqliyyat sistemində “İdarəetmə və icarə müqavilələri” əsasında həyata keçirilən tərəfdaşlıq nümunəsi olaraq bir sıra ölkələrin hava limanlarında göstərilən yerüstü xidmətləri göstərmək olar. Belə ki, bu zaman özəl tərəfdaş sərnişinlərin və baqajın qeydiyyatı, aviasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və baqajın emal edilməsi kimi xidmətləri həyata keçirir və nəticədə göstərilən xidmətlərin səmərəliliyi və keyfiyyəti artmış olur.

Digər nümunə kimi bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində özəl tərəfdaşın dövlətə məxsus dəmiryol xətlərinin icarə əsasında istismarı layihəsini qeyd etmək olar. Bu zaman özəl tərəfdaş həm dəmiryol xidmətlərinin təşkili, həm də dövlətə müqavilə ilə müəyyən edilmiş rüsum və ya biletdən satışından əldə edilən gəlirin müəyyən bir hissəsini ödəmək cavabdehliyi daşıyır [4].

2. “*Konsessiya*” (*Concessions*) – ənənəvi dövlət-özəl tərəfdaşlığı modeli olub özəl tərəfdaşın dövlət mülkiyyətində olan aktivin (məsələn nəqliyyat infrastruktur obyektinin) və ona dair investisiya risklərinin böyük bir qisminin idarə olunmasını müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətə öz üzərinə götürdüyü tərəfdaşlıq modelidir. Bu modelin aşağıdakı fərqli təzahür formaları mövcuddur [9]:

- “*Bərpa etmə (rekonstruksiya), istismar və ötürülmə*” (*ROT — Rehabilitate, Operate and Transfer*) – özəl tərəfdaş dövlət mülkiyyətində olan nəqliyyat infrastruktur obyektini bərpa edir (rekonstruksiya edir), daha sonra onu müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətdə istismar edir, həmin müddət boyunca bütün riskləri özü daşıyır və müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra obyekti dövlət mülkiyyətinə geri qaytarır.

- “*Bərpa, icarə və ötürülmə*” (*RLT — Rehabilitate, Lease or Rent and Transfer*) – özəl tərəfdaş dövlət mülkiyyətində olan nəqliyyat infrastruktur obyektini bərpa edir (rekonstruksiya edir), daha sonra onu müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətə icarəyə və ya lizinqə götürür, həmin müddət boyunca bütün

riskləri özü daşıyır. Müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra obyekt dövlət mülkiyyətinə geri qaytarılır.

- “*Tikinti, bərpa (rekonstruksiya) idarəetmə və ötürülmə*” (*BROT — Build, Rehabilitate, Operate and Transfer*) – özəl tərəfdaş nəqliyyat infrastruktur obyektini özü tikir (bərpa edir), müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətdə onu istismar edir və həmin müddət boyunca bütün riskləri özü daşıyır. Müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra obyekt dövlət mülkiyyətinə verilir.

Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda nəqliyyat sistemində ən əhəmiyyətli konsessiya nümunələri olaraq İspaniyadakı “AVE” sürətli dəmiryol, Fransadakı “Autoroutes du Sud de la France (ASF)” şirkəti tərəfindən çəkilmiş, cəmi uzunluğu 2700 km olan avtomobil yolu, London metrosu, İstanbul Atatürk, Dehli və Mumbay hava limanları layihələrini görmüş oluruq [5].

3. “*Sıfırdan*” *layihələr - (Greenfield Projects)* – özəl tərəfdaş və ya artıq mövcud olan müştərək dövlət-özəl tərəfdaşlığı müəssisəsi müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətdə nəqliyyat infrastruktur obyektini layihələndirir, tikir və istismar edir. Həmin müddət bitdikdən sonra obyekt dövlətin mülkiyyətinə verilir. Bu modelin reallaşdırılmasının aşağıdakı fərqli formaları mövcuddur [9]:

- “*Tikinti, icarə və ötürülmə*” (*BLT — Build, Lease and Transfer*) – özəl tərəfdaş bütün riskləri özü daşımaq şərtlə yeni nəqliyyat infrastruktur obyektini tikir, onu dövlət mülkiyyətinə ötürür və sonradan həmin obyekt icarəyə götürərək istismar edir. Bu tərəfdaşlıq zamanı istismar müddətində ola biləcək bütün riskləri özəl tərəfdaş daşıyır. BLT tərəfdaşlıq zamanı adətən dövlət infrastruktur obyektini vasitəsilə göstərilən xidmətlərin uzunmüddətli dövr üçün satın alınması («take-or-pay contracts») hesabına özəl tərəfdaşın minimal gəlirliyini təmin edir (qarantı olur);

- “*Tikinti, istismar və ötürülmə*” (*BOT — Build, Operate, and Transfer*) – özəl tərəfdaş bütün riskləri özü daşımaq şərtlə yeni nəqliyyat infrastruktur obyektini tikir, onu istismar edir və müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra obyekt dövlətin mülkiyyətinə ötürür. Bu zaman özəl tərəfdaş müqavilə müddətində obyekt üzərində mülkiyyət hüququna sahib ola bilər. BOT tərəfdaşlığı zamanı adətən dövlət infrastruktur obyektini vasitəsilə göstərilən xidmətlərin uzunmüddətli satın alınması («take-or-pay contracts») hesabına özəl tərəfdaşın minimal gəlirliyini təmin edir (qarantı olur);

- “*Tikinti, sahiblənmə və istismar*” (*BOO — Build, Own and Operate*) – özəl tərəfdaş bütün riskləri özü daşımaq şərtlə yeni nəqliyyat infrastruktur obyektini tikir, öz mülkiyyətinə qəbul edir və istismar edir. BOO tərəfdaşlığı zamanı adətən dövlət infrastruktur obyektini vasitəsilə göstərilən xidmətlərin

uzunmüddətli satın alınması («*take-or-pay contracts*») hesabına özəl tərəfdaşın minimal gəlirliliyini təmin edir (qarantı olur);

- “*Tacir (Kommersant)*” (*Merchant*) – özəl tərəfdaş dövlət tərəfindən heç bir gəlirlilik zəmanəti (qarantı) olmadan təşkil edilən tenderdə qalib gələrək yeni nəqliyyat infrastruktur obyektinin tikintisini həyata keçirir. Bu zaman özəl tərəfdaş obyektin tikintisi, istismarı və s. ilə bağlı bütün riskləri özü daşıyır;

- “*İcarə*” (*Rental*) - özəl tərəfdaş bütün riskləri öz üzərinə götürmək şərtlə yeni nəqliyyat infrastruktur obyektini tikir, daha sonra onu dövlətə uzunmüddətli (adətən 1 ildən 15 ilədək müddətə) icarəyə verir.

“Sıfırdan” tərəfdaşlıq nəqliyyat layihələrinə nümunə olaraq Dehli-Mumbay sənaye dəhlizini, Kaliforniya sürətli dəmiryol xəttini, İnçxon (Şimali Koreya) və Hamad (Qatar) beynəlxalq hava limanlarını, “İpək Yolu” layihəsinin bir hissəsi olan Xorqos (Qazaxıstan) loqistika mərkəzini göstərmək olar [5].

4. “*Aktivlərin ötürülməsi*” (*Divestitures*) – bu tərəfdaşlıq modeli çərçivəsində özəl tərəfdaş nəqliyyat infrastruktur obyektinin mülkiyyətçisi olan dövlət müəssisəsini onun nəzarət səhm paketinin satın alınması və ya digər özəlləşdirmə (özgəninkiləşdirmə) mexanizmlərinin tətbiqi hesabına əldə edir. Bu modelin aşağıdakı reallaşma formaları mövcuddur [9]:

- “*Tam*” (*Full*) – dövlət mülkiyyətində olan müəssisənin 100% səhm zərfini özəl tərəfdaş tərəfindən satın alınması;

- “*Qismən*” (*Partial*) – dövlət mülkiyyətində olan müəssisənin səhm zərfinin müəyyən bir hissəsinin (adətən, 51% və daha çoxunun) özəl tərəfdaş tərəfindən satın alınması. Bu zaman bir qayda olaraq infrastruktur obyektinin idarə olunmasının özəl tərəfdaşa ötürülməsi nəzərdə tutulur.

“Aktivlərin ötürülməsi” tərəfdaşlığı nəqliyyat layihələrinə nümunə olaraq Çikaqo (ABŞ) “Skyway” avtomobil yolunu, Hindistan və Avstraliyadakı pullu avtomobil yollarını, Qatvik (İngiltərə) hava limanı və Mumbay (Hindistan) metro layihələrini nümunə göstərmək olar [6].

Dünya Bankının metodoloji yanaşmasına əsasən, bir infrastruktur layihəsinin dövlət-özəl tərəfdaşlığı kimi təsnif edilməsi üçün əsas meyar özəl tərəfdaşın layihənin istismarı ilə bağlı bütün riskləri və xərcləri öz üzərinə götürməsidir. Bu təsnifatın aparılması özəl tərəfdaşın sözügedən infrastruktur obyektinə tam mülkiyyət hüququna və ya nəzarət səhm paketinə sahib olmasından, yaxud obyekt müvəkkil dövlət orqanı ilə birgə istismar etməsindən asılı deyildir.

Məsələn, nəzərdən keçirilmiş idarəetmə və icarə müqavilələri tərəfdaşlıq modelinin tətbiqi formalarında, istismar risklərinin müəyyən bir hissəsinin özəl tərəfdaşa

ötürülməsi, əsasən, mülkiyyət hüququndan daha çox, müqavilədə təsbit edilmiş xüsusi öhdəliklər vasitəsilə reallaşdırılır. Bunun əksinə olaraq, “sıfırdan” layihələr (*Greenfield*) və “aktivlərin ötürülməsi” (*Divestiture*) kimi təsnif edilən tərəfdaşlıq modellərinin həyata keçirilməsi zamanı risklərin özəl tərəfdaşa transferi üçün müqavilə öhdəliklərinə əlavə olaraq, özəl tərəfdaşın dövlət müəssisəsinin səhm paketini tam və ya qismən əldə etməsi mexanizmindən də istifadə olunur [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat sistemində reallaşdırılan dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin əksəriyyəti yuxarıda qeyd edilən modellərdən hər hansısa birinə əsaslanır. Bununla belə, Dünya Bankının metodoloji yanaşmalarına əsasən deyə bilərik ki, nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri arasında dəqiq müəyyən edilmiş sərhədlər mövcud deyildir və bir sıra belə tərəfdaşlıq layihələri bir neçə modelin sintezi çərçivəsində də icra edilə bilər [3]. Bu zaman əsas kriteri olaraq, layihədə özəl tərəfdaşın risk və öhdəliklərinin dəqiq müəyyən edildiyi model seçilərək tətbiq edilir.

Avropa Birliyi ölkələrində infrastruktur layihələrinin, xüsusilə nəqliyyat infrastrukturunun qurulmasında tətbiq edilən dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri, dövlətin layihədəki iştirak payı və risklərin özəl sektora ötürülməsi səviyyəsinə görə, yuxarıda qeyd olunanlardan müəyyən qədər fərqlilik göstərir [7]. Həmin modelləri nəzərdən keçirək:

- “Xidmət müqavilələri” (*Service Contract*) dövlət ilə özəl tərəfdaş arasında kiçik həcmli və qısamüddətli dövlət xidmətlərinin özəl sektora ötürülməsinə dair bağlanan razılaşmadır. Bu, özəl tərəfdaşın dövlət aktivlərinin (o cümlədən nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinin) qısa müddət ərzində istismarını nəzərdə tutan, özəl sektorun iştirakı baxımından sadə və məhdud xarakterli dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelidir. Sözügedən modelin tətbiqi zamanı idarəetmə və investisiya öhdəlikləri dövlət tərəfindən icra olunur. Həmçinin bu modelin tətbiqi zamanı maliyyə və əsas vəsaitlərin (uzunmüddətli aktivlərin) qalıq dəyəri ilə bağlı risklər dövlətin üzərində qalır. Əvəzində dövlət nəqliyyat infrastrukturunu obyektinin istismarına dair yüksək ixtisaslaşmış xidmətlər əldə edir. Bu isə öz növbəsində dövlət büdcəsinin istismar xərclərinə qənaət etmək imkanı yaradır. Bununla yanaşı, qeyd edilən modelin tətbiqi zamanı dövlət özəl tərəfdaş tərəfindən infrastruktur obyektinin istismarı zamanı göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarəti təmin etmək funksiyasına sahib olur.

- “İdarəetmə və istismar müqaviləsi” (*Operation and Management Contract - O&M*) infrastruktur obyektinin idarə edilməsi və istismar hüququnun özəl sektora ötürülməsinə dair dövlətlə özəl tərəfdaş arasında razılaşmadır. Müqavilənin müddəti adətən qısamüddətli olsa da, sonradan uzadılması mümkündür. Tərəfdaşlıq

çərçivəsində dövlət tərəfindən özəl tərəfdaşa edilən ödənişlər sabit xarakter daşıya bilər və ya müəyyən edilmiş “hədəf” göstəricilərinə nail olunma səviyyəsindən asılı olaraq, diferensial şəkildə həyata keçirilə bilər. Bu tərəfdaşlıq modelində maliyyə riskləri dövlətin üzərində qalır. Sözügedən model dövlətə həm istehlakçılara təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək, həm də texnika və texnologiyalara yönəldilən investisiyaların səmərəliliyini artırmaq imkanı yaradır. Bunun əsas səbəbi özəl tərəfdaşın (əməliyyat müəssisəsinin) ümumi xərcləri azaltmaq və istismar mərhələsindəki bazar riskini minimallaşdırmaq məqsədilə göstərilən xidmətin keyfiyyətinin artırılmasında maraqlı olmasıdır. Nəzərdən keçirilən tərəfdaşlıq modeli, sonradan dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi ilə nəticələnə bilən “keçid dövrü” üçün daha məqsəduyğun bir yanaşma təşkil edir.

- “İcarə müqaviləsi” (*Leasing*) – özəl tərəfdaş tərəfindən dövlət aktivi - infrastruktur obyektini istismar etmək və onu istifadəyə yararlı vəziyyətdə saxlanılmaq öhdəliyini qəbul edərək fiksə edilmiş icarə haqqı ödəmək qarşılığında həmin aktivin istismarından gəlir əldə etdiyi razılaşma. Bu halda bütün bazar risklərini özəl tərəfdaş daşıyır və bu səbəbdən o, maksimal istismar səmərəliliyinə nail olmaqda maraqlı olur. Bu səbəbdən qeyd edilən razılaşma növü özəl tərəfdaş üçün istismar obyekt vasitəsilə istehlakçılara göstərilən xidmətin keyfiyyətinə dair qoyulmuş tələblər tam təmin edildiyi təqdirdə gəlirli hesab edilir. Bu razılaşma zamanı dövlət infrastruktur obyektinin tikilməsi, modernizə edilməsi və ya əsaslı təmiri ilə bağlı riskləri daşıyır. İcarə tərəfdaşlığı modelinin BBO, LDO və ya WAA kimi (cədvəl 4) daha mürəkkəb formalarının reallaşdırılması zamanı tikinti riskləri bir qayda olaraq özəl şirkət - operatora ötürülür ki, nəticədə dövlət həmin risklərdən azad olur.

- “Açar təslimi” (Turnkey Procurement) və ya “Tikinti, istismar, ötürülmə” (*Build, Operate, Transfer – BOT*) modeli dövlət ilə özəl tərəfdaş arasında özəl tərəfdaşın infrastruktur obyektinin layihələndirilməsi, inşası və istismarı üzrə öhdəlikləri öz üzərinə götürdüyünü təsdiq edən, inteqrasiya olunmuş dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelidir. Bu tərəfdaşlıq modeli çərçivəsində layihənin müxtəlif mərhələlərində yaranan risklərin vahid müqavilə ilə tənzimlənməsi bir tərəfdən dövlət büdcəsinə olan təzyiqləri azaldır, digər tərəfdən isə özəl tərəfdaş layihənin səmərəli reallaşdırılmasına təşviq edir. Nəzərdən keçirilən tərəfdaşlıq modeli özəl tərəfdaşın əməliyyat xərclərini hələ layihələndirmə və tikinti mərhələsində nəzərə almasını zəruri edir ki, bu da son nəticədə çevik planlaşdırmanı və biznes proseslərinin daha səmərəli idarə edilməsini stimullaşdırır. Bu dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelinin tətbiqi zamanı dövlət maliyyə risklərini öz üzərinə götürsə

də, digər tərəfdaşlıq modellərindən fərqli olaraq, infrastruktur obyektinin istismar dövrünün müxtəlif mərhələlərində nəzarət imkanlarından məhrum olur. Eyni zamanda bu modelin tətbiqi zamanı infrastruktur obyektinə mülkiyyət hüququ dövlətə ötürüldüyündən, hər iki tərəfdaşın arzu olunan nəticələr əldə etməsi üçün infrastruktur obyektinin istismar tələblərinin (göstərilən xidmətlərin keyfiyyət standartlarının) ətraflı şəkildə təsnif edilməsi mütləq əhəmiyyət kəsb edir. İcra olunan layihənin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, nəzərdən keçirilən tərəfdaşlıq modeli BOOT, BROT, BLOT və ya BTO (cədvəl 4) kimi törəmə dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinə də transformasiya ola bilər.

- “Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə və istismar” (*DBFO — Design, Build, Finance, and Operate*) – özəl tərəfdaşın dövlətin tələblərindən irəli gələrək infrastruktur obyektini layihələndirdiyi, onun tikintisini maliyyələşdirdiyi və ardınca onun istismarını həyata keçirdiyi model. Bu modelin tətbiqi zamanı müqavilə müddəti bitdikdən sonra, müqavilə şərtlərindən asılı olaraq, aktiv – infrastruktur obyekti dövlət mülkiyyətinə ötürülə bilər. “Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə və istismar” modeli daha öncə nəzərdən keçirilən modellərlə müqayisədə daha mürəkkəb olmaqla özəl tərəfdaşın infrastruktur obyektinin həm tikintisi, həm də istismarının səmərəliliyini təmin etməli olmasını şərtləndirir. Bu model dövlət-özəl tərəfdaşlığı daha çox tətbiq edilən törəməsi özəl biznesin (tərəfdaşın) konsessiya razılaşması əsasında infrastruktur obyektini layihələndirdiyi, maliyyələşdirdiyi, tikdiyi və istismar etdiyi modelidir. Bu zaman özəl tərəfdaşın gəlirləri konsessiya dövründə (adətən 25-30 il) infrastruktur obyektinin istismarından əldə edilən gəlirlər hesabına formalaşır. Infrastruktur obyektinin özü dövlət mülkiyyətində qalır. Bu model bir qayda olaraq göstərilən xidmətlər qarşılığında istehlakçıdan xidmət haqlarının alındığı layihələr üçün (məsələn avtomobil sektorunda) daha uyğundur. “Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə və istismar” modelinin digər çox tətbiq edilən törəməsi əsas vəsaitlərin (uzunmüddətli aktivlərin) tam və ya qismən özəl tərəfdaşın mülkiyyətinə ötürülməsi hesabına dövlət mülkiyyətinin özgəninkiləşdirildiyi modelidir. Bu törəmə model tərəfdaşlığın tətbiqi zamanı, aktivlər tam olaraq özəl tərəfdaşın mülkiyyətinə keçdiyi təqdirdə, dövlət ancaq göstərilən xidmətlərin tərkibini məhdudlaşdırmaq hesabına istehlakçıları inhisarçı qiymətlərdən qorumaq funksiyasını yerinə yetirir. Aktivlərin bir hissəsinin dövlət mülkiyyətində qalması yalnız dövlətin özəl tərəfdaş tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət etməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. “Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə və istismar” modeli digər dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri kimi konkret layihə və onun özünəməxsus xüsusiyyətlərinə adaptasiya edilə bilər (cədvəl 4).

Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri əsasən Avropa Birliyi ölkələrində tətbiq edilir və onların modifikasiya (konkret layihəyə adaptasiya) edilmiş formaları cədvəl 4-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 4. Avropa Birliyi ölkələrində tətbiq edilən əsas dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri və onların adaptasiya edilmiş törəmələri

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının modeli	Modelin təsviri
“Xidməti müqavilə”	Özəl tərəfdaş qısamüddətli dövrdə dövlət aktivlərini istismar edir. Maliyyə və idarəetmə risklərini dövlət daşıyır.
“İdarəetmə və istismar müqavilələri”	Özəl tərəfdaş dövlət aktivlərini həm idarə, həm də istismar edir. Onun gəlirləri dövlət və istehlakçının tələblərini hansı səviyyədə təmin etməsindən asılı olur. Maliyyə risklərini dövlət daşıyır.
“İcarə müqaviləsi”: • “Satınalma, tikinti və istismar” (BBO - Buy, Build, and Operate); • İcarə, modernləşdirmə və istismar” (LDO - Lease, Develop, and Operate); • “Genişləndirmə” (WAA - Wrap around addition).	Özəl tərəfdaş dövlət əmlakını icarəyə götürüb onu təmir (modernizə) edərək dövlətə geri qaytarmaq öhdəliyi olmadan onu istismar edir.
“Tikinti, istismar və ötürmə”: • “Tikinti, sahiblənmə, istismar və ötürmə” (BOOT - Build, Own, Operate, and Transfer); • “Tikinti, icarə, sahiblənmə və ötürmə” (BROT - Build, Rent, Own, and Transfer); • “Tikinti, icarə, istismar və ötürmə” (BLOT - Build, Lease, Operate, and Transfer); • “Tikinti, ötürmə və istismar” (BTO - Build, Transfer, and Operate).	Özəl tərəfdaş aktivini layihələndirərək tikir, onu istismar edir və müqavilə müddəti bitdikdən sonra və ya daha öncədən (xüsusi razılaşdırılmış hallarda) aktivini dövlət mülkiyyətinə ötürür.
“Layihələndirmə, sahiblənmə, maliyyələşdirmə və istismar”: • “Tikinti, sahiblənmə və istismar” (BOO - Build, Own, and Operate); • Tikinti, modernizə etmə və istismar” (BDO - Build, Develop and Operate); • Layihələndirmə, tikinti, idarəetmə və maliyyələşdirmə” (DCMF - Design, Construct, Manage, and Finance).	Özəl tərəfdaş aktivini dövlət mülkiyyətinə ötürmək öhdəliyi olmadan layihələndirir, tikir, ona sahiblənir və istismar edir.

Mənbə: [7, 9] (xarici dildən tərcümə).

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin bu qədər müxtəlifliyi və formalarının çoxluğu dövlətin layihələrdən gözləntilərinə uyğun olaraq “manevr” imkanlarının təmin olunması, nəqliyyat sektorunda investisiya layihələrinin reallaşdırılması şərtlərini

hərtərəfli əhatə olunması və tərəfdaşlar arasında risklərin ədalətli və optimal bölüşdürülməsini təmin edir. Məsələn, təcrübə göstərir ki, özəl tərəfdaşlar daha çox infrastruktur obyektinin tikintisi, maliyyələşdirilməsi və istismarı risklərini, dövlət isə tənzimləmə və nəzarət xarakterli riskləri daha yaxşı idarə edir.

Tərəfdaşların hər birinin sahib olduğu imkanlar və layihədə iştirak potensialının düzgün qiymətləndirilməsi tətbiq ediləcək dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelinin seçiminə birbaşa təsir göstərir və layihənin uğurlu olmasını şərtləndirir.

Aşağıdakı cədvəldə ABŞ-nin avtomobil nəqliyyatı sektorunda tətbiq edilən dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin təsnifatı verilmişdir [8]. Bu modellər özlərində müxtəlif riskləri cəmləşdirərək həmin risklərin dövlətlə özəl tərəfdaş arasında bölüşdürülməsindən asılı olaraq fərqlənirlər (cədvəl 5).

Cədvəl 5. ABŞ-nin avtomobil nəqliyyatı sektorunda tətbiq edilən dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri təsnifatı

Layihənin növü	Dövlət-özəl tərəfdaşlığının modeli		
Yeni tikinti layihəsi	“Layihələndirmə və tikinti” (DB - Design, and Build)	“Layihələndirmə, tikinti və istismar/saxlama” (DBO/DBM - Design, Build, and Operate/Maintain)	“Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə və istismar” (DBFO-Design, Build, Finance, and Operate)
Mövcud obyektin rekonstruksiyası	“İstismar və idarəetmə (konsessiya razılaşması əsasında)” (O&M Concession - Operation and Management Concession)		“Uzunmüddətli icarə” (LTL-Long Term Lease)
Hibrid layihə			“İcarə, rekonstruksiya və istismar” (LDO - Lease, Develop, and Operate)

Mənbə: [8, 9] (xarici dildən tərcümə).

Cədvəl 5-də öz əksini tapmış tərəfdaşlıq modellərinin bir qismi infrastruktur obyektlərinin “sıfırdan” tikilməsini, digərləri artıq mövcud obyektlərin rekonstruksiya və istismarını, üçüncü qismi isə daha öncəki ikisinin sintezi olan – hibrid tərəfdaşlıq konsepsiyasını özündə cəmlədirir. Nəzərdən keçirilən tərəfdaşlıq modellərinin hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

“Layihələndirmə və tikinti” (*DB - Design, and Build*) – vahid müqavilə çərçivəsində iki fərqli əməkdaşlıq formasını özündə cəmləşdirmiş tərəfdaşlıq modelidir. Bu modelin tətbiqi zamanı özəl tərəfdaş müqavilə ilə öncədən təsbit edilmiş ödənişlər qarşılığında hər iki xidmətin (layihələndirmə/mühəndislik işləri və bilavasitə tikinti) göstərilməsi öhdəliyini öz üzərinə götürür.

Layihələndirmə, tikinti və istismar/saxlama” (*DBO/DBM - Design, Build and Operate/Maintain*) – özündə bir öncəki “Layihələndirmə və tikinti” (*DB - Design, and Build*) modelində özəl tərəfdaşın bütün öhdəliklərini saxlamaqla infrastruktur obyektini tikildikdən sonra onun istismarını nəzərdə tutan (istismar etmək və xidmət göstərmək məqsədilə layihələndirmə və tikinti) kompleks tərəfdaşlıq modelidir. Bu modelə müxtəlif elmi mənbələrdə həmçinin “açarın təslim edilməsi” (*Turnkey Procurement*) və “tikinti, istismar, ötürülmə” (*BOT — Build, Operate and Transfer*) adları ilə də rast gəlinir.

Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə və istismar” (*DBFO-Design, Build, Finance and Operate*) modeli daha öncə Dünya Bankı və Avropa Birliyinin materiallarında da qeyd olunduğu kimi, dövləti demək olar ki, bütün risklərdən azad etdiyi kimi, özəl tərəfdaşa uzunmüddətli və stabil gəlir mənbəyi yaradır. Qeyd edilən tərəfdaşlıq modeli əsasən avtomobil yolları (ödənişli) və ya ictimai əhəmiyyətli binaların tikintisi zamanı tətbiq edilir.

İstismar və idarəetmə (konsessiya razılaşması əsasında)” (*O&M Concession - Operation and Management Concession*) tərəfdaşlığı modeli dövlət və ya bələdiyyə müəssisəsinin müəyyən dövr üçün infrastruktur obyektinin istismarı və idarə olunması öhdəliklərinin konsessiya müqaviləsi əsasında özəl tərəfdaşa ötürülməsini nəzərdə tutur [10].

“Uzunmüddətli icarə” (*LTL-Long Term Lease*) modeli dövlət mülkiyyətində olan infrastruktur obyektinin uzunmüddətli (10 il və daha çox) dövr üçün icarəsini nəzərdə tutur. Bu zaman “İcarə, rekonstruksiya və istismar” (*LDO - Lease, Develop, and Operate*) modelindən fərqli olaraq icarə obyektini (nəqliyyat infrastruktur obyektini) olduğu kimi qəbul edilir və istismar edilir.

Nəqliyyat sistemi üçün düzgün dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelinin seçilməsi bu sektorda infrastruktur layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi üçün olduqca vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, sözsüz ki, yuxarıda nəzərdən keçirilmiş modellərin hər birinin özünəməxsus üstünlük və çatışmazlıqları mövcuddur. Həmin modellərdən hansı birinin daha uyğun olduğu sualına birbaşa cavab vermək olduqca çətinidir. Belə ki, tətbiq ediləcək model bilavasitə icra ediləcək nəqliyyat layihəsi,

onun xüsusiyyətləri, xarici və daxili mühit amilləri, maraqlı tərəflər (steykholderlər), aparılmış “SWOT” və “PEST” təhlil, layihənin icra ediləcəyi konkret ölkənin siyasi və iqtisadi konyunkturu və s. kimi çoxsaylı amillərdən asılıdır.

Azərbaycanın nəqliyyat sistemində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı təcrübəsinin tətbiqi imkanları

Qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat ölkəmiz üçün ən əhəmiyyətli təsərrüfat sahələrindən biri olmaqla dinamik inkişaf etməkdədir. Məqalədə müzakirə olunan dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin Azərbaycanın nəqliyyat sistemində tətbiqi ölkəmizin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı üçün yeni, potensial maliyyələşmə mexanizmlərinin formalaşması ilə nəticələnə bilər. Hazırda Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə (Şərq-Qərb, Şimal-Cənub, Orta və digər nəqliyyat dəhlizləri) integrasiya prosesi çərçivəsində öz nəqliyyat infrastrukturunu fəal şəkildə inkişaf etdirir. O cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun sürətlə qurulması və gələcəkdə Zəngəzur dəhlizinin formalaşdırılması perspektivləri bu gün ölkəmizin nəqliyyat strategiyasının prioritet istiqamətləri hesab edilir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı bu cür iddialı layihələrin uğurla reallaşdırılması üçün mühüm alətə çevrilə bilər. Bu baxımdan, mövcud dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin ətraflı təhlili, Azərbaycan üçün uyğun modelin seçilməsi və uğurla tətbiqi baxımından faydalı ola bilər.

Yuxarıda haqqında bəhs olunan BOT modeli avtomobil yolları, körpülər və ya limanlar kimi böyük infrastruktur obyektlərinin tikintisi üçün daha çox uyğun modeldir. Azərbaycanda artıq neft-qaz infrastrukturunun qurulması zamanı BOT modelinin uğurlu tətbiq təcrübəsi mövcudluğu eyni modelin nəqliyyat layihələrinə reallaşdırılmasında da tətbiqinin mümkünlüyünü deməyə əsas verir. Eyni zamanda Azərbaycanın nəqliyyat sisteminin formalaşdırılmasına xarici kapitalın cəlb edilməsi zərurətini nəzərə alaraq DBFO modelinin tətbiqi, hava limanları və ya dəmiryol şəbəkəsi kimi mövcud nəqliyyat infrastrukturunun xarici investisiyalar hesabına modernləşdirilməsi baxımından, faydalı ola bilər.

Konsessiya modeli isə ödənişli avtomobil yolları və ya liman terminalları kimi layihələrə uzunmüddətli investisiyalar baxımından uğurlu dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelidir. Beynəlxalq nəqliyyat operatorlarının fəaliyyət göstərdiyi ölkəmizdə (məsələn Ələt limanında) bu modelin tətbiqi qeyd olunan təcrübənin digər nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinə də tətbiqini aktual edir.

Beləliklə, müxtəlif modellərin təhlili və xarici təcrübənin araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dövlət-özəl əməkdaşlığının gücləndirilməsi

uzunmüddətli uğurlu fəaliyyətin artıq sınaqdan çıxmış yollarından biridir. O cümlədən 2022-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikasının “Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında” Qanununun qəbul edilməsi ölkəmizdə də bu məsələnin prioritet olmasını göstərir. Xüsusilə nəqliyyat sektorunda sahibkarlığın inkişafı, özəl dəmiryol daşıyıcılarının, su və hava daşıyıcılarının olması sahədə rəqabəti gücləndirə və inkişafı təmin edə bilər. Bu baxımdan da yuxarıda təhlil olunan müxtəlif dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin Azərbaycanda da tətbiqi müasir dövrün çağırışları kimi qəbul edilməlidir.

Nəticə

Hesab edirik ki, nəqliyyat sektorunda icra edilən dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələri üçün optimal modelin seçilməsinə yardımçı ola biləcək metodoloji aspektləri aşağıdakılardır:

1. Layihənin ilkin hazırlıq mərhələsində bir sıra işlərin görülməsi:
 - Layihələndirmə işlərinin aparılması, optimal tərəfdaşlıq modelinin müəyyən edilməsi, tender sənədlərinin, biznes və maliyyə planlarının hazırlanması;
 - Layihə komandasının formalaşdırılması məqsədilə yuxarıda qeyd edilən əməliyyatlara özəl tərəfdaşın nümayəndələrinin cəlb edilməsi.
2. Müntəzəm monitoring sisteminin qurulması:
 - dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin müntəzəm monitoringi onların səmərəliliyini qiymətləndirmək və zəruri hallarda layihə planında düzəliş və əlavələr etməyə kömək edir.
3. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi:
 - Beynəlxalq standartların və digər ölkələrdə bu sahədə uğurlu dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi.
4. Beynəlxalq təcrübənin daxili mühitə adaptasiya edilməsi:
 - Konkret ölkə (region) və onun özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla uğurlu xarici təcrübəsinin həmin ölkənin (regionun) tələb və imkanlarına uzlaşdırılaraq tətbiqi.
5. İnstitusional mühit amillərinin nəzərə alınması:
 - İstənilən sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının tətbiq edilməsi beynəlxalq və milli səviyyədə mövcud institusional mühit və onun xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Bununla yanaşı, dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelinin seçilməsi zamanı maliyyə, əməliyyat və risk amillərinin, habelə mövcud nəqliyyat infrastrukturunun özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir

layihə unikal xarakter daşıyır və layihə mühitindən asılı olaraq, optimal modelin seçimi prosesinə individual yanaşılmalıdır.

Beləliklə, məqalədə nəzərdən keçirilmiş nəqliyyat sistemində dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin ətraflı təhlili, bütövlükdə dövlətlə özəl sektor arasında əməkdaşlığın bu biznes-modelinin bir sıra üstünlüklər vəd etdiyini qeyd etməyə əsas verir. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar aiddir:

- Dövlət büdcəsinə olan təzyiqi azaltmaqla nəqliyyat sisteminə yatırılan investisiyaların həcmnin artırılması;
- Layihələrin səmərəliliyinin və innovativliyinin yüksəlməsi;
- Keyfiyyət və xidmət standartlarının yüksəlməsi;
- Risklərin optimal bölüşdürülməsi;
- Yeni iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi artım;
- Hesabatlılığın və səmərəlilik göstəricilərinin yüksəlməsi.

Ədəbiyyat

1. A. Asadov, F. Mirzayev., The public-private partnership represents a promising model for the development of transport systems. International Scientific Conference "Post COVID-19 Tourism". Tourism department, faculty of economics, "ST. CYRIL AND ST. METHODIUS" University of VELIKO TARNOVO and NATIONAL INSTITUTE OF GEOPHYSICS, GEODESY AND GEOGRAPHY AT BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, Bulgaria, 2024
2. Практическое руководство по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства / Европейская экономическая комиссия ООН. — Нью-Йорк, Женева: Организация Объединенных Наций, 2008.— №08. II. Е. 1.
3. Private Participation in Infrastructure Projects Database // The World Bank Group — The Public-Private Infrastructure Advisory Facility. July 2008
4. Schwartz, Gerd, Ana Corbacho, Katja Funke, eds. Public Investment and Public-Private Partnerships: Addressing infrastructure challenges and managing fiscal risks. Washington, DC: International Monetary Fund, 2008
5. E. R. Yescombe., Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance. Butterworth-Heinemann, 2011
6. PricewaterhouseCoopers (PWC). Public-Private Partnerships: Global Infrastructure Trends. 2020
7. A. Renda, Schrefl er L. Public-Private Partnerships: Models and Trends in the European Union. — [s. l.] The European Parliament, 2006. №IP / A / IMCO / SC / 2005—161
8. Public-Private Partnership: PPPs Defined // United States Department of Transportation, Federal Highway Administration. September 19, 2008
9. Максимов В. В Государственно-частное партнерство в транспортной инфраструктуре, критерии оценки концессионных конкурсов, 2010.
10. Mirzəyev F.M, Konsessiya dövlət-özəl tərəfdaşlığının ən geniş yayılmış mexanizmi kimi. "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnal № 1(10), 2024

İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏTİN ÖLKƏNİN ELMİ MƏHSULDARLIĞINA TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Daxil olub: 21 aprel 2025-ci il
Qəbul olunub: 13 may 2025-ci il

Received: 21 April 2025
Accepted: 13 May 2025

Sərdar Şabanov
tex.e.n., b.e.i.,
İAETİ, UNEC

sardar.shabanov@unec.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-8260-5497>

<https://doi.org/10.30546/UNEC.SR.2025.13.1015>

Xülasə

Azərbaycanda 2002-2023-cü illər üzrə intellektual mülkiyyət (İM) idxalının dinamikası, onun ümumi idxalda payı və ölkənin elm xərclərinə nisbəti təhlil edilmişdir. Ölkə üzrə İM idxalının təxmini dəyər quruluşu təklif edilmişdir. Dünya bankı, WIPO, AR Əqli Mülkiyyət Agentliyi (AR ƏMA) və AR Dövlət Statistika Komitəsinin (AR DSK) rəsmi məlumatları əsasında İM-in elmi məhsuldarlığa təsiri Azərbaycan nümunəsində ekonometrik qiymətləndirilmişdir. İzahedici maraq dəyişəni kimi İM idxal həcmi, izahedici kontrol dəyişən qismində isə araşdırmalara və işləmələrə (R&D) çəkilən xərclər götürülüb. İzaholunan dəyişən kimi elmi məhsuldarlıq göstəricisi qismində Web of Science bazasında təbiət və texnoloji elm sahələri üzrə indeksləşmiş məqalə sayı götürülmüşdür. Ölkədə İM idxalının və həmçinin R&D xərclərinin elmi məhsuldarlığa təsiri ekonometrik qiymətləndirilmiş və müəyyən edilmişdir ki, bu təsir statistik önəmli və müsbətdir. Tapılıb ki, Azərbaycan üçün reqressiya tənliyi U şəkilli funksiya kimi təsvir olunur, yəni loqarifmik şkalada elmi məhsuldarlıq göstəricisi İM idxalının parabolik funksiyasıdır. İM idxalının elmi məhsuldarlığa təsirini iqtisadi baxımdan qiymətləndirməkdən ötrü orta və nöqtəvi elastiklik əmsallarından istifadə edilmiş və bu əmsalların baxılan illər üzrə ədədi qiymətləri hesablanmışdır. Azərbaycan üçün İM idxalının kritik (minimum) qiyməti hesablanıb və göstərilib ki, bu kritik qiymətdən kiçik qiymətlərdə İM idxalı ölkə üzrə məqalə sayını artırmır və müəyyən mənada belə idxalı səmərəsiz investisiya kimi dəyərləndirmək olar. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, R&D xərclərinin məqalə sayına təsiri İM idxalı təsirindən təxminən 3 dəfə çoxdur. Tapılıb ki, R&D xərclərinin məqalə sayına təsiri birillik gecikmə ilə baş verir. Qurulmuş ekonometrik model ən kiçik kvadratlar üsulu ilə Eviews ekonometrik paketində icra edilmişdir. Gələcəkdə analoji araşdırmalar MDB və Xəzərətrafi region ölkələri üçün də icra edilə bilər.

Açar sözlər: *intellektual mülkiyyət, idxal, ixrac, elastiklik, elm xərcləri, məqalə.*

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ НА НАУЧНУЮ ПРОДУКТИВНОСТЬ СТРАНЫ: НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Сардар Шабанов
к.т.н., с.н.с., НИИЭИ, UNEC

Резюме

В данной работе проанализирована динамика импорта интеллектуальной собственности в Азербайджане за период с 2002 по 2023 годы, его доля в общем объеме импорта и соотношение с расходами на науку. Предложена приблизительная долевая структура импорта интеллектуальной собственности. На основе официальных данных Всемирного банка, WIPO, Агентства по интеллектуальной собственности Азербайджана и Государственного статистического комитета Азербайджана эконометрически оценено влияние интеллектуальной собственности на научную продуктивность в Азербайджане. В качестве объясняемой переменной использован объем импорта интеллектуальной собственности, а в качестве контрольной переменной — расходы на исследования и разработки (R&D). В качестве объясняемой переменной в модели выступает показатель научной продуктивности, определяемый по количеству индексируемых статей в базе данных Web of Science в области естественных и технических наук. Эконометрически оценено влияние импорта интеллектуальной собственности и расходов на R&D на научную продуктивность, и установлено, что это влияние статистически значимо и положительно. Выявлено, что для Азербайджана регрессионное уравнение описывается в виде U-образной функции, то есть показатель научной продуктивности является параболической функцией от импорта интеллектуальной собственности (на логарифмической шкале). Для экономической оценки влияния импорта интеллектуальной собственности на научную продуктивность использованы показатели средней и точечной эластичности, и вычислены их числовые значения по годам. Рассчитан критический (минимальный) объем импорта интеллектуальной собственности для Азербайджана, и показано, что при значениях ниже этого значения импорт интеллектуальной собственности не способствует увеличению количества статей в стране, и в определенном смысле такой импорт можно рассматривать как неэффективные инвестиции. Также установлено, что влияние R&D расходов на количество статей примерно в 3 раза выше, чем влияние импорта интеллектуальной собственности. Было установлено, что влияние R&D расходов на количество статей происходит с

задержкой в один год. Построенная эконометрическая модель была реализована методом наименьших квадратов в эконометрическом пакете Eviews. В дальнейшем аналогичные исследования могут быть проведены для стран СНГ и прикаспийского региона.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, импорт, экспорт, эластичность, расходы на науку, статья.

ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE IMPACT OF INTELLECTUAL PROPERTY ON THE SCIENTIFIC PRODUCTIVITY OF THE COUNTRY: THE CASE OF AZERBAIJAN

Sardar Shabanov
Ph.D., Senior Researcher, SRIES, UNEC

Abstract

This study investigates the econometric impact of intellectual property (IP) imports on scientific productivity in Azerbaijan. It analyzes the dynamics of IP imports from 2002 to 2023, their share in total imports, and their correlation with national R&D expenditures. An approximate structure of IP import values is proposed. Using data from the World Bank, WIPO, the State Agency on Intellectual Property of Azerbaijan, and the State Statistical Committee, an econometric assessment is conducted for the country. In the model, the volume of IP imports serves as the explanatory variable, with R&D expenditure included as a control variable. Scientific productivity is measured by the number of articles indexed in the Web of Science in the fields of basic science and engineering, serving as the dependent variable. The results reveal a statistically significant and positive relationship between both IP imports and R&D expenditure and scientific productivity. The estimated regression equation for Azerbaijan follows a U-shaped curve, showing that scientific productivity—on a logarithmic scale—behaves as a parabolic function of IP imports. To assess the economic impact, both average and point elasticity coefficients are calculated across the analyzed period. The study identifies a critical (minimum) threshold for IP imports, below which additional imports do not lead to increased scientific output, suggesting inefficiencies in such investments. Furthermore, it finds that the effect of R&D expenditures on article output is approximately three times stronger than that of IP imports. It was found that the impact of R&D spending on the number of articles occurs with a one-year lag. The model is estimated using the ordinary least squares method via EViews econometric

software. Future research could extend this analysis to include countries in the CIS region and those in the Caspian region.

Keywords: *intellectual property, import, export, elasticity, R&D expenditures, scientific productivity.*

Giriş

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı innovativ xarakterə malikdir. Ölkə iqtisadiyyatının innovativ xarakterə malik olması onun əmək resurslarında yüksək- ixtisaslı kadrların payının, habelə ixracda yüksək texnoloji məhsullar payının böyük olması ilə müşayiət olunur. Yüksək texnoloji məhsulların istehsalı isə sənayedə emal sənayesinin böyük paya sahib olması ilə, həmçinin ölkənin intellektual mülkiyyət idxal və ixrac etməsi ilə sıx bağlıdır. İlk öncə İM anlayışına diqqət edək. Dünya bankının məlumatına [1] əsasən, İM dedikdə “rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasında mülkiyyət hüquqlarından (məsələn, patentlər, əmtəə nişanları, müəllif hüquqları, sənaye prosesləri və dizaynları, o cümlədən kommersiya sirri və franşayzinqlər) icazəli istifadəyə və lisenziya müqavilələri vasitəsilə istifadəyə görə ödənişlər (idxal) və qəbzələr (ixrac) nəzərdə tutulur. Buraya həmçinin istehsal edilmiş orijinalar və ya prototiplər (kitablar və əlyazmalar, kompüter proqramları, kinematografik əsərlər və səs yazıları üzərində müəllif hüquqları kimi) və əlaqəli hüquqlar (canlı ifalar və televiziya, kabel və ya peyk yayımı) üzrə ödəniş və qəbzələr də daxildir”. Aşkardır ki, elmi məhsuldarlıq, ilk öncə ölkədə bir il ərzində çap edilmiş elmi məqalə və monoqrafiyaların sayı ilə ölçülə bilər. Lakin araşdırmalar [2] göstərir ki, son nəticədə ÜDM-in həcminə təsiri baxımından təbiət elmləri və texnologiya sahələrində çap edilmiş Web of Science elmi-bibliografik bazasında indeksləşmiş məqalə sayı digər sahələrdə çap edilmiş məqalə sayından daha önəmli əhəmiyyət daşıyır. Burada onu da qeyd edək ki, adətən elmi məhsulların ÜDM-ə təsiri [3] çox vaxt birbaşa deyil, dolayı yollarla və müəyyən zaman gecikmələri ilə (5-15-20 il) baş verir. Buna baxmayaraq, bu təsirlərin multiplikativ effektləri çox (100 və daha artıq) olur. İM-in elmi məhsuldarlığa təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən ilk öncə bu mövzuda ədəbiyyatın icmalına baxaq.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi

Əvvəla, onu qeyd edək ki, İM hüququnun elmə və texnologiyalara, habelə cəmiyyətin sosial həyatına təsirləri haqda çoxsaylı ədəbiyyat mövcuddur [5 - 8]. Lakin biz bu araşdırmalarda İM, xüsusən də onun idxalının elmi məhsuldarlığa təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsinə dair elmi məqaləyə rast gəlmədik. Bu

mövzuya qismən [9] baxılıb. Bizə elə gəlir ki, bu mövzu iqtisadi elmi dövriyyədə nisbətən az müraciət edilən mövzulardandır. İndiyədək bu məsələnin geniş miqyasda öyrənilməməsinin səbəbləri nə ola bilər? Aşkardır ki, elmi məhsuldarlığa ilk növbədə elmə çəkilən xərclər təsir edir. Elm xərcləri, əsasən, ölkəmiz üçün AR DSK rəsmi məlumatlarında “araşdırmalara və işləmələrə çəkilən xərclər”dən ibarətdir. Bu xərclər özündə elmi araşdırmalar və işləmələrlə məşğul olan tədqiqatçıların və köməkçi heyətin maaşlarını, müvafiq infrastruktur xərclərini və s. ehtiva edir. İM idxal xərcləri isə müəyyən mənada elmi araşdırmalarla məşğul olanlara və əlaqədar çevrəyə dəstək xarakteri daşıyır. Bu məqam inkişaf etməkdə olan ölkələrə xas olan bir cəhətdir, halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə İM idxal və ixracının həcmi çox böyük maliyyə vəsaitləri ilə ifadə olunur. Burada qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə İM ixracı ümumi mal və xidmətlər ixracının yarısından çox hissəsini [4] təşkil edir.

Data və qiymətləndirmə metodologiyası

Əvvəla, Azərbaycan üzrə İM idxalının ümumi idxalda payı, elm xərclərinə nisbəti və İM idxalının dəyər quruluşunu araşdıraraq. Müvafiq məlumatlar Cədvəl 1-də təsvir edilib.

Cədvəl 1. İM idxalının ümumi idxalda payı və elm xərclərinə nisbəti, faizlə

İl	İM idxalının ümumi idxalda payı, faizlə	İM idxalının Elm xərclərinə nisbəti, faizlə	İl	İM idxalının ümumi idxalda payı, faizlə	İM idxalının Elm xərclərinə nisbəti, faizlə
2002	0.12	30.57	2013	n/a	n/a
2003	0.01	1.47	2014	n/a	n/a
2004	0.00	0.81	2015	n/a	n/a
2005	0.00	0.27	2016	n/a	n/a
2006	0.02	6.81	2017	n/a	n/a
2007	0.08	18.19	2018	0.72	119.64
2008	0.07	13.21	2019	1.31	248.04
2009	0.31	39.24	2020	0.88	111.44
2010	0.25	30.28	2021	0.81	106.17
2011	0.19	29.52	2022	1.36	200.68
2012	0.29	41.05	2023	1.05	160.02

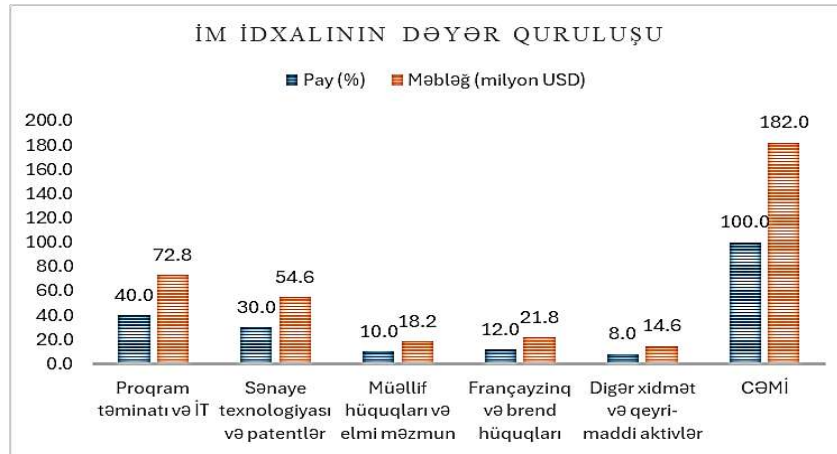
Mənbə: Dünya bankı və AR DSK məlumatları əsasında müəllif hesablamaları.

Cədvəl 1-dən görünür ki, baxılan illər üzrə Azərbaycan üçün İM idxalının ümumi idxalda payı dəyişkən olub və 2023-cü ildə 1,05% səviyyəsində qərarlaşıb. Bu nisbət inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ortalama dəyərlərə 0,5% – 2,5% uyğundur.

İM idxalının elm xərclərinə nisbəti isə çox dəyişkən olub və 2018-2023-cü illərdə 100%-i keçib. Bu o deməkdir ki, baxılan son 6 il ərzində İM idxalının elmi məhsuldarlığına təsir imkanları daha çox olmuşdur və əlbəttə, bu təsirin dərəcəsi İM idxalının dəyər quruluşundan asılıdır. Bu quruluşda elmi məhsuldarlığına təsir edə biləcək komponentlərin İM idxalındakı payının böyük rolu vardır. Bu mənada İM idxalının dəyər quruluşu bəlli elmi maraq doğurur.

Buradan bir haşiyə çıxmaq. AR Əqli Mülkiyyət Agentliyinin 2024-cü il üçün hesabatında [10] Azərbaycanda ÜDM-də kreativ sənayenin payı hesablanmışdır. Bu sənəddə qeyd edilir ki, kreativ sənaye dedikdə müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlara əsaslanan sənaye nəzərdə tutulur. Kreativ sənayenin ÜDM-dəki payı müəlliflik hüququ sisteminin mühüm inteqral göstəricisidir. Bu göstəricini hesab-lamaq üçün Agentlik WIPO-nun metodiki tövsiyələri, AR DSK rəsmi məlumatları və ekspert qiymətləndirmələrindən istifadə edib və müəyyən edib ki, 2023-cü ildə Azərbaycanda müəlliflik hüququna əsaslanan sahələrdə istehsalın həcmi 6619,8 mln manat olub və ÜDM-ə nisbətə 5,2% təşkil edib. İnkişaf etmiş ölkələr üzrə bu nisbətin 5 - 7% arasında olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan üzrə olan 5,2% göstəricini məqbul hesab etmək olar. Həmin sənəddə qeyd olunub ki, WIPO-nun tövsiyələrə uyğun olaraq, kreativ sənayedə ən böyük pay 54,5% təşkil edir ki, bu da müəlliflik hüququna əsaslanan sahələrə düşür. Müəlliflik hüququ sahələri sektorunda isə ən böyük pay 64,8% ilə “elm, ali təhsil, proqram təminatı və verilənlər bazaları”na aiddir. Bundan sonra 17,2% pay ilə “mətbuat və ədəbiyyat” sahəsi gəlir. Qeyd edək ki, bu sənəddə İM idxalının dəyər quruluşu haqda heç bir təxmin verilməyib.

Aşkardır ki, İM idxalının insan kapitalının formalaşmasında müəyyən rolu vardır. Bu özünü İM hüquqlarının alınmasında (xaricdən idxal olunan kitablar, proqram təminatı, o cümlədən kompüter əməliyyat sistemləri, çoxsaylı ofis proqramları və tətbiqi proqram paketləri, ölkənin ali məktəblərinin ixtiyarına verilməsi üçün SCOPUS və Web of Science elmi-bibliografik bazalara abunəlik xərcləri), habelə elmi və sənayeni inkişaf etdirə bilən çoxsaylı patent və lisenziyaların alınması və s. kimi imkanların qazanılmasında göstərir. Bu mənada İM idxalını Azərbaycanda insan kapitalına qoyulan xüsusi bir investisiya kimi dəyərləndirə bilərik. Dünyadakı müvafiq trendləri müşahidə edərək Azərbaycan üçün İM idxalının təxmini dəyər quruluşunu aşağıdakı kimi təklif edirik.

Şəkil 1. Azərbaycan üzrə İM idxalının dəyər quruluşu

Mənbə: [1, 4, 10] əsasında müəllifin təxmini hesablamaları.

Şəkil 1-dən göründüyü kimi burada elmi məhsuldarlığa dolaylı təsir edə bilən sahələrin toplum payı, təxminən 50% təşkil edir. Yəni elmi məhsuldarlığa təsir edə biləcək əsas sahələr “Proqram təminatı və İT lisenziyaları” və “Müəllif hüquqları və elmi məzmun”dur. Onu da qeyd edək ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bəzən proqram təminatının lisenziyası olmayan “korsan” versiyalarından və bəzi *anticopyright* proqramlarından (sci-hub.si) da istifadə edilir. Sonuncu proqram pullu məqalələri ödəniş etmədən kompüterə yükləmək imkanı verir. Məlumdur ki, həm kompüter proqramları (lisenziyalı əməliyyat sistemləri, tətbiqi proqram paketləri, ofis proqramları, antivirus proqramları), həm də kitablar, elmi məqalələr müxtəlif rəqəmsal platformalardan yükləndikdə adətən müəyyən ödənişlər tələb edilir. Bundan əlavə hər il AR Elm və Təhsil Nazirliyi elm və ali təhsil müəssisələrinin *Web of Science* və *SCOPUS* elmi-bibliografik bazalarına çıxışını təmin etmək üçün müəyyən məbləğdə vəsait ödəyir. Bu cür ödənişləri, son nəticədə insan kapitalına qoyulan sərmayələr kimi dəyərləndirə bilərik. Təbii ki, cəmiyyətin rifah halı yüksəldikcə və ölkəmiz yüksək inkişaf etmiş ölkələr sırasına keçəcəyi zaman İM idxalının ümumi idxalda payı da yüksələcək və Azərbaycan elmi ictimaiyyəti ödənişli əsaslarla daha keyfiyyətli İM əmtəə və xidmətlərindən istifadə edə biləcəkdir.

İndi isə İM idxalının, həmçinin araşdırma və işləmələrə çəkilən xərclərin elmi məhsuldarlığa təsiri məsələsinə keçək. Məlumat bazası 2002 - 2023-cü illər üçün Azərbaycan üzrə Dünya Bankı, WIPO, AR Əqli Mülkiyyət Agentliyi və AR DSK rəsmi məlumatları əsasında formalaşdırılıb və aşağıda Cədvəl 2-də təsvir edilib.

Cədvəl 2. Məlumat bazası

İl	İntellektual mülkiyyət idxalı (ABŞ doll.)	İntellektual mülkiyyət ixracı (ABŞ doll.)	Məqalə sayı (ədəd)	Elm və işləmələr: Heyət sayı (nəfər)	Elm xərcləri (manat)
2002	2050000		255.89	16019	11400000
2003	144000	1000	287.37	17190	16600000
2004	95000	3500	371.53	17712	20000000
2005	46000	6000	360.53	18164	28800000
2006	1281000	56000	284.11	17973	32000000
2007	4697000	22000	416.36	18079	43900000
2008	4827000	13000	472.58	17942	62100000
2009	19229000	1800000	630.74	17401	83300000
2010	16531000	149000	602.97	17924	92800000
2011	18423000	23000	637.21	18687	106100000
2012	28180000	28000	679.62	21573	116700000
2013	n/a	n/a	474.14	22358	117000000
2014	n/a	n/a	389.81	23329	124200000
2015	n/a	n/a	452.3	23093	113200000
2016	n/a	n/a	585.09	22527	110200000
2017	n/a	n/a	724.53	20580	109800000
2018	82906739.14	6810770	803.23	20179	117800000
2019	178440304.4	6907671	860.37	20790	122300000
2020	94135897.56	5402441	993.56	20522	143600000
2021	94800611.3	6198939	n/a	19754	151800000
2022	198087000	3384000	n/a	19875	167800000
2023	182232000	4215000	n/a	19535	193600000

Mənbə: [1,4,10,11,12] əsasında müəllif tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Qeyd. 2004-cü il üçün İM idxal və ixrac xərcləri orta qiymət üsulu ilə müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Cədvəl 2-dən görünür ki, Azərbaycan üzrə İM idxalı İM ixracından dəfələrlə böyükdür. Bu məqam da inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xas olan bir cəhətdir. Biz İM idxalına müəyyən mənada insan kapitalına qoyulan sərmayə kimi də baxa bilərik. İndi isə ekonometrik modelin qurulmasına keçək. Qeyd edək ki, Azərbaycan üzrə İM idxal və ixracı arasında xətti korrelyasiya əmsalının qiyməti 0,91 kimi tapılıb və buna görə də, həm idxalın, həm də ixracın reqressiya tənliyinə eyni zamanda daxil edilməsi məqsədəuyğun deyil. Əks halda multikollinearlıq problemi [13] ilə üzləşmək qaçılmaz olardı.

Beləliklə, reqressiya tənliyinin spesifikasiyası aşağıdakı kimi qurulmuşdur:

$$\text{LOG(JAST)} = C(1) + C(2)*\text{LOG}(\text{IMPORTIP}) + C(3)*(\text{LOG}(\text{IMPORTIP}))^2 + C(4)*\text{LOG}(\text{GERD}(-1)) \quad (1)$$

Burada LOG – natural əsaslı loqarifm, JAST – Azərbaycan üzrə *Web of Science* bazasında təbiət və texnoloji sahələr üzrə indeksləşmiş məqalə sayı, *Import IP* – Azərbaycan üzrə İM idxalı, GERD – araşdırma və işləmə xərcləridir. Qeyd edək ki, *Eviews* [15] ekonometrik paketində natural əsaslı loqarifm LN kimi deyil, LOG kimi işarə edilir.

Məlumat bazası ən kiçik kvadratlar üsulu ilə *Eviews* ekonometrik paketində emal edilmiş və aşağıdakı reqressiya tənliyi alınmışdır:

$$\text{LOG(JAST)} = 3.686207 - 0.487692*\text{LOG}(\text{IMPORTIP}) + 0.017958*(\text{LOG}(\text{IMPORTIP}))^2 + 0.321601*\text{LOG}(\text{GERD}(-1)) \quad (2)$$

Hesablamalar

Qurulmuş ekonometrik modelin əsas ekonometrik statistikasını Cədvəl 3-də təsvir edilib:

Cədvəl 3. Modelin ekonometrik statistikasını

Dependent Variable: LOG(JAST)				
Method: Least Squares				
Date: 04/18/25 Time: 17:33				
Sample (adjusted): 2003 2020				
Included observations: 13 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	3.686207	2.527629	1.458366	0.1787
LOG(IMPORTIP)	-0.487692	0.170700	-2.857008	0.0189
(LOG(IMPORTIP))^2	0.017959	0.006002	2.992191	0.0151
LOG(GERD(-1))	0.321601	0.139009	2.313522	0.0460
R-squared	0.935867	Mean dependent var		6.267676
Adjusted R-squared	0.914489	S.D. dependent var		0.413755
S.E. of regression	0.120991	Akaike info criterion		-1.138533
Sum squared resid	0.131750	Schwarz criterion		-0.964703
Log likelihood	11.40047	Hannan-Quinn criter.		-1.174263
F-statistic	43.77760	Durbin-Watson stat		2.127188
Prob(F-statistic)	0.000011			

Mənbə: Eviews-də müəllif hesablamaları

Adj.R-squared=0,9145 olması onu göstərir ki, izahedici göstəricilərin dəyişməsi izaholunan göstəricinin dəyişməsini təxminən 91,45% izah edir. Reqressiya

tənliyinin hər bir əmsalı ən azı 5% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətli. Sərbəst hədd isə statistik əhəmiyyətli deyil.

İM idxalının məqalə sayına təsirini iqtisadi baxımdan qiymətləndirməkdən ötrü elastiklik əmsalı anlayışından istifadə etməliyik. Məqalə sayının İM idxalına görə orta elastiklik əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\bar{E}_{\frac{JAST}{ImportIP}} = \frac{d(\ln(JAST))}{d(\ln(ImportIP))} = (-0,487692 + 2 * 0,017959 * 16,33276) = 0,098948 \quad (3)$$

Burada *Import IP* dəyişəninə loqarifmik şkalada orta qiymətindən (16,33276) istifadə edilib və $\bar{E}$ işarəsi orta elastiklik əmsalını ifadə edir.

Orta elastiklik əmsalının qiymətinin 0,099 bərabər olmasının iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, İM idxalının orta qiymətə nəzərən 1% dəyişməsi (artması) məqalə sayını 0,099% dəyişir (artırır).

Elmə çəkilən xərclərin 1% dəyişməsi (artması) məqalə sayını birillik gecikmə ilə 0,32% dəyişir (artırır). Əslində 0,32 əmsalı məqalə sayının elm xərclərinə görə elastiklik əmsalını ifadə edir. Müvafiq elastiklik əmsallarının müqayisəsi göstərir ki, elm xərclərinin məqalə sayına təsir gücü intellektual mülkiyyət idxalının məqalə sayına təsir gücündən təxminən 3 dəfə çoxdur ($0,32/0,099=3,23$). Bu isə iqtisadi baxımdan məntiqli görünür, çünki elm xərcləri əslində elmə çəkilən əsas xərclər kimi, İM idxal xərcləri isə köməkçi xərclər kimi xarakterizə oluna bilər. Məqalə sayına təsir edə bilən İM idxal xərclərinin böyük bir hissəsi, əsasən, *copyright* xərclərini (kitab, məqalə) və kompüter üçün proqram təminatını ehtiva edir.

Nöqtəvi elastiklik əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$E_{JAST/ImportIP} = \frac{d(\ln(JAST))}{d(\ln(ImportIP))} = -0,487692 + 2 * 0,017959 * \ln(ImportIP) \quad (4)$$

Bu funksiya loqarifmik şkalada idxal (0;13,56958) aralığında dəyişəndə mənfəi işarəli, 13,56958-dən böyük qiymətlərdə isə müsbət işarəli olur. $\ln(ImportIP)=13,56958$ qiymətinə İM idxalının $\exp(13,56958)=781976,53$ qiyməti uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, İM idxalı 781 976,53 (ABŞ dolları) böyük olduqda idxalın artması məqalə sayını artıracaq, bu qiymətdən kiçik olduqda isə məqalə sayına mənfəi təsir edəcək. Göstərilən idxal həcmi İM kritik (minimal) idxal həcmi kimi dəyərləndirilə bilər və idxal bu həcmdən kiçik olanda onun məqalə sayını dəstəkləmək üçün kifayət etmədiyinə işarə edir.

(4) düsturuna görə nöqtəvi elastiklik əmsalının illər üzrə dinamikası hesablanıb və aşağıdakı cədvəldə göstərilib.

Cədvəl 4. İM idxalının dinamikası (loqarifmik şkalada) və nöqtəvi elastiklik əmsalı

İl	İM idxalı	Nöqtəvi elastiklik əmsalı	İl	İM idxalı	Nöqtəvi elastiklik əmsalı
2002	14.53335	0.034317	2013	NA	NA
2003	11.87757	-0.061073	2014	NA	NA
2004	11.46163	-0.076013	2015	NA	NA
2005	10.73640	-0.102062	2016	NA	NA
2006	14.06315	0.017428	2017	NA	NA
2007	15.36243	0.064096	2018	18.23323	0.167209
2008	15.38974	0.065077	2019	18.99976	0.194742
2009	16.77193	0.114722	2020	18.36025	0.171771
2010	16.62075	0.109292	2021	18.36729	0.172024
2011	16.72911	0.113184	2022	19.10422	0.198493
2012	17.15412	0.128450	2023	19.02079	0.195497

Mənbə: Eviews-də müəllif hesablamaları

Cədvəl 4-dən görünür ki, 2003-2005-ci illərdə nöqtəvi elastiklik əmsalının qiyməti mənfi işarəli, digər illərdə isə müsbət işarəli, 2013-2017-ci illərdə isə İM idxalı haqda məlumat əlçatan olmadığına görə qeyri-müəyyən olub. Nöqtəvi elastiklik əmsallarından birini iqtisadi baxımdan şərh edək. Məsələn, 2023-cü ildə onun qiyməti təxminən 0,1955 olub. Bu o deməkdir ki, 2024-cü ildə İM idxalı 2023-cü ilə nəzərən loqarifmik şkalada 1% dəyişərsə (artarsa, azalarsa), digər şərtlər sabit qalmaq şərtilə məqalə sayı 2023-cü ildəkinə nəzərən 0,1955% dəyişər (artar, azalar).

Qeyd edək ki, qurulmuş ekonometrik modelin zəruri adekvatlıq testləri uğurla icra edilmişdir, yəni qalıqların koreloqramı göstərir ki, qalıqların avtokorrelyasiyası mövcud deyil, Jacque-Bera normallıq testi qalıq sırasının normal qanunla paylandığını (ekonometrik ədəbiyyatda bu şərt zəruri hesab edilməsə də, arzu ediləndir), *Breusch-Pagan-Godfree* testi qalıq sırasının heteroskedastik olmamasını və ADF testi isə qalıq sırasının stasionar olmasını təsdiq edib. Ramsey Reset Testi isə qurulmuş modeldə spesifikasiya səhvinin və nəzərə alınmayan göstəricilərin olmadığını göstərüb. İcra edilmiş testlərin nəticələri məqalənin “Əlavə”sində təsvir edilmişdir. Beləliklə, qurulmuş ekonometrik model Qaus-Markov şərtlərini [13, s.104-107; 14, s.70-71] ödədiyi üçün adekvatdır.

Nəticə

Nəhayət, Azərbaycan üzrə alınmış nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar. Azərbaycan üzrə 2002 - 2023-cü illər üzrə intellektual mülkiyyət idxalının dinamikası, onun ümumi idxalda payı və ölkənin elm xərclərinə nisbəti təhlil edilmişdir. İntellektual mülkiyyət idxalının təxmini dəyər quruluşu təklif edilmişdir. İntellektual

mülkiyyət idxalının məqalə sayına təsirinin U şəkilli əyri (budaqları yuxarı uzanan kvadratik parabola) olduğu müəyyən edilmişdir. İntellektual mülkiyyət idxalının və elm xərclərinin məqalə sayına müsbət və statistik önəmli təsir etdiyi müəyyən edilmiş, elm xərclərinin məqalə sayına təsirinin intellektual mülkiyyət idxalının məqalə sayına təsirindən təxminən 3 dəfə üstün olduğu müəyyən edilmişdir. İntellektual mülkiyyət idxalının kritik minimal həcmi müəyyən edilmişdir. Kritik minimal idxal həcmindən kiçik idxal həcmi məqalə sayına müsbət təsirinin olmaması müəyyən edilmişdir. Başqa sözlə, belə idxal həcmi elmi məqalə sayına təsir baxımından səmərəsiz investisiya kimi dəyərləndirilə bilər. Gələcəkdə analoji araşdırmaları MDB və Xəzərətrafi region ölkələri üçün də icra etməyi nəzərdə tutmuşuq.

Ədəbiyyat

1. <https://data.worldbank.org/indicator/BM.GSR.ROYL.CD> - metadata məlumatı
2. Jin, J. C., & Jin, L. (2013). Research publications and economic growth: evidence from cross-country regressions. *Applied Economics*, 45(8), 983-990.
3. İmanov Q., Həsənlı Y. (2001). Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri: makroiqtisadi təhlil. Bakı: Elm, 248 s.
4. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.ROYL.CD>
5. Jaffe, A.B. and de Rassenfosse, G. (2017), Patent citation data in social science research: Overview and best practices. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 68: 1360-1374. doi.org/10.1002/asi.23731
6. Cassandra Sweet, Dalibor Eterovic. (2019). Do patent rights matter? 40 years of innovation, complexity and productivity. *World Development*, Vol. 115, pp. 78-93. doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.10.009.
7. Hammami, S. (2021). The effect of intellectual property protection on innovation: Empirical analysis of developing countries panel. *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development*, 13(4), 397–405. doi.org/10.1080/20421338.2020.1824608
8. Liu, R. (2024). The nexus of intellectual property rights and firm productivity in China: A nonlinear approach. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 1–24. doi.org/10.1080/09638199.2024.2364674
9. Hasanli, Y., & Shabanov, S. (2018, July). Estimation of the Impact of Innovations on the Quality of Tertiary Education. In *The 6th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications* (pp. 185-187).
10. Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyinin 2024-cü ildə görülmüş işlər barədə geniş Hesabatı.
https://copat.gov.az/docs/Hesabatlar/COPAT%20-%20hesabat%202024%20-%20geni%C5%9F.pdf?_t=1741248066
11. <https://data.worldbank.org/indicator/IP.JRN.ARTC.SC>
12. https://stat.gov.az/source/education/az/002_6.1-2.xls
13. Həsənlı Y (2008). Ekonometrikaya giriş. E-nəşr. BDU.
14. Магнус, Я. Р., Катышев, П. К., & Пересецкий, А. А. (2021). *Эконометрика. Начальный курс*. Издательский дом "Дело". РАНХиГС.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ SƏRVƏTİ VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ NƏTİCƏLƏRİ

*Daxil olub: 14 aprel 2025-ci il
Qəbul olunub: 12 may 2025-ci il*

*Received: 14 April 2025
Accepted: 12 May 2025*

Şəfiqə Məmmədova
i.f.d., dosent, Sumqayıt Dövlət Universiteti
shafiga_mammadova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0635-577X>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1020>

Xülasə

Məqalədə qarşıya qoyulan əsas məqsəd Azərbaycanın milli sərvətinin dəyərləndirilməsidir. Bu məqsədlə milli sərvətin qiymətləndirilməsinin mürəkkəb və uzun yola malik olan tarixi ardıcılığı qısa şəkildə verilmişdir. Məqalədə həmçinin ölkələrin milli sərvətlərinin qiymətləndirilməsinin Dünya Bankının genişləndirilmiş konsepsiyasının mahiyyəti açıqlanmışdır. Dünya Bankı tərəfindən milli sərvətin qiymətləndirilməsinin təklif olunan genişləndirilmiş konsepsiyası milli aktiv portfellerinin idarə edilməsi proseslərinə söykənir. Ölkənin milli sərvətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə onu təşkil edən struktur tərkib elementləri müəyyən edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Milli Hesablar Sistemi – 2008 və Dünya Bankının konsepsiyası əsasında Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti qiymətləndirilmiş və sərvətdə təbii resursların xüsusi çəkisinin çox yüksək olduğu müəyyən edilmişdir. Məqalədə eyni zamanda müasir dövrdə ölkələrin inkişafının əsas meyarı kimi milli sərvətdə insan kapitalının payı ilə müəyyən olunduğu vurğulanmışdır. Nəticədə Azərbaycanda ölkənin rəqabətli və davamlı iqtisadi inkişafı məqsədilə milli sərvətdə xüsusi çəkisi xeyli aşağı səviyyədə olan insan kapitalının inkişafının zərurəti qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *milli sərvət, qiymətləndirmə, milli hesablar sistemi, genişləndirilmiş konsepsiya, insan kapitalı.*

NATIONAL WEALTH OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE RESULTS OF ITS ASSESSMENT

Shafiga Mammadova
PhD, Associate prof, Sumgayit State University

Abstract

The main goal of the article is to assess the national wealth of Azerbaijan. For this purpose, the complex and long-term historical sequence of assessing national wealth is briefly presented. The article also explains the essence of the World Bank's expanded concept of assessing the national wealth of countries. The essence of the World Bank's expanded concept has been explained. The expanded concept of national wealth assessment proposed by the World Bank is based on the processes of managing national asset portfolios. In order to assess the national wealth of a country, its structural components have been identified. The national wealth of the Republic of Azerbaijan was assessed based on the United Nations System of National Accounts - 2008 and the World Bank concept, and it was determined that the specific weight of natural resources in wealth is very high. The article also emphasizes that in modern times, the main criterion for the development of countries is determined by the share of human capital in national wealth. As a result, the need to develop human capital, which has a significantly low share in national wealth, was noted in Azerbaijan for the purpose of competitive and sustainable economic development of the country.

Keywords: *national wealth, assessment, system of national accounts, extended concept, human capital.*

НАЦИОНАЛЬНОЕ БОГАТСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РЕЗУЛЬТАТЫ ЕГО ОЦЕНКИ

Шафиға Мамедова

д.ф.э., доцент, Сумгаитский государственный университет

Резюме

Основная цель статьи — оценить национальное богатство Азербайджана. Для этой цели кратко представлена сложная и длительная историческая последовательность оценки национального богатства. В статье также поясняется суть расширенной концепции Всемирного банка по оценке национальных ресурсов стран. Расширенная концепция оценки национального богатства, предложенная Всемирным банком, основана на процессах управления портфелями национальных активов. Для оценки национального богатства страны были выявлены структурные компоненты, его составляющие. Оценка национального богатства Азербайджанской Республики проводилась на основе Системы национальных счетов ООН – 2008 и концепции Всемирного банка, и было установлено, что удельный вес природных ресурсов в богатстве очень высок.

В статье также подчеркивается, что в современную эпоху основным критерием развития стран определяется доля человеческого капитала в национальном богатстве. В результате в Азербайджане отмечена необходимость развития человеческого капитала, удельный вес которого в национальном богатстве существенно низок, в целях конкурентоспособного и устойчивого экономического развития страны.

Ключевые слова: национальное богатство, оценка, система национальных счетов, расширенная концепция, человеческий капитал.

Giriş

Milli sərvət (MS) ölkənin, ictimai istehsal nəticəsində daim yenilənən, artan, cəmiyyət tərəfindən toplanan bütün bütün maddi, qeyri-maddi, maliyyə, həmçinin mövcud olan təbii dəyərlərin məcmusu kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin qiymətləndirilməsinin tarixi ardıcılığı mürəkkəb və uzun yola malik olmuşdur. Bu tarixə qisaca nəzər yetirilməsi məqsəduyğun hesab edilməlidir. Belə ki, Avropa ölkələrində ilk belə rəsmi qiymətləndirmə təşəbbüsləri XVIII əsrin ikinci yarısına, ABŞ-də XIX əsrin başlanğıcına, Rusiyada isə XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. 1853-cü ildən MS-nin ölçülməsinin metodoloji problemləri beynəlxalq statistika konfranslarının əsas mövzusunə çevrilmişdir. MS-nin ilk dəfə qiymətləndirilməsi ayrı-ayrı ölkələrdə (ABŞ, Almaniya, Yaponiya və s.) XIX əsrin əvvəllərində həyata keçirilmiş və bu da demək olar ki, fraqment xarakterli olmuşdur. Beynəlxalq millətlərarası səviyyədə MS-nin uçotunun ümumi yanaşmalarının praktiki tətbiqi I Dünya müharivəsindən sonra başlamışdır. Bununla bağlı, məhz BMT-nin ekspertləri tərəfindən ABŞ-nin 1930-1940-cı illəri əhatə edən məlumatları əsasında Milli Hesablar (MHS) üzrə tövsiyələr hazırlanandan sonra, 1953-cü ildə “BMT-nin Milli Hesablar Sistemi və köməkçi cədvəllər”-i qəbul edilmişdir. 1968-ci ildən bəri “MHS-yə uyğun olaraq MS-nin qiymətləndirilməsi və uçotu metodu” bir çox ölkələr üçün rəsmi baza sənədi kimi qəbul olunmağa başladı (MHS-nin ikinci redaksiyası kimi). Mahiyyətə bu baza, mühasibat uçotunun makroiqtisadi baxışdan, makroiqtisadi nöqteyi-nəzərdən təsviri idi. Bu zaman MS xüsusi kapitalın (mühasibat balansına uyğun kapital və ehtiyatlara uyğun) cəmiyyətinə analoji bir göstərici kimi çıxış edirdi. MDB dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının statistikasının bu metodologiyaya keçməsinə baxmayaraq, onun tam tətbiqi, o cümlədən MS-nin qiymətləndirilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən mümkün olmamışdır. Əlbəttə, tarixi inkişafın hər bir dövründə MS-nin cəmiyyət və keyfiyyət strukturuna ictimai-siyasi proseslərin, o cümlədən hərəkət-verici qüvvələrin böyük

təsiri olmuşdur: dünya və lokal müharibələr, həmçinin hər bir dövlətin siyasi-iqtisadi xətti, ölkənin MS-nin toplanması və onun qiymətlən-dirilməsi nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir.

MS uzun müddət maddi dəyərlərin istehsalı ilə izah edildiyindən, onu yalnız maddi istehsalın nəticəsi olaraq dəyərləndirmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin təkcə maddi sərvətlərin məcmusu kimi qiymətləndirilməsi yanaşması müasir iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirmir və səmərəli iqtisadi siyasəti həyata keçirməyə imkan vermir. Bu mənada təbii resurslar da istehsal məhsulu olmadığından və təbii şəkildə mövcud olduğu üçün uzun müddət MS-nin tərkibinə daxil edilməmişdir. Amma, əlbəttə bir çox ölkələr, xüsusilə Azərbaycan üçün təbii-resurs potensialı təbii-mühit faktorlarının, elmi nailiyyətlərin və sosial-iqtisadi imkanların mövcudluğu şəraitində ölkə ərazisinin malik olduğu təbii resursların məcmusu olmaqla, böyük əhəmiyyətə malik olmaqda davam edir və ölkənin MS-nin formalaşmasında əsas baza rolunu oynayır.

Artıq keçən əsrin sonlarından və müasir dövrdə MS-nin qiymətləndirilməsinin Dünya Bankının (DB) genişləndirilmiş konsepsiyası meydana gəlməyə, bu konsepsiya ilə MS-nin tərkibinə qeyri-maddi aktivlər də daxil edilməyə başladı. MS-nin qeyri-maddi aktivlərin və insan resurslarının da daxil olduğu genişləndirilmiş konsepsiyası müasir dövrün intensiv, davamlı və innovasiyalı – rəqabətli inkişafının nəticəsi olaraq yaranmışdır. Əlbəttə, artıq hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında və davamlı iqtisadi artımının əldə edilməsində, nəticədə MS-nin yaradılması və toplanmasında insan kapitalının böyük rolu təkzib edilməz bir fakt kimi qalmaqda davam edir. Bura həmçinin, sosial-institusional resursların (bazar mexanizmini təmin edən əsas institutlar, institusional-sosial kapitalın əsas determinantları kimi çıxış edən məhkəmə sistemi, siyasi sabillik, səmərəli dövlət idarəçiliyi, qayda-qanunların işlənməsi səviyyəsi və gözlənilməsi, məhkəmə sisteminə dövlətin müdaxiləsi səviyyəsi, korrupsiya, hesabatlılıq, hüquq-mühafizə orqanlarında rüşvət-xorluq, dövlət orqanlarının siyasi müdaxilədən asılı olmaması, ədalətli rəqabətin səviyyəsi və s.) da daxil edilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir.

Azərbaycanın milli sərvətinin qiymətləndirilməsi

DB tərəfindən MS-nin qiymətləndirilməsinin təklif olunan genişləndirilmiş konsepsiyası milli aktiv portfellerinin idarə edilməsi proseslərinə söykənir. MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı DB-nin 2006-cı ildə birinci məruzəsi olan “Millətlərin sərvətləri haradadır?”, “21-ci əsrin kapitalının qiymətləndirilməsi” (Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st of Century (2006)) [1] dünyanın bir çox ölkələri üçün sərvət hesablarının işlənməsi imkanlarının bir növ

“eksperimental” versiyası oldu. DB-nin bu istiqamətdə ikinci hesabatında 2011-ci ildə çıxan “Millətlərin sərvətlərinin dəyişməsi: yeni minillikdə davamlı inkişafın qiymətləndirilməsi (The Changing Wealth of Nations Measuring Sustainable Development in the New Millennium (2011)) [2] məruzədə dünyanın 140 ölkəsinin 10 ildə sərvət hesablarının zaman sıraları təqdim olundu ki, bu da ölkələr üzrə inkişafın və sərvətlərin dinamikasını öyrənməyə və müqayisə etməyə imkan verdi. 2018-ci ildəki üçüncü nəşrdə: “Millətlərin sərvətlərinin dəyişməsi; davamlı gələcəyin qurulması” (The Changing Wealth of Nations 2018 Building a Sustainable Future (2018)) [3] ilk dəfə olaraq dünya ölkələrinin insan kapitalının (İK) qiymətləndirilməsi əhalinin məşğulluq səviyyəsilə əhatə olunaraq həyata keçirildi. DB-nin bu hesabatı və “İnsan kapitalının inkişafı” layihəsi və çoxsaylı elmi tədqiqatlar iqtisadi artımın və MS-nin yaradılması və artırılmasının, davamlı inkişafın təmini, yoxsulluğun ixtisar edilməsinin başlıca amili kimi İK-nin toplanmasını qeyd etdi. Bu zərurətdən çıxış edərək, İK-nin MS-nin tərkibində dəyərləndirilməsinə böyük ehtiyac yaranmışdır. DB-nin MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı 2021-ci ildə nəşr etdirdiyi sonuncu məruzəsi - “Millətlərin dəyişən sərvətləri: gələcək üçün aktivlərin idarə edilməsi” (Changing Wealth of Nations: Managing Assets for the Future (2021)) [4] iqtisadi rifahı ölçərək ölkələrin aktivlər portfelinin obyektivindən inkişaf prosesinə rəhbərliyin necə həyata keçirilməsini aydınlaşdırırdı.

Beləliklə, DB-nin qiymətləndirilmələrinə əsasən əksər ölkələrin MS-nin əsas hissəsini: 50-60% -dən çoxunu (bir çox ölkələr üçün bu göstərici 75-90% aralığında dəyişə bilər) İK təşkil edir. XX əsrin əvvəlləri üçün bütün dünya ölkələrinin MS-i 550 trlyn \$ təşkil etmişdir. Onun yarısı böyük “yeddiyənin” – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Kanada, Yaponiyanın payına düşmüşdür.

Təkcə ABŞ-nin MS-i təxminən 24 trlyn \$ (cari qiymətlərdə) qiymətləndirilmişdir. Qalan yarısı OPEC qrupu ölkələridir - 95 trlyn \$, MDB ölkələri - 80 trlyn \$ və digər ölkələr 100 trlyn \$ təşkil etmişdir. Bu dövrlər üçün MS-nin yarıdan çoxunu (365 trlyn \$ insan kapitalı, istehsal kapitalı 95 trlyn \$ və təbii resurslar 90 trlyn \$ olmuşdur) İK-nin təşkil etməsi səbəbindən, məhz İK-nin MS-də yüksək payı ölkənin inkişaf səviyyəsini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərlə bağlı bütün iqtisadi əməliyyatlar ölkənin iqtisadi resursları haqqında təsəvvür yaradır ki, bu da ölkənin xarici borcunun ölçüsünü və ya kreditör kimi (“qalan dünyaya” xalis tələbləri) onun yerini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu isə məhz MS-nin qiymətləndirilməsilə aşkara çıxarılabilir. MS-nin qiymətləndirilmə səviyyəsi istifadə olunan hesablama metodundan asılı olduğu üçün həm ölkələr üzrə, həm də dünya üzrə MS-nin qiymətləndirilməsinin vahid dəqiq

metodologiyasının olmaması səbəbindən böyük fərqliklər yaranır. Bütün bunlara baxmayaraq, MHS və DB-nin genişləndirilmiş konsepsiyalarına əsaslanaraq, Azərbaycan Respublikasının MS-nin qiymətləndirilməsi tərəfimizdən həyata keçirilmişdir.

Keçmiş SSRİ dövründə bu ittifaqa daxil olan respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın xalq təsərrüfatı statistikasında MS-nin qiymətləndirilməsinə əsasən aşağıdakı elementlər daxil edilmişdir: əsas istehsal fondları, dövrüyyə qeyri-istehsal fondları, əhalinin ev əmlakı, dövlət ehtiyatları, müəssisə və təşkilatların əmtəə ehtiyatları, təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb edilmiş faydalı hidroenerji resursları və s. XXI əsrin əvvəllərinə həm Azərbaycanda, həm də MDB məkanında MS-nin tərkib elementlərinin düzgün müəyyən edilməməsi və MS-nin əsasən istehsal maddi nemətlərin məcmusu kimi qəbul edilməsi, hələ də bir çox ölkələrin milli statistikasında davam edir.

Belə ki, AR, DSK tərəfindən MS-nin qiymətləndirilməsi 2005-ci ilə qədər aşağıdakı qeyri-maliyyə struktur hissələri üzrə həyata keçirilmişdir [5, s. 59-62]: əsas kapital (əsas fondlar, mal-qara daxil olmaqla), o cümlədən: əsas istehsal fondları, əsas qeyri-istehsal fondları, maddi dövrüyyə vəsaitlərinin ehtiyatları, uzunmüddətli istehlak mallarının istifadəsi (əhalinin ev əmlakı), qeyri-maddi aktivlər. 2005-ci ilin əvvəlinə Azərbaycan Respublikasının MS 34251,5 mln manat səviyyəsində dəyərləndirilmişdir ki, onun da 2000-2004-cü illərdə orta hesabla 86,7%-ni əsas kapital təşkil etmişdir. Belə bir nəticənin alınmasının əsas səbəblərindən biri də həmin dövrlərdə “Əsrin müqaviləsi” ilə bağlı ölkənin əsas kapitalına yönəldilən investisiyaların intensivliyi ilə bağlı olmuşdur. Bu da həmin dövrlərdə MS-nin yalnız maddi istehsal dəyərlərindən ibarət olduğu anlamı ilə bağlı idi və 2005-ci ildən sonra ölkənin milli statistika mənbələrində yuxarıda adları çəkilən tərkib hissələrinin ayrıca hesablanması bu günə qədər davam etmiş, ancaq ölkənin MS olaraq hesablanması bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərdən: metodoloji, informasiya, milli təhlükəsizlik, böyük həcmdə əməktutumlu informasiyaların əldə edilməsi çətinliyi, maliyyə çatışmazlığı, uçot və hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və iqtisadiyyatda bazar dəyişikliklərinin təkmilləşdirilməsi problemləri, ümumiyyətlə MS-lə bağlı ölkə statistikasının lazımi inkişaf səviyyəsinin olmamasıdır [6]. Məhz tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi və ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məlumatların əldə edilməsi də bir çox çətinliklərlə, qeyd edilən bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar olmuşdur. MS-nin qiymətləndirilməsinin əsas problemi müasir dövrdə onun tərkib elementlərinin hər birinin ayrılıqda dəyərləndirilməsinin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə əhalisinin xüsusi mülkiyyəti olan ev əmlakları müasir MS-nin metodologiyasına əsasən onların dəyəri MS-ə daxil edilmir, bir sıra ölkələrdə məlumat xarakterli verilənlər kimi təqdim olunur. Əlbəttə, MS-nin yalnız əsas fondlar və dövriyyə vəsaitlərinə görə hesablanması real - düzgün yanaşma deyildir və bu yanaşma gələcək təkrar istehsal üçün yığılmış resursların real miqyasını göstərmir.

Rəsmi ölkə statistikasında bu günə qədər aktual problem olaraq MS-nin əsas tərkib hissələrindən olan torpaq və təbii resurslar (TR) dövlət mülkiyyəti və alqı-satqı obyektı olmayaraq dəyərləndirilməsi həyata keçirilməmişdir. Qeyd edilən resursların qiymətləndirilməsi ilə bağlı mürəkkəblilik onunla bağlıdır ki, onlar insan əməyinin məhsulu olmadığından bazar dəyərləndirilməsindən başqa, digər qiymətləndirmə növü kifayət qədər etibarlı və iqtisadi hesablamalarda onun nəzərə alınması məqsədli deyildir. Deməli, bir çox faktorlardan (ölkənin iqtisadi vəziyyəti, torpağa tələb və təklif, torpaq məcəlləsi, iqlim şəraiti və s.) asılı olaraq torpaq və TR-in qiymətləndirilməsi üçün əsas kriteri bazar dəyəri qiymətləndirilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatda ölkənin torpaqlarının qiymətləndirilməsi bazar dəyərləndirilməsilə deyil, AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin istifadə etdiyi əmsallar və göstəriciləri əsasında həyata keçirilmişdir, amma ölkənin TR-nin qiymətləndirilməsi üçün resursların müasir bazar qiymətlərindən istifadə olunmuşdur. Əslində TR müstəsna olaraq dövlətin mülkiyyətində olduğu üçün onlar bazar dəyərinə malik deyildir, TR-nin qiymətləndirmə metodlarına əsaslanan zəruri məlumatların olmaması səbəbindən, bu məqsədlə resurs vahidinin uyğun bazar qiymətlərindən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası MS-nin qiymətləndirilməsi üçün MHS və DB-nin MS-nin qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq və dünyanın əksər ölkələri üçün qəbul edilən və bu məqsədlə aşağıdakı əsas tərkib hissələrdən istifadə olunmuşdur (bax: şəkil):

1. Qeyri-maliyyə maddi aktivlər:

a) istehsal aktivləri: əsas kapital (XF_k - əsas fondlar) və vəsaitlər, dəyərlər (MD_v – maddi dövriyyə vəsaitləri dəyərləri);

b) qeyri-istehsal aktivləri (T_k – təbii-ekoloji kapital; TR – mineral-xammal, faydalı qazıntılar, enerji, bioloji, meşə, su, torpaq və s. resurslar);

2. Qeyri-maddi aktivlər:

a) insan kapitalı ($\dot{I}k$);

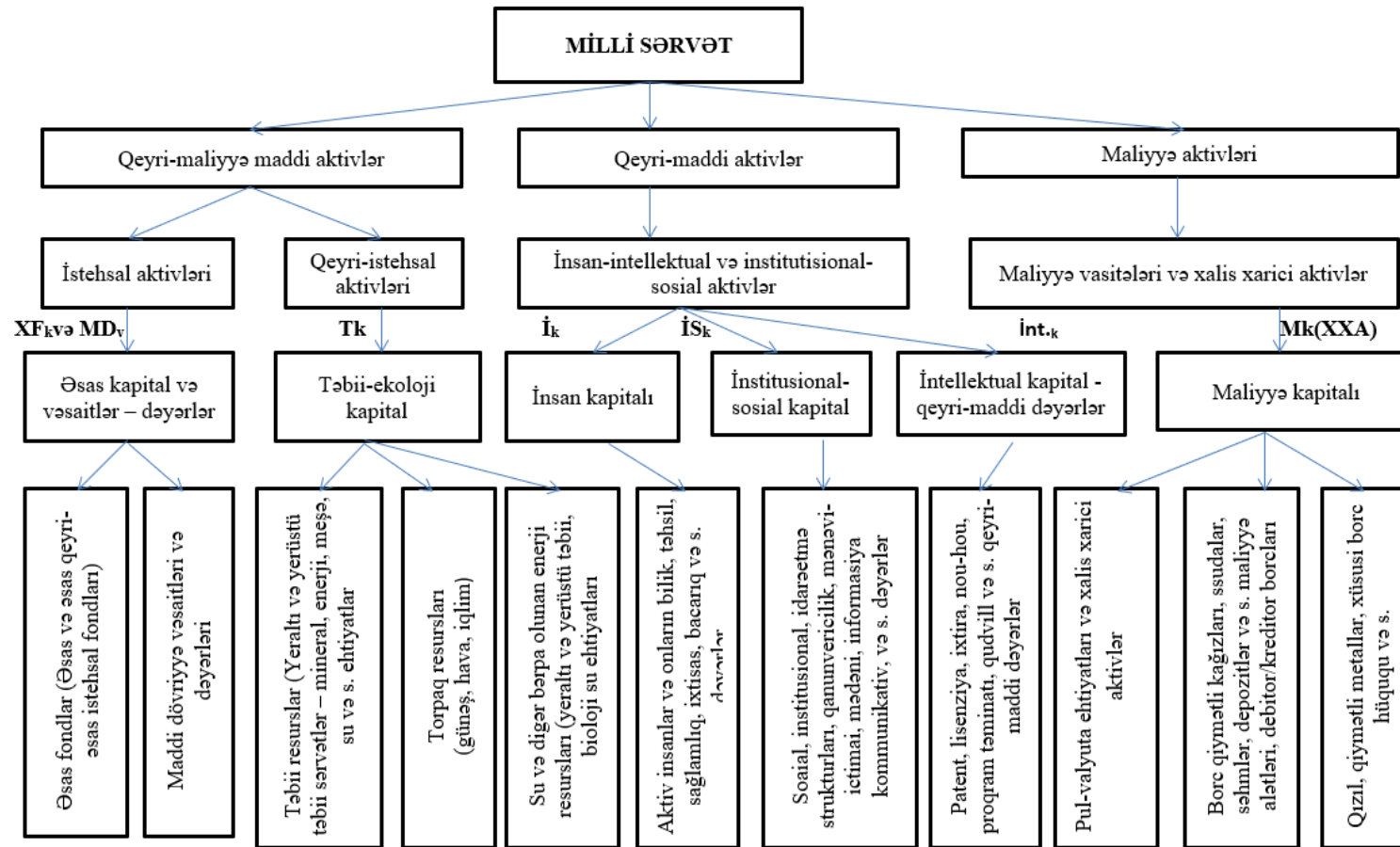
b) qeyri-intellektual kapital ($\dot{I}nt.k.$ – qeyri-maddi dəyərlər);

c) institusional – sosial kapital ($\dot{I}S_k$);

3. Maliyyə aktivləri: (M_k – qızıl-valyuta ehtiyatları, maliyyə alətləri, xalis xarici aktivlər).

MS-nin dinamikası, strukturu, qiymətləndirilməsi və istifadəsi məhz bu tərkib elementlərin vəziyyətindən asılı olmaqla, iqtisadi artım və strateji potensial inkişafın keyfiyyətini müəyyən edir. MS-nin bu tərkib hissələrindən adətən iqtisadi artıma, davamlı inkişafa həlledici təsir edən elementləri aid edirlər. Əslində bunların demək olar ki, hamısının milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafında və iqtisadi artımda xüsusi rolu vardır. Amma qeyd edilən yanaşmalar hər bir konkret ölkənin iqtisadi vəziyyətindən, ehtiyatlarından, daha doğrusu, onun MS-nin strukturu və tərkib hissəsindən asılı olaraq dəyişir. Əksər İEO-nün MS-nin əsas hissəsini İK təşkil etsə də, İEO-nün, o cümlədən Azərbaycanın MS-nin əsas aktiv hissəsini TR təşkil edir. Beləliklə, MS-nin aktiv hissəsi ölkənin gələcək davamlı inkişaf imkanlarını müəyyən edir. MS-nin aktiv hissəsinin elementlərinin istifadəsi isə bu potensialın faktiki reallaşdırma səviyyəsini göstərir. Qeyd edildiyi kimi, əksər İEO-nün, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi inkişafı TR-nin aktiv istehlakı ilə bağlıdır. MS-nin aktiv hissəsinin strukturunu iqtisadi artımın xammal və innovasiya amillərinin münasibəti – nisbəti təşkil edir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı TR-nin ilk növbədə, hal-hazırda da faydalı qazıntıların, xüsusilə neft və qazın aktiv istehlakı ilə müşayiət olunur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda neft ehtiyatlarının istismarı ilə bağlı dünyanın bir çox aparıcı şirkətlərlə bağlanmış neft müqavilələri ölkənin MS-nin strukturunda yığılmış kapitalın rolunun yüksəlməsinə, TR-nin payının MS-nin tərkibində 90%-dən artıq olmasına səbəb olmuşdur. Ölkə daxilində 2020-ci ilə qədər texnoloji potensialın və istehsal güclərinin inkişafı sürətlə artmışdır. Amma bir çox ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın MS-nin tərkib elementlərinin göstəriciləri üzrə (xüsusilə İK üzrə) geridə qalmağının əsas səbəbi ölkənin iqtisadiyyatının xammal sektorundan yüksək asılılığı və biznesin rentabelliyyəsinin aşağı olması ilə bağlıdır. Bir çox ölkələrdə TR tükəndiyindən, yaxud onlar yox dərəcəsində mövcud olduğu üçün, bu ölkələr özlərinin İK potensialını inkişaf etdirərək, ondan səmərəli istifadə edərək malik olduqları resurslarını, nemətlərini qoruyur, çoxaldır və gələcək nəsillərə saxlayırlar.

Bütün bu səbəblərdən də, Azərbaycanda uzunmüddətli iqtisadi artımın və davamlı inkişafın təmini məqsədilə TR-nin getdikcə tükənməsi İK-nin yığılması və inkişafı ilə qaçılmaz surətdə kompensasiya edilməlidir. Məhz bu məsələnin həllindən ölkənin iqtisadiyyatının gələcək taleyi çox asılıdır. Bu səbəbdən də, Azərbaycan dövləti, hakimiyyəti və iqtisadiyyatı qarşısında aşağıdakı sualların həlli çox vacib və qaçılmazdır:

- Neft, qaz və digər faydalı qazıntı ehtiyatları ölkə tələbatının ödənilməsi və ixracı üçün neçə ilə kifayət edər?

- TR ehtiyatlarının azalması və tükənməsi İK-nin toplanması və artımı ilə kompensasiya olunurmu?

- TR gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə onlar üçün qorunub saxlanılırmı və necə?

Bu sualların hər birinin həlli TR-ə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadi artımın davamlı təmin edilməsi üçün çox vacibdir. Axırıncı sualın həlli isə birbaşa davamlı inkişaf konsepsiyasının ən önəmli məqsədlərindəndir. Birinci sualla bağlı aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür. Belə ki, işdə tədqiq edilən 2010-2020-ci illərdən sonuncu 2020-ci ilin məlumatlarından istifadə edərək, konkret olaraq neft və qazın çıxarılabilən ehtiyatlara görə ölkəmizə bu ehtiyatların neçə ilə kifayət etdiyini hesablamaq mümkündür. ARDNŞ -nin məlumatlarına əsasən, 2020-ci ildə çıxarılabilən neft ehtiyatları 0,87 mlrd ton, AR, DSK-nin məlumatlarına əsasən, neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla) 34531,9 min ton təşkil etdiyini nəzərə alsaq, bu ehtiyatların ölkəmizə neçə ilə kifayət etdiyini sadə hesablamalarla müəyyən etmək olar:

$$0,87 \text{ mlrd ton} = 870,0 \text{ mln ton}$$

$$34531,9 \text{ min ton} = 34,5 \text{ mln ton olarsa, onda: } 870,0 \div 34,5 = 25 \text{ il}$$

Deməli, 2020-ci ilə görə çıxarıla bilən neft ehtiyatları illik çıxarılan neft ehtiyatları ilə ölkəyə 25 ilə bəs edəcək. Bu da elə böyük bir zaman müddəti deyildir.

Ölkənin 2020-ci il üçün qaz ehtiyatları ilə bağlı uyğun hesablamaları yerinə yetirmək mümkündür. Azərbaycanda çıxarılabilən qaz ehtiyatları: 1,19 trilyon m³, illik qaz hasilatı 37139,6 milyon m³ olarsa, onda:

$$1,19 \text{ trilyon m}^3 = 1190000,0 \text{ mln m}^3;$$

$$1190000,0 : 37139,6 = 32 \text{ il}$$

Deməli, ölkədə mövcud çıxarılabilən qaz ehtiyatları və illik qaz hasilatı həcmində qaz ehtiyatlarımız respublikamıza neft ehtiyatlarından bir qədər çox: 32 ilə kifayət etdiyini müşahidə etmək olar. Bu nəticələrə görə əvvəldə qeyd etdiyimiz vacib

sualların həlli ilə bağlı iqtisadi inkişafa və artıma, həmçinin gələcək nəsillərə münasibətdə narahat olmağa dəyər.

Azərbaycan Respublikasının MS-nin qiymətləndirilməsinin ölkənin iqtisadi potensialının, davamlı inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsində böyük rolu olmaqla yanaşı, aşağıdakı üç suala cavab tapılmasına imkan verməlidir:

1. Azərbaycanı sərvətlərinə görə hansı dərəcədə varlı hesab etmək olar?
2. Azərbaycanın sadə vətəndaşı keçmişə nisbətən hansı səviyyədə (az və ya çox) varlıdır?
3. Ölkənin vətəndaşları arasında sərvətlərdən əldə olunan gəlirlər necə bölünür və bu sərvətdən kimlər daha çox qazanır?

Umumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, “sərvət” və “gəlir” anlayışı arasında çox əhəmiyyətli fərq vardır. Sərvət geniş anlayış olmaqla, özündə ölkəyə məxsus bütün aktivləri: istehsal, insan və təbii kapital, həmçinin xalis aktivləri birləşdirir. Gəlir və ya ÜDM - bu sadəcə sərvətdən gələn gəlirdir [7, s.15]. Baxmayaraq ki, ÜDM iqtisadi inkişafı əks etdirməklə müəyyən ildə gəlirlər və istehsalın həcmi göstərsə də, o, aktivlərin bazasında olan dəyişiklikləri göstərmir. Ona görə də ÜDM iqtisadiyyatın vəziyyəti, aktivlərin səmərəli istifadəsi və inkişafın dayanıqlığı haqqında dolğun və düzgün təsəvvür yaratmır. ÜDM həmçinin özündə amortizasiyanı və aktivlərin azalmasını əks etdirmir. Amma sərvətin yığılması əhəlinin artımına uyğun olmaqla, ölkədəki inkişafın məqsədlərinə uyğun mövcud aktivlərin qabiliyyətini göstərir. Bu mənada iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini həm ÜDM-in və həm də sərvətin artımına görə müəyyən edilməsi daha yaxşı və məqsədlidir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının MS-nin və onun tərkib elementlərinin qiymətləndirilməsi nəticələri cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəlin tərtib edilməsində AR, DSK, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Energetika Nazirliyi, AzərEnerji ASC, Mərkəzi Bank, Dövlət Neft Fondunun təqdim etdiyi məlumatlardan və DB-nin hesabatlarından istifadə edilmişdir. MS-nin tərkibində ölkənin torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı zəruri məlumatların olmaması səbəbindən işğaldan azad edilmiş və Qarabağ əraziləri nəzərə alınmamışdır.

Ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsi üçün, onun tam formada qiymətləndirilməsinin mahiyyətinə uyğun olaraq və əldə olunan məlumatlardan asılı olaraq (bax: şəkil), aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsədlidir:

$$W = XF_k + MD_v + T_k + I_{nt,k} + I_k + IS_k + M_k + XXA + Y_y - M_o$$

Burada: W -milli sərvət;

XF_k - xalis fiziki, istehsal kapitalı - əsas kapital;

MD_v - maddi dövrüyyə vəsaitləri, dəyərlər;

T_k - təbii kapital - təbii resurs potensialı (ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarılalar - bilən neft, qaz ehtiyatları, filiz və qeyri-filiz, qızıl, gümüş, su, hidroenerji, meşə və torpaq resursları);

I_k - insan kapitalı;

$I_{nt,k}$ - intellektual kapital - qeyri - maddi aktivlər (dəyərlər);

IS_k - institusional - sosial kapital;

M_k - maliyyə kapitalı (qızıl-valyuta ehtiyatları, maliyyə alətləri);

XXA - xalis xarici aktivlər;

Y_y - Ümumi milli məhsulun toplanan və qorunan hissəsi (yığıma yönəldilən hissəsinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla);

Qeyd: Bu göstəricinin MS -nin tərkibinə daxil edilməsi dəqiq məlum deyildir, bu səbəbdən də MS-nin qiymətləndirilməsində nəzərə alınmamışdır.

M_δ - maliyyə öhdəlikləri (bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri).

Xalis xarici aktivlər (XXA) ölkənin vətəndaşlarının (həm dövlət, həm də xüsusi sektorun nümayəndəliklərinin) xaricdə saxladıqları aktivlər və öhdəliklərinin göstəricisi kimi çıxış etdiyindən bu göstəricidən maliyyə öhdəlikləri çıxılmışdır, çünki XXA ölkənin, bütövlükdə xarici aktivlər üzrə mövqeyini göstərir (məcmu xarici öhdəliklər çıxılmaqla məcmu xarici aktivlər olaraq). Məcmu xarici aktivlərə aiddir: birbaşa xarici investisiyalar (BXİ), səhmlərə, borc qiymətli kağızlara portfel investisiyaları (Pİ), borc alətləri, törəmə maliyyə alətləri və xarici valyutada rezervlər (qızıl istisna olmaqla). Analoji olaraq məcmu xarici öhdəliklərə aiddir: Pİ, BXİ üzrə öhdəliklər, borc öhdəlikləri və törəmə alətlər üzrə öhdəliklər [7, s. 43].

Amma bank sektoru üzrə maliyyə öhdəlikləri ölkənin MS-nin tərkibində ayrıca olaraq qeyd edilmişdir, çünki bu öhdəliklər XXA-nın tərkibinə daxil deyildir.

Nümunə kimi, verilən cədvəl əsasən 2018-ci il üçün MS-nin qiymətləndirilməsinin hesablanmasını aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

$$\begin{aligned} M_s = & 198970,4(XF_k) + 7270,8(MD_v) + 9766277(T_k) + 2291,2(I_{nt,k}) \\ & + 141383,3(I_k) + 0(IS_k) + 295119,8(M_k) + 14951,5(XXA) + 0(Y_y) \\ & - 25430,6(M_\delta) = 10400833,4 \text{mln man} (6118137,3 \text{mln. ABŞ dolları}) \end{aligned}$$

Yerdə qalan illər üzrə hesablamalar analoji qaydada həyata keçirilmiş və nəticələr cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş daxil olmaqla mineral xammal ehtiyatlarının dəyəri neft-qaz ehtiyatlarından dəfələrlə çoxdur. Belə ki, 2010-cu ildə filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş ehtiyatları (7853613,9 mln manat) neft-qaz ehtiyatlarından (624867,9 mln manat) 12,6 dəfə çoxdur. 2020-ci ildə isə uyğun göstərici (851159,9 mln manat və 8722171,3 mln manat) azalaraq 10,2 dəfə təşkil etmişdir. 2020-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən isə bu artım 14,1 dəfə təşkil etmişdir. Amma bu halda vacib bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, MS-nin tərkibində neft-qaz ehtiyatları qiymətləndirilərkən istehsalçı şirkətin (ARDNŞ-SOCAR) məlumatlarına əsasən onların dəyərində şirkətin istismar xərcləri və mənfəəti çıxılmışdır. Amma MS-nin tərkibində filiz, qeyri-filiz, qızıl və gümüş ehtiyatlarının dəyəri qiymətləndirilərkən istehsalçı şirkətlərin, həmçinin digər zəruri məlumatların olmaması səbəbindən onların dəyəri istismar xərcləri və əldə oluna biləcək mənfəət nəzərə alınmadan yalnız balans ehtiyatlarına və bu ehtiyat vahidlərinin bazar dəyərinə əsasən müəyyən edilmişdir. Bunu da əlbəttə, onların dəyərinin neft-qaz ehtiyatlarına görə artıq olmasına səbəb olan amillərdən biri hesab etmək olar. Hər bir halda buna görə, ölkəmizin filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş ehtiyatlarının dəyərinin faktiki istismar olunan neft-qaz yataqlarının dəyərindən artıq olması qənaətinə gəlmək mümkündür.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2010-2020-ci illərdə AR, MS-nin dəyərində (mln manatla) 2015-ci il istisna olmaqla, hər il artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, ölkənin MS-nin həcmində 2020-ci ildə (10531546,4 mln manat) 2010-cu ilə nisbətən (8793315,3 mln manat) o qədər də böyük həcmdə artım müşahidə olunmamışdır: cəmi 16,5% və ya 1,2 dəfə artımın olmasını ölkənin MS-nin əsas hissəsinin TR təşkil etdiyi və onların ehtiyatlarında elə də böyük miqdar dəyişikliklərin olmaması ilə bağlı izah etmək mümkündür. Qeyd edilən nəticələr, daha doğrusu Azərbaycanın milli sərvətinin artım və azalma templərinin vizual təsviri məqsədilə, sərvət göstəricilərinin həm milyon manatla, həm də milyon ABŞ dolları ilə dinamikası uyğun olaraq qrafik 1 və 2 -də verilmişdir. Qrafik 2 -dən göründüyü kimi, milli sərvətin 2014-2016 -cı illərdə ABŞ dolları ilə ifadəsindəki azalma 2015-ci ildə dünya üzrə neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsilə əlaqədar, ölkədə baş verən milli valyutanın devalvasiyası ilə, daha doğrusu manatın ABŞ dollarına nisbətən dəyərdən düşməsilə bağlı olmuşdur.

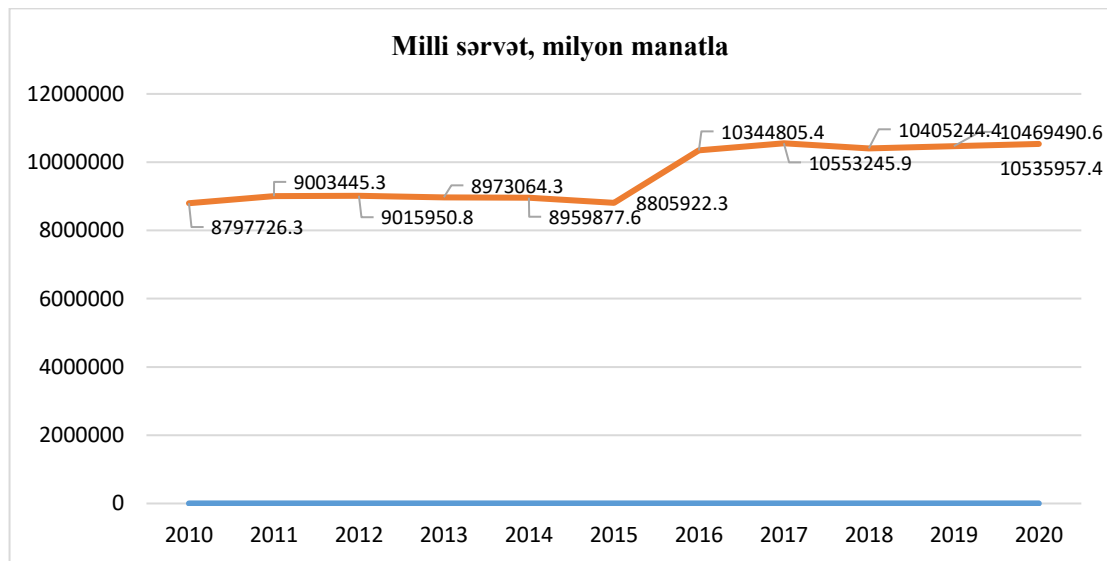
Cədvəl Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin və onun ümumiləşdirilmiş tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi (cari qiymətlərlə, mln. manatla)

Göstəricilər	Qeyri-maliyyə maddi aktivlər			Maliyyə aktivləri və öhdəlikləri						
	Əsas kapital	Maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları	Təbii resuslar (neft, qaz, filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş, su, meşə, torpaq, hidro-enerji resursları)	Qeyri-maddi aktivlər	Qızıl-valyuta ehtiyatları və maliyyə alətləri	Xalis xarici aktivlər	Bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri	İnsan kapitalı (Dünya Bankının hesabatı üzrə)	Milli sərvət, mln.manatla	Milli sərvət, mln ABŞ dolları ilə
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2010	66659.5	2601.4	8687848.3	323.9	31243.9	4638,3	-	-	8793315.3	10956037.0
2011	74186.4	5916.3	8869183.6	486.2	41412.5	7849,9	-	-	8999034.9	11395510.8
2012	84262.4	5941.5	8864859.4	565.3	47628.1	8283,1	-	-	9011539.8	11470901.0
2013	95451.1	2936.7	8806773.1	673.7	52843.2	9975,5	-	-	8968653.3	11432317.8
2014	110677.9	3207.9	8683973.4	1121.3	56548.5	10477,6	-	89460.0	8955466.6	11416964.0
2015	124008.4	3607.9	8491874.7	1190.2	80689.5	10680,6	-	89460.0	8801511.3	8577635.0
2016	169120.3	4970.8	9493889.0	1631.1	573731.6	7591,6	29530,7	89460.0	10340394.4	6479349.8
2017	182788.5	5056.7	9629310.6	1770.6	650915.2	15051,5	25518,2	89460.0	10548834.9	6129123.8
2018	198970.4	7270.8	9766277.0	2291.2	295119.8	14951,5	25430,6	141383.3	10400833.4	6118137.3
2019	227220.6	8338.0	9777089.6	2280.2	319984.1	16923,6	28139,8	141383.3	10465079.6	6155929.2
2020	234159.2	9822.8	9782697.7	2428.8	369974.6	18436,1	27356,1	141383.3	10531546.4	6195027.3

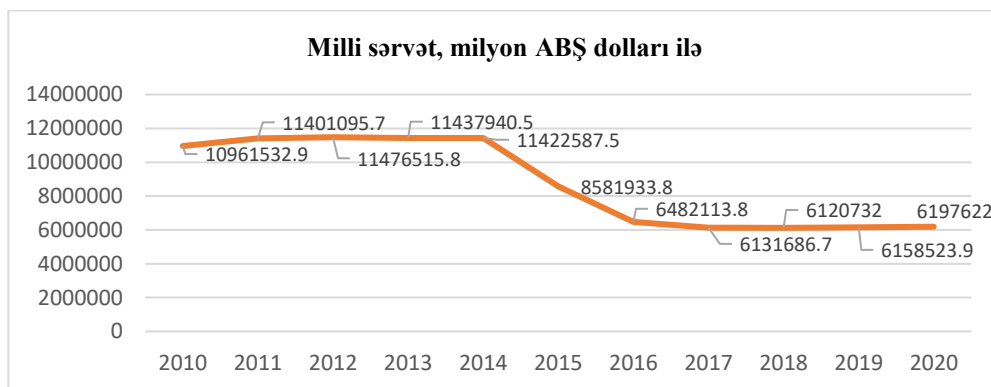
Qeyd 1: Cədvəl AR DSK, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Energetika Nazirliyi, Azərenerji ASC, Mərkəzi Bank, Dövlət Neft Fondu, Dünya Bankının məlumatları və müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

Qeyd 2. Torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı zəruri məlumatların olmaması səbəbindən işğaldan azad olunan və Qarabağ əraziləri nəzərə alınmamışdır

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının MS-nin tərkibində İK miqdarı 2018-ci ildə DB-nin *CWON-2018*-də [3] olan məlumatlardan istifadə edilmişdir, çünki MS-nin tərkib hissəsi olaraq İK-nin hesablanması geniş, sistemli tədqiqat əsasında özünün elmi və praktiki məsələlərinin həll edilməsi üzrə sualları əhatə etdiyindən, DB-nin Azərbaycan üçün hesabladığı İK dəyəri göstəricisindən işdə istifadə olunmuşdur. Belə ki, *CWON-2018*-ə əsasən (2014-cü il üzrə) Azərbaycanda adambaşına düşən İK 11961 \$ (9382,2 manat) hesablanmışdır. Bu göstəricinin 2014-cü ildə ümumi əhali sayı üçün (9535079 nəfər) hesablasaq: $9382,2 \times 9535079 = 86460,0$ mln manat ölkə üzrə MS-nin tərkibində ümumi İK-nin dəyəri kimi qəbul edilmişdir. Bu göstərici 2014-2018-ci ilə kimi saxlanılmışdır.

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 2010 - 2020-ci illər üzrə dinamikası, milyon manatla

Qrafik 2. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası, milyon ABŞ dolları ilə

DB-nin yenidən 2021-ci ildəki hesabatına əsasən (CWON-2021) [4], daha doğrusu, 2021-ci ildə (2018-ci il üçün) adambaşına İK miqdarı azalaraq 8367 \$ (14223,9 manat) təşkil etmişdir. 2018-ci il üçün ümumi əhalinin sayına görə (9939771 nəfər) ölkə üzrə İK miqdarı $14223,9 \times 9939771 = 141383,3 \text{ mln. manat}$ təşkil etmişdir. Bu göstəricidən 2018 - 2020-ci illər ərzində MS-nin qiymətləndirilməsi zamanı tədqiqat işində istifadə edilmişdir.

DB-nin Azərbaycan üçün yuxarıda adları qeyd edilən hesabatlarla əsasən 2018-ci il məruzəsində (2014-cü il üçün) adambaşına düşən MS göstəricisi 85341 \$ (66941,5 manat) ümumi ölkə üzrə isə 638292,5 mln manat ($66941,5 \times 9535079$), 2021-ci il məruzəsində isə (2018-ci il üçün) adambaşına MS göstəricisi azalaraq 36315 \$ (61735,5 manat) olmuş, ölkə üzrə ümumi MS göstəricisi isə 613636,7 mln manat ($61735,5 \times 9939771$) təşkil etmişdir. Beləliklə, DB-nin CWON-2018 -ci il hesabatına əsasən Azərbaycanın İK-in MS-də payı cəmi 14% təşkil etmişdir ki, bu da aşağı gəlirli ölkələrin səviyyəsinə uyğun olmuşdur (baxmayaraq ki, Azərbaycan orta gəlirli ölkələrin orta səviyyəsindən yüksək ölkələr qrupuna aiddir). Rusiyada İK-nin MS-də payı 46%, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı üzvləri olan ölkələrdə MS-də İK-nin payı orta hesabla 70% (bəzi ölkələr üzrə daha artıq 75-90%) olmuşdur [7, s. 9]. MS-də İK-nin səviyyəsi məhz ölkənin inkişafını, tərəqqisini müəyyən etdiyindən, Azərbaycan üçün bu göstəricinin xeyli aşağı olması İK probleminin həllinə ölkə siyasətində diqqətin artırılmasını çox zəruri edir.

Ölkə üzrə qiymətləndirilən MS-nin adambaşına düşən həcmi orta hesabla 999930,6 manat və ya 807240,2 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Çox maraqlı odur ki, bu göstərici (807240,2 ABŞ dolları) DB-nin CWON-2021 hesabatında bir çox İEO-nün göstəricilərindən yüksək olmuşdur, hətta Kanadanın göstəricisindən (822373 \$) bir qədər aşağı səviyyədədir. Bu o deməkdir ki, ölkəmizin sərvəti əhalinin sayına görə kifayət qədərdir, sadəcə bu sərvətin düzgün istifadəsi, səmərəli bölgüsü həyata keçirilməli və iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərinə, xüsusilə İK-nin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməli, həmçinin gələcək nəsillərin də tələbatı gözlənilməlidir. Əsas - istehsal kapitalının MS-də payı isə çox aşağı səviyyədə, orta hesabla 1,4% təşkil etmişdir. Müqayisə üçün İƏ və İT ölkələrində bu göstərici 28%, Rusiyada isə 33% səviyyəsindədir. Azərbaycan Respublikasının MS-nin 90%-dən çoxunu orta hesabla 93,3%-ni ölkənin TR təşkil edir. Bu, bir daha ölkə iqtisadiyyatının əsasən xammal yönümlü olmasını təsdiqləyir. Müqayisə üçün İƏ və İT-nin üzvü olan ölkələrdə TR-in MS-də payı 3%, Rusiya üçün bu göstərici 20% həddindədir [7, s. 9]. DB 2022-ci ilin sonlarında 247 səhifəlik “Azərbaycan ölkə iqtisadi Memorandumu” dərc edib [8]. Memorandumda təqdim olunan uzunmüddətli artım modeli (LTGM)

əsasında ölkə iqtisadiyyatının gələcəyi qiymətləndirilib. DB-nin tədqiqatları göstərir ki, son iki onillikdə Azərbaycan iqtisadiyyatı resurslardan asılı vəziyyətdə qalmış, ölkənin əsas aktiv bazası diversifikasiya edilməmişdir və bu sənəddə iqtisadi islahatların yubanmadan aparılmasının zəruriliyi qeyd olunmuşdur.

Nəticə

Məqalənin elmi yeniliyi ölkədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin struktur tərkib elementlərinin müəyyənləşdirilməsi və onun əsasında da müasir konsepsiyalara əsasən ölkənin milli sərvətinin qiymətləndirilməsilə əlaqədardır. Ölkənin MS-nin strukturunun diversifikasiyasının həyata keçirilməsinin çox vacib iqtisadi siyasət olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Sərvətin strukturuna yenidən baxılmalı, faydalı qazıntıların payının azaldılması, istehsal kapitalının, xüsusilə İK-nin artırılması ilə uzlaşdırılmalıdır. Ölkədə İK-nin göstəricilərinin (universitet təhsili bazasının, peşə-texniki təhsilin keyfiyyətinin artırılması, kommunikativ kompetensiyaların və kreativliyin təkmilləşdirilməsi və s.) yaxşılaşdırılması və MS-də İK-nin xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində yubanmadan işlərin həyata keçirilməsi iqtisadi siyasətin başlıca məqsədlərindən olmalıdır. Əlbəttə, ölkənin təbii kapitalından səmərəli istifadə önəmli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. İnvestisiya mühitini yaxşılaşdırmaqla, istehsal kapitalının da MS-də payının artırılması istiqamətində də iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi çox mühüm məsələlərdəndir.

Azərbaycanın MS-nin veriminin artırılması ilə yanaşı, sərvətin ədalətli bölgüsü təmin edilməli, o, gələcək nəsillər üçün də qorunub saxlanmalıdır.

Ümumi makroiqtisadi və ölkənin iqtisadi, siyasi-hərbi təhlükəsizliyinin gözlənilməsinin vacibliyi şərtlərində əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi iqtisadi siyasətin önəmli məqsədlərindən olması qənaətinə gəlmək mümkündür. MS-nin artırılmasında və keyfiyyətli strukturunun əldə edilməsində ən böyük uğur qazanan ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, Azərbaycanda da, İK-nin potensialı ilə əmtəə iqtisadiyyatının koqnitiv kreativ potensialının balanslaşdırılması siyasəti həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Where is the Wealth of Nations? Measuring the capital for the 21st Century / [электронный ресурс] // Официальный сайт Всемирного банка -Washington; World Bank. 2006, - p.208. <https://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-111088625964/20748034/All.pdf>; P.XIV.- <http://iariw.org/papers/2000/Hamilton/PDF>
2. The changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium // Washington; - World Bank, - 2011, - 221p.

- <https://siteresources.Worldbank.org/ENVIRONMENT/Resources/ChangingWealthNations.pdf> DOI: 10.1596/978-0-8213-8488-6
3. The Changing Wealth of Nations. Building a Sustainable Future // Washington: World Bank. 2018, - 235p, Официальный сайт Всемирного банка: worldbank.org. PDF
 4. The Changing Wealth of Nations: Managing Assets for the Future // Washington; - World Bank, - 2021, - 460p. Официальный сайт Всемирного банка: worldbank.org. PDF
 5. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanca əsas və insan kapitalının təhlili və modelləşdirilməsi: / iqtisadi üzrə fəlsəfə doktoru, dis. / -Bakı, 2008, - 257 s.
 6. Məmmədova, Ş.S. Milli sərvətin qiymətləndirilmə zərurəti, istiqamətləri və problemləri // -Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2019, № 6 - s.34-41.
 7. Найкал, Естер Насколько богата Россия? Группа Всемирного Банка / Е.Найкал, О.Емельянова, В.Немева, [и др]. – Вашингтон: Международный банк реконструкции и развития, - 2019, - 62 с.
 8. <https://findoc.az/auth>
 9. Никонепко, В.А. Оценка динамики и эффективности использования национального богатство, Российской Федерации // - Кубан: International Journal of Humanities and Natural Siences? Vol / 12-3 (39) – 2019/ - с. 106-109
 10. AR DSK, www.stat.gov.az

İXRACIN ARTMASININ İQTİSADI BƏRPA ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ

Daxil olub: 13 may 2025-ci il
Qəbul olunub: 22 may 2025-ci il

Received: 13 May 2025
Accepted: 22 May 2025

Elman İbişov¹, Rafail Rzayev², Nəriman Nərimanlı³

¹*i.e.n., dosent, İAETİ, UNEC*

²*İAETİ, UNEC*

³*doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti*

¹*elman_ibishov@unec.edu.az*

²*rafael_rzayev@unec.edu.az*

³*narimanlinnn@gmail.com*

¹*<https://orcid.org/0000-0003-4450-561X>*

²*<https://orcid.org/0009-0009-4343-067X>*

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1028>

Xülasə

Bu məqalədə ixracın artmasının iqtisadi bərpa prosesinə təsirləri sistemli şəkildə araşdırılır. Mövzuya həm nəzəri, həm də empirik yanaşma tətbiq olunmaqla, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan nümunəsi kontekstində ixrac fəaliyyətinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Bu məqalənin məqsədi ixracın artmasının iqtisadi bərpa prosesinə təsirlərini qiymətləndirmək, xüsusilə pandemiya sonrası dövrdə ixrac yönümlü siyasətlərin makroiqtisadi göstəricilərə, ÜDM-in artımı, məşğulluq və valyuta gəlirlərinə təsirini sistemli şəkildə öyrənmək, eyni zamanda Azərbaycan nümunəsində ixracat artımının real nəticələrini empirik məlumatlarla nümayiş etdirməyə hədəflənmişdir. Araşdırmada keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının sintezi tətbiq edilmişdir. Pandemiya sonrası dövrdə iqtisadiyyatların üzləşdiyi bərpa çağırışları ixracatın yalnız ticarət balansının yaxşılaşdırılması baxımından deyil, həm də istehsalın stimullaşdırılması, məşğulluğun artırılması, valyuta ehtiyatlarının gücləndirilməsi və innovasiya potensialının genişləndirilməsi baxımından mühüm rol oynadığını göstərmişdir. İxracat milli iqtisadiyyatların inkişafında və bərpasında mühüm rol oynayan əsas faktorlar sırasındadır. Xüsusilə iqtisadi geriləmələr və ya böhranlardan sonra ixracatın artması, istehsal sahələrinin canlanması, işsizliyin azalması və valyuta ehtiyatlarının güclənməsinə səbəb olur. İxracat artımının müxtəlif sektorlar və regionlar üzrə yaratdığı müsbət təsirlər qeyd olunaraq, Azərbaycan nümunəsində təhlillər aparılır. Məqalədə təqdim olunan statistik təhlillər və Azərbaycan üzrə qeyri-neft ixracatının son illərdəki dinamikası bu prosesi əyani şəkildə nümayiş etdirir. Qrafik və cədvəllərlə dəstəklənmiş bu təhlillər ixracat artımının makroiqtisadi sabitlik və uzunmüddətli inkişaf üçün necə mühüm bir vasitəyə çevrildiyini sübut edir. Eyni zamanda ixrac

yönümlü siyasətin tətbiqində mövcud olan çağırışlar, o cümlədən bazar şaxələndirilməsi, rəqabət qabiliyyəti, infrastruktur məsələləri və qlobal ticarət mühitindəki qeyri-müəyyənliklər də təhlil olunmuşdur. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, iqtisadi bərpa və dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün ixracat strategiyalarının gücləndirilməsi və dövlət - özəl sektor əməkdaşlığının dərinləşdirilməsi vacibdir. Məqalə, bu baxımdan, həm akademik araşdırma aparənlər, həm də iqtisadi siyasət qərarvericiləri üçün faydalı nəticələr və tövsiyələr təqdim edir.

Açar sözlər: *ixracat, iqtisadi bərpa, ticarət balans, sənaye istehsalı, iqtisadi artım, valyuta gəlirləri.*

IMPACTS OF EXPORT INCREASE ON ECONOMIC RECOVERY

Elman Ibishov¹, Rafail Rzayev², Nariman Narimanli³

¹*Ph. D., ass. prof., SRIES, UNEC*

²*SRIES, UNEC*

³*Ph. D. student, Baku Eurasian University*

Abstract

This article systematically examines the effects of increased exports on the economic recovery process. Applying both a theoretical and empirical approach to the topic, the impact of export activity on various sectors of the economy has been assessed, especially in the context of developing countries, including the case of Azerbaijan. The aim of this article is to assess the effects of increased exports on the economic recovery process, and to systematically study the impact of export-oriented policies on macroeconomic indicators, GDP growth, employment and foreign exchange earnings, especially in the post-pandemic period. At the same time, it is aimed to demonstrate the real results of increased exports in the case of Azerbaijan with empirical data. The study applied a synthesis of qualitative and quantitative methods. The recovery challenges faced by economies in the post-pandemic period have shown that exports play an important role not only in terms of improving the trade balance, but also in terms of stimulating production, increasing employment, strengthening foreign exchange reserves and expanding innovation potential. Exports are among the main factors that play an important role in the development and recovery of national economies. Especially after economic downturns or crises, increased exports lead to the revival of manufacturing sectors, a decrease in unemployment, and a strengthening of foreign exchange reserves. The positive effects of increased exports on various sectors and regions are analyzed using the

example of Azerbaijan. The statistical analyses presented in the article and the dynamics of non-oil exports in Azerbaijan in recent years clearly demonstrate this process. Supported by graphs and tables, these analyses prove how export growth has become an important tool for macroeconomic stability and long-term development. At the same time, the challenges in the implementation of export-oriented policies, including market diversification, competitiveness, infrastructure issues and uncertainties in the global trade environment, are also analyzed. The research results show that strengthening export strategies and deepening public-private sector cooperation are essential for ensuring economic recovery and sustainable development. In this regard, the article provides useful conclusions and recommendations for both academic researchers and economic policy makers.

Keywords: *exports, economic recovery, trade balance, industrial production, economic growth, foreign exchange earnings.*

ВЛИЯНИЕ УВЕЛИЧЕНИЯ ЭКСПОРТА НА ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЭКОНОМИКИ

Эльман Ибишов¹, Рафаиль Рзаев², Нариман Нариманлы³

¹к.э.н., доцент, НИИЭИ, UNEC

²НИИЭИ, UNEC

³докторант, Бакинский евразийский университет

Резюме

В данной статье систематически рассматривается влияние увеличения экспорта на процесс восстановления экономики. Применяя как теоретический, так и эмпирический подход к теме, было оценено влияние экспортной активности на различные секторы экономики, особенно в контексте развивающихся стран, включая случай Азербайджана. Цель данной статьи - оценить влияние увеличения экспорта на процесс восстановления экономики и систематически изучить влияние экспортно-ориентированной политики на макроэкономические показатели, рост ВВП, занятость и валютные поступления, особенно в постпандемический период. В то же время она направлена на демонстрацию реальных результатов увеличения экспорта в случае Азербайджана с эмпирическими данными. В исследовании применен синтез качественных и количественных методов. Проблемы восстановления, с которыми сталкиваются экономики в постпандемический период, показали, что экспорт играет важную роль не только с точки зрения улучшения

торгового баланса, но и с точки зрения стимулирования производства, увеличения занятости, укрепления валютных резервов и расширения инновационного потенциала. Экспорт является одним из основных факторов, которые играют важную роль в развитии и восстановлении национальных экономик. Особенно после экономических спадов или кризисов увеличение экспорта приводит к оживлению производственных секторов, снижению безработицы и укреплению валютных резервов. Положительные эффекты увеличения экспорта на различные секторы и регионы анализируются на примере Азербайджана. Представленные в статье статистические анализы и динамика ненефтяного экспорта в Азербайджане за последние годы наглядно демонстрируют этот процесс. Подкрепленные графиками и таблицами, эти анализы доказывают, как рост экспорта стал важным инструментом макроэкономической стабильности и долгосрочного развития. В то же время также анализируются проблемы в реализации экспортно-ориентированной политики, включая диверсификацию рынка, конкурентоспособность, вопросы инфраструктуры и неопределенности в глобальной торговой среде. Результаты исследования показывают, что укрепление экспортных стратегий и углубление сотрудничества государственного и частного секторов имеют важное значение для обеспечения экономического восстановления и устойчивого развития. В этой связи статья дает полезные выводы и рекомендации как для академических исследователей, так и для лиц, принимающих экономические решения.

Ключевые слова: экспорт, восстановление экономики, торговый баланс, промышленное производство, экономический рост, валютные поступления.

Giriş

Qlobal iqtisadi sistemdə ticarət əlaqələrinin inkişafı və xüsusilə ixracat fəaliyyətləri, ölkələrin iqtisadi sabitliyini və inkişafını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. Xüsusilə pandemiya və regional münaqişələr kimi amillərin yaratdığı iqtisadi tənəzzüllərdən sonra iqtisadiyyatların bərpası üçün effektiv strategiyaların tətbiqi zəruri olmuşdur. Bu kontekstdə ixracatın artırılması bir çox ölkə üçün iqtisadi dirçəlişin əsas vasitəsinə çevrilmişdir (Krugman & Obstfeld, 2018). Qlobal iqtisadi sistem 2020-ci ildən etibarən ciddi sarsıntılarla üzləşmişdir. COVID-19 pandemiyası, onun doğurduğu istehsal və təchizat zənciri böhranları, enerji qiymətlərindəki kəskin dalğalanmalar, habelə regionlarda baş verən siyasi və hərbi münaqişələr dünya üzrə iqtisadi tənəzzüllərə səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə, ölkələrin iqtisadi

bərpa strategiyaları ön plana çıxmış və xüsusilə ixracatın artırılması bu strategiyaların mərkəzi elementinə çevrilmişdir (UNCTAD, 2023). Müasir iqtisadi çağırışlar, yalnız daxili bazara əsaslanan inkişaf modelinin dayanıqlı olmadığını göstərmişdir. İxrac yönümlü inkişaf modeli isə həm iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin edir, həm də ölkəni xarici şoklara qarşı daha dayanıqlı hala gətirir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ixracatın artırılması yeni texnologiyaların cəlb edilməsi, beynəlxalq rəqabətə uyğun məhsulların istehsalı və yüksək əlavə dəyər yaratmaq baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir (IMF, 2022).

Azərbaycan üçün də bu mövzu son dərəcə aktualdır. Neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadi model artıq, tədricən transformasiyaya uğrayır və qeyri-neft sektorunun inkişafı dövlət siyasətində prioritet istiqamətə çevrilmişdir. Qeyri-neft ixracatının ildən-ilə artması və bu artımın makroiqtisadi göstəricilərə, xüsusilə ÜDM-in real artımı və işsizlik səviyyəsinə müsbət təsiri açıq şəkildə müşahidə olunur. Bu baxımdan, ixracatın artırılmasının iqtisadi bərpa prosesi ilə əlaqəsinin elmi təhlili yalnız nəzəri deyil, həm də praktik və strateji əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin aktuallığı həm də ondan ibarətdir ki, bu tədqiqat nəticələri ölkə üzrə iqtisadi planlaşdırma, sənaye siyasəti və xarici ticarət strategiyasının daha effektiv şəkildə qurulmasına töhfə verə bilər. Beləliklə, mövzu yalnız akademik deyil, həm də dövlət idarəçiliyi və biznes sektoru üçün vacib qərarların əsaslandırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

İqtisadi inkişaf və sabitlik uğrunda mübarizə aparan ölkələr üçün ixracat hər zaman mühüm amil kimi çıxış etmişdir. Qlobal ticarət sistemində baş verən dəyişikliklər, texnoloji tərəqqi və integrasiya prosesləri ölkələrin xarici bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirmiş, bu da ixracatın iqtisadi sistemlərdəki rolunu daha da artırmışdır. Xüsusilə son onilliklərdə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ixrac yönümlü iqtisadi inkişaf modeli dayanıqlı böyümənin və iqtisadi şaxələndirmənin əsas strategiyalarından biri kimi qəbul edilmişdir (World Bank, 2023).

2020-ci ildən başlayaraq, dünya iqtisadiyyatı bir sıra mürəkkəb və dərin təsirli şoklarla üz-üzə qalmışdır. COVID-19 pandemiyası nəticə etibarilə beynəlxalq təchizat zəncirlərinin pozulmasına, istehlak tələbinin daralmasına, işsizlik səviyyəsinin yüksəlməsinə və qlobal ticarət həcmnin azalmasına səbəb olmuşdur. Pandemiyadan sonra başlayan bərpa dövründə ölkələr öz iqtisadi dayanıqlılıqlarını artırmaq və yeni iqtisadi sabitlik modelləri qurmaq məqsədilə fərqli siyasətlər tətbiq etmişlər. Bu kontekstdə, ixracatın artırılması həm daxili iqtisadi fəallığın stimullaşdır-

rılması, həm də xarici valyuta daxilolmalarının gücləndirilməsi baxımından önəmli vasitə kimi çıxış etmişdir (IMF, 2022).

İxracın iqtisadi bərpa prosesinə təsiri kompleks və çoxistiqamətlidir. İlk növbədə ixrac tələbi artdıqda yerli istehsal genişlənir, bu isə sənaye sahələrinin canlanmasına və yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur. İkinci olaraq, ixrac fəaliyyətləri xarici bazarlardan valyuta axınlarını təmin etməklə tədiyyə balansını və milli valyutanın sabitliyini gücləndirir. Üçüncü istiqamətdə isə ixracat, beynəlxalq rəqabət mühitində mövcud olmaq üçün texnoloji modernləşməni və məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsini şərtləndirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında son illər, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı və bu sahədə ixracat imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində ardıcıl islahatlar həyata keçirmişdir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən “Made in Azerbaijan” proqramı, ixrac təşviqləri, gömrük və logistika sisteminin rəqəmsallaşdırılması kimi tədbirlər bu sahədə nəzərəcarpacaq irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. 2020–2024-cü illər ərzində qeyri-neft ixracatında müşahidə olunan davamlı artım iqtisadi bərpa prosesinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Bu məqalənin əsas məqsədi ixracat artımının iqtisadi bərpa üzərindəki təsirini nəzəri və empirik əsaslarla qiymətləndirmək, həm qlobal ədəbiyyatdan, həm də Azərbaycan üzrə statistik və praktiki təcrübədən istifadə edərək bu münasibətləri təhlil etməkdir. Araşdırmada ixracatla iqtisadi artım, işsizlik və makroiqtisadi sabitlik arasında əlaqələrin qiymətləndirilməsi aparılacaq, həmçinin effektiv ixrac siyasəti üçün strateji tövsiyələr irəli sürüləcəkdir.

Nəzəri məsələlərə sistemli yanaşma

İqtisadi bərpa, iqtisadiyyatın bir böhran və ya çətinliklərdən sonra yenidən böyüməyə və stabilləşməyə doğru inkişafını əhatə edən prosesdir. Bu müddət, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artması, işsizlik səviyyəsinin azalması və inflyasiyanın nəzarət altına alınması kimi göstəricilərlə ölçülə bilər. İxracatın artması bu prosesin mühüm təkanverici amilidir, çünki xarici tələbin artması yerli istehsalı stimullaşdırır və iqtisadi artımı sürətləndirir. İxracatın artması iqtisadi böyümənin əsas komponentlərindən biridir. Böyük ixracat bazaları yaratmaq, yeni bazarların axtarılması və məhsul çeşidinin artırılması iqtisadiyyatda daha çox investisiya cəlb edir. Bu artım, istehsalın artırılmasını, iş yerlərinin yaradılmasını və ümumi daxili məhsulun (ÜDM) yüksəlməsini stimullaşdırır. Xarici bazarlara yönələn tələbatın artması istehsal sahələrində modernləşməyə və innovasiyaların tətbiqinə şərait yaradır. İxracatın artması, milli valyutanın stabilizasiya olunmasına kömək edir. Xarici valyutaların

ölkəyə axını ticarət balansını yaxşılaşdırır və milli valyutaya olan tələbi artırır. Bu, həmçinin inflyasiya təzyiqlərinin azalmasına səbəb ola bilər, çünki ixracatın artması valyuta ehtiyatlarını gücləndirir və ölkənin maliyyə sabitliyini dəstəkləyir. İxracatın artması yerli istehsalın genişlənməsinə gətirib çıxarır, bu da iş yerlərinin sayının artmasına səbəb olur. Yeni iş yerləri, xüsusən sənaye və xidmət sahələrində əmək bazarının tələblərinə uyğun yeni bacarıqların inkişafını tələb edir. Əlavə olaraq, ixracat sektoru ilə bağlı təhsil və təlim proqramları əmək bazarının inkişafını dəstəkləyir və işsizlik probleminin azalmasına gətirib çıxarır.

İxracın artması xarici və daxili investisiyaların cəlb olunmasına səbəb ola bilər. İxracın artdığı ölkələrə maraq artır və investorlar, iqtisadi bərpanın təsirləri ilə əlaqədar, yeni investisiya imkanları axtarırlar. Bu, infrastrukturun inkişafı, yeni texnologiyaların gətirilməsi və istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, ixrac sektoru investisiyaların cəlb olunmasında mühüm rol oynayır. İxrac artdıqca yerli istehsal sahələrində məhsul və xidmətlərin müxtəlifliyi artır. Sektorlararası əlaqələr güclənir, çünki ixrac edilən məhsulların istehsalı daha çox sahənin inkişafını tələb edir. Məsələn, texnologiya və istehsal sahələri, logistika, nəqliyyat və maliyyə xidmətləri arasında qarşılıqlı asılılıq yaranır. Bu da iqtisadiyyatın çoxşaxəliliyini artırır və ölkə daxilində sektoral inkişafı sürətləndirir.

İxracın artması işsizlik səviyyəsini azaldır və həyat şəraitini yaxşılaşdırır. Artan istehsal və artan gəlirlər cəmiyyətin rifahını yüksəldir və sosial sabitliyi təmin edir. Bununla yanaşı, ixracın artması bir çox hallarda qeyri-rəsmi sektordan rəsmi sektora keçidə də şərait yaradır, bu da iqtisadiyyatın rəsmi səviyyəsində artıma səbəb olur. Eyni zamanda ixracın artması, bəzən, təbii resursların daha intensiv istifadəsini tələb edir. Bu, ətraf mühitə müəyyən mənfi təsir göstərə bilər. Lakin bu təsirləri minimuma endirmək üçün ətraf mühitə müasir texnologiyaların və davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi vacibdir. Ekoloji tarazlığın qorunması ixracın uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək üçün əhəmiyyətlidir.

Qeyd edək ki, ixracın artması iqtisadi bərpa üzərində çoxsaylı müsbət təsirlərə malikdir. O, həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan inkişafı stimullaşdırır, investisiyaların cəlb olunmasına, işsizlik səviyyəsini azalmasına və sektoral inkişafın artmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, ixracın artması ilə ətraf mühitə olan təsirləri də nəzərə alaraq, davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan yanaşmaların tətbiqi vacibdir. İxrac iqtisadi nəzəriyyələrdə uzunmüddətli inkişafın və dayanıqlılığın mühüm komponentlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu bölmədə klassik və müasir iqtisadi yanaşmalar çərçivəsində ixracatın iqtisadi bərpa və makroiqtisadi sabitlik üzərindəki təsirləri izah edilir.

Klassik və neoklassik yanaşmalar. Klassik iqtisadçılar, xüsusilə Adam Smit və David Rikardo, ixracatın milli rifaha təsirini komparativ üstünlüklər nəzəriyyəsi vasitəsilə izah etmişlər. Rikardonun nəzəriyyəsinə əsasən, ölkələr öz nisbətən üstün olduqları sahələrdə ixtisaslaşaraq ticarət etməklə ümumi iqtisadi fayda əldə edirlər. Bu nəzəriyyəyə görə, ixracat resursların daha səmərəli bölgüsünü təmin edir və istehsal həcmi artırır (Ricardo, 1817). Neoklassik iqtisadçılar isə bazarların sərbəst fəaliyyəti və beynəlxalq ticarətin resurs bölgüsünü optimallaşdıraraq, iqtisadi artımı təşviq etdiyini vurğulayırlar. Bu yanaşmada ixracatın artması kapitalın yığılmasını, texnologiya transferini və məhsuldarlığın yüksəlməsini stimullaşdırır.

Keynsçi yanaşma və ixracatın multiplikator təsiri: Keynsçi yanaşma ixracatı tələb yönümlü iqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi görür. Con Meynard Keynsə görə, iqtisadiyyatın canlanması üçün ümumi tələb artırılmalıdır və ixrac bu tələb komponentlərindən biridir. İxrac gəlirlərinin artması, daxili investisiyalar və istehlak vasitəsilə iqtisadiyyatda “multiplikator effekti” yaradır. Bu effektdə bir ixrac gəliri artımı, daha geniş istehsal, gəlir və məşğulluq artımı ilə nəticələnir (Keynes, 1936).

İxracatın tərəqqi və texnoloji inkişafı ilə əlaqəsi. İxracat yalnız makroiqtisadi göstəriciləri deyil, həm də struktur dəyişiklikləri stimullaşdırır. Yeni Ticarət Nəzəriyyəsi (New Trade Theory, Krugman, 1979) və Yeni İqtisadi Coğrafiya (New Economic Geography) kimi müasir nəzəriyyələr ixracatın məhsul müxtəlifliyini, miqyas iqtisadiyyatlarını və innovasiyaları təşviq etdiyini göstərir. Bu yanaşmalara əsasən, ixrac yönümlü iqtisadiyyatlar qlobal rəqabətdə iştirak etməklə daha sürətlə texnologiya mənimsəyir və institusional inkişaf əldə edir.

İqtisadi bərpa konsepsiyası və ixracatın rolu. İqtisadi bərpa, iqtisadiyyatın şoklardan sonra əvvəlki və ya daha yüksək fəaliyyət səviyyəsinə qayıtması prosesidir. Bərpa mərhələsində ixracat iqtisadiyyata xarici valyuta axını təmin etməklə yanaşı, istehsal və məşğulluğun bərpasını da dəstəkləyir. Bərpa prosesində ixracat həm tələb (ticarət) komponenti, həm də təklif (istehsal və texnologiya) komponenti kimi çıxış edir. Bu səbəbdən, ixracat yönümlü bərpa strategiyaları son dövrlərdə beynəlxalq təşkilatlar və hökumətlər tərəfindən əsas prioritet kimi qəbul edilir (UNIDO, 2022).

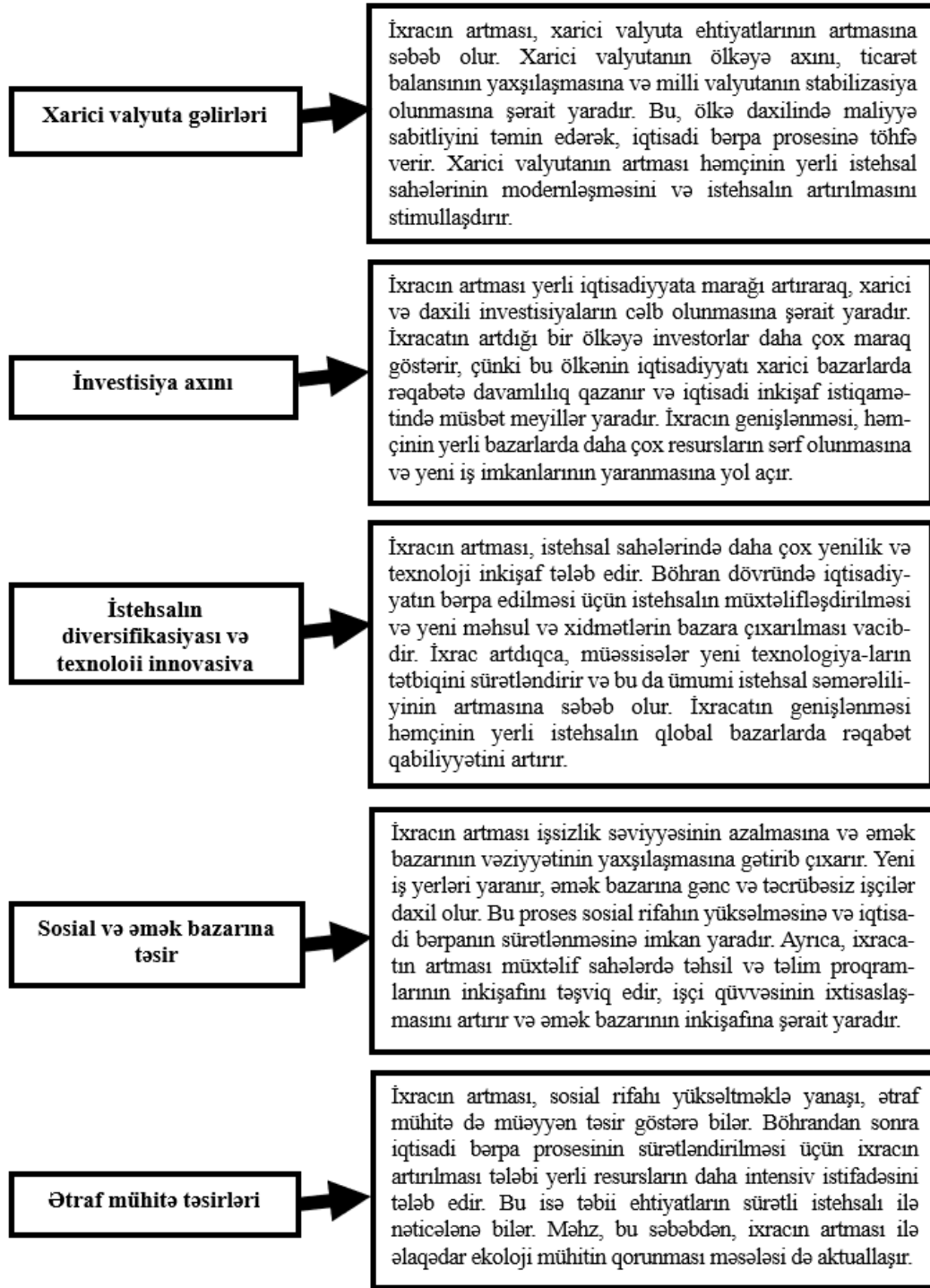
İxracat və iqtisadi bərpa arasındakı əlaqə

İxracat və iqtisadi bərpa arasındakı əlaqə, xüsusən iqtisadi çətinliklər və böhranlardan sonra, iqtisadi inkişafın bərpa olunması prosesində mühüm rol oynayır. İxracat bir ölkənin iqtisadiyyatını xarici bazarlara açaraq onun rəqabət qabiliyyətini artırır, milli gəliri yüksəldir və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir. İqtisadi bərpa isə böhranlardan sonra iqtisadiyyatda böyümənin, sabilliyin və rifahın yenidən təmin

olunması məqsədini güdür. Bu iki amil arasında qarşılıqlı təsir və əlaqə çoxşaxəli olub müxtəlif iqtisadi, sosial və maliyyə mexanizmlərini əhatə edir.

İxracatın artması, iqtisadi bərpa prosesinin mühüm mühərriki hesab olunur. İqtisadi böhranlardan sonra, yerli iqtisadiyyatın böyüməyə başlaması üçün yeni bazarların açılması və xarici tələbin stimullaşdırılması zəruridir. İxracat, bir ölkənin xarici bazarlara daha çox məhsul və xidmət göndərməsinə imkan verir, bu da iqtisadiyyatda tələbin artırılması ilə nəticələnir. Xüsusilə zəif və ya böhran vəziyyətində olan iqtisadiyyatlar üçün ixracat böhranın aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İxracatın artması, yerli istehsalı stimullaşdırmaqla yanaşı, milli iqtisadiyyatın daha geniş və möhkəm baza üzərində inkişaf etməsinə imkan verir. İxracatın genişlənməsi, xarici valyuta axınının artmasına və milli valyutanın stabilizasiya olunmasına kömək edir. Bu, xüsusilə inflyasiya təzyiqlərinin azaldılması və iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin təmin olunması baxımından vacibdir.

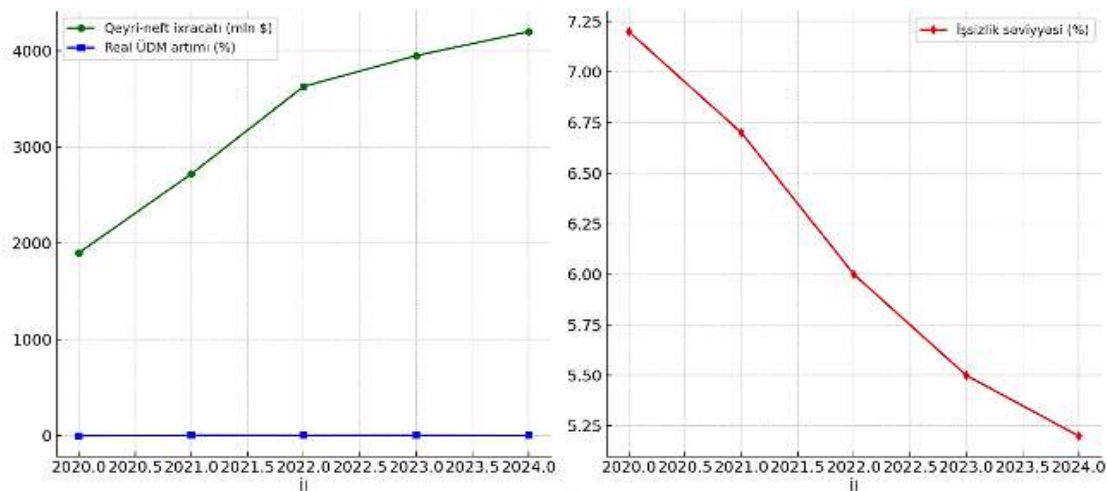
İxracatın artması makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına səbəb olur. İqtisadi bərpa dövründə ölkənin ÜDM-i (Ümumi Daxili Məhsul) artmağa başlayır, işsizlik səviyyəsi azalır və əmək bazarının vəziyyəti yaxşılaşır. İxracatın artırılması, ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadiyyatı üçün çox mühüm bir göstərici olan işsizliyin azaldılmasına təsir edir. İxracatın artması yerli istehsal sahələrinin genişlənməsini və istehsalçıların daha çox işçi qəbul etməsini stimullaşdırır. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində iş yerlərinin yaradılması və əmək bazarının genişlənməsi mümkündür. İxracat həmçinin iqtisadi bərpanın müsbət təsirlərindən biri olan inflyasiyanın nəzarət altına alınmasında da mühüm rol oynayır. Xarici bazarlara yönələn tələb yerli valyutaya olan tələbi artırır, bu da inflyasiya təzyiqlərinin azalmasına və qiymət sabitliyinin qorunmasına kömək edir. İxracın iqtisadi bərpa üzərindəki təsirləri bir neçə əsas mexanizm vasitəsilə reallaşır və bütün bunları aşağıdakı şəkildən aydın görmək olar (Şəkil 1):

Şəkil 1. İxracın iqtisadi bərpa prosesinə təsiri mexanizmləri

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır

Qeyri-neft ixracının artması Azərbaycanın iqtisadi inkişafına və dayanıqlılığına müsbət təsir göstərir. Bu, həm ÜDM-in real artım tempini, həm də işsizlik səviyyəsinin azalmasını təmin edir. Azərbaycanın qeyri-neft ixracının artması həm daxili iqtisadiyyatda, həm də xarici bazarlarda tələbin artması ilə əlaqədirdir və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesini sürətləndirir. Bu artımın davamlı olması üçün hökumətin ixrac təşviqləri və bazar diversifikasiyası üzrə siyasətlərinə diqqət yetirilməsi vacibdir. Qeyri-neft sektorunda ixracın artımının ÜDM-in real artım tempinə və işsizlik səviyyəsinin azalmasına təsirini analiz edərkən, konkret statistik məlumatlarla bu əlaqələri daha dəqiq şəkildə ortaya qoymaq mümkündür. Aşağıda bu mövzuya dair statistik məlumatlarla zənginləşdirilmiş bir təhlil təqdim edirik (Qrafik 1).

Qrafik 1. İxracat və ÜDM artımı (solda), İşsizlik səviyyəsinin dinamikası (sağda) (2020-2024)

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı qrafiklər ixracat artımının iqtisadi göstəricilərə, xüsusilə ÜDM-in artım tempinə və işsizlik səviyyəsinə necə müsbət təsir göstərdiyini vizual şəkildə nümayiş etdirir.

1. İxracın artımının ÜDM-ə təsiri. Qeyri-neft ixracının artması, ümumilikdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və dayanıqlılığını artırır. Bu, neft və qazdan asılılığın azalması və yeni sektorlarda artan gəlir axınlarının nəticəsidir. İxracın artması yeni bazarlara daxil olma, daha yüksək əlavə dəyərli məhsulların istehsalı və ticarət sahələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanın iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun ixracı artmaqda davam edir. 2020-ci ildən sonra, xüsusilə qeyri-neft sektorunda ixracın artımı iqtisadi artımın əsas təkanverici faktoru olmuşdur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2020-ci ildə qeyri-neft ixracı 2,2

milyard ABŞ dolları olub, bu da ümumi ixracın yalnız 16%-ni təşkil edir. 2021-ci ildə qeyri-neft ixracı 2,7 milyard ABŞ dollarına yüksəlib, ümumi ixracın 12,2%-ni təşkil etmişdir. 2022-ci ildə qeyri-neft ixracı 3,0 milyard ABŞ dollarına çatıb, ümumi ixracın 7,9%-ni təşkil edib. 2023-ci ildə qeyri-neft ixracı 3,6 milyard ABŞ dollarına yüksəlib, ümumi ixracın 8,7%-ni təşkil edib. 2024-cü ildə (proqnoz) qeyri-neft ixracının 4,0 milyard ABŞ dollarına çatacağı gözlənilir, yəni ümumi ixracın 10%-ni təşkil edəcək.

1. ÜDM-in real artım tempi. Qeyri-neft məhsulları ixracının artması iqtisadiyyatda əlavə dəyər yaratmaqla yanaşı, istehsal sahələrinin inkişafına, texnologiya və infrastrukturaya investisiyaların artmasına da səbəb olur. Bu, ÜDM-in real artım tempini artırır. Məsələn, kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının ixracı nəticəsində bu sektorlarda istehsalın artması ilə ümumi iqtisadi artım sürətlənə bilər. Xüsusilə pandemiya sonrası dövrdə, qeyri-neft ixracının artması Azərbaycan iqtisadiyyatının daha az neft asılılığını təmin etməsinə və daha davamlı iqtisadi artıma səbəb olmuşdur. İxracın artması yeni məhsul növlərinin istehsalına və bazar tələbini qarşılayan təklifin artmasına gətirib çıxarır, bu da ümumilikdə ÜDM-in artımını təşviq edir. 2020-ci ilin pandemiya dövründən sonra 2021-ci ildən başlayaraq, Azərbaycanın ÜDM-i müsbət artım göstərmişdir. 2021-ci ildə ÜDM 5,6% artıb, 2022-ci ildə bu artım 4,3%-ə çatıb. 2023-cü ildə isə ÜDM-in artımı 2,1% təşkil edib, 2024-cü ildə isə bu göstəricinin 3,5% artacağı gözlənilir. İxracın artımı, xüsusilə qeyri-neft sektorunda, Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və neft asılılığından azad olması ilə bağlı dövlət siyasətlərinin uğurla həyata keçirildiyini göstərir. Qeyri-neft ixracının artması ilə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatda əlavə dəyər yaradan sahələrdə artım müşahidə olunub ki, bu da ÜDM-in artım tempini sürətləndirib.

2. Qeyri-neft sektorunda ixracın artımının işsizlik səviyyəsinə təsiri. Qeyri-neft ixracının artması iqtisadiyyatda yeni sahələrin yaranmasına və mövcud sahələrdə genişlənməyə səbəb olur. Kənd təsərrüfatı, sənaye və emal sektorlarında artan istehsal tələbləri daha çox işçi qüvvəsinə ehtiyac doğurur. Bu, yerli işsizlik səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır. İxrac yönümlü sahələrdə (məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tekstil, emal sənayesi) artım işsizliyin azaldılmasına, xüsusilə kənd yerlərində iş imkanlarının artırılmasına səbəb olur. Təsərrüfatçılıq və qeyri-neft məhsullarının emalı sahələrində daha çox işçi qüvvəsinə tələbat yaranır. İxracın artması eyni zamanda ixtisaslı əmək qüvvəsinə olan tələbi artırır, bu isə təhsil və peşə təlimlərinin inkişafını təşviq edir. Beləliklə, qeyri-neft ixracının artması yalnız ümumi işsizlik səviyyəsinin azalmasına deyil, həm də iş qüvvəsinin keyfiyyətinin artmasına səbəb olur.

İşsizlik səviyyəsinin azalmasında qeyri-neft ixracı artımının əhəmiyyəti böyükdür. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2020-ci ildə pandemiya nəticəsində işsizlik səviyyəsi 5,6% olmuşdur. 2021-ci ildə iqtisadi bərpa və qeyri-neft ixracının artması nəticəsində işsizlik səviyyəsi 4,9%-ə enmişdir. 2022-ci ildə qeyri-neft ixracının davamlı artımı ilə işsizlik səviyyəsi 4,7%-ə düşmüşdür. 2023-cü ildə işsizlik səviyyəsi 4,5% olmuşdur. 2024-cü ildə isə işsizlik səviyyəsi 4,3%-ə enmişdir. Bu göstəricilərə əsasən, qeyri-neft ixracının artması işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına birbaşa təsir göstərmişdir. Kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları istehsalının artırılması nəticəsində yeni iş yerləri yaradılıb. Bu da xüsusilə kənd və regionlarda işsizlik problemini yüngülləşdirmişdir. Əgər qeyri-neft ixracı iqtisadi artımın əsas mənbəyinə çevrilirsə, o zaman işsizlik səviyyəsi də aşağı düşəcəkdir. Bəzi sektorlarda, məsələn kənd təsərrüfatı və sənayedə daha çox işçi qüvvəsi tələb olunur, bu isə işsizlik nisbətini azaldır.

3. İxrac artımının sosial və iqtisadi təsirləri. İxracın artması yalnız işsizlik səviyyəsini azaltmaqla kifayətlənmir, həmçinin sosial göstəricilərdə də müsbət dəyişikliklərə səbəb olur. Xüsusilə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının ixracı nəticəsində kənd yerlərində iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması müşahidə olunub. Beləliklə, kənd yerlərində işsizlik nisbəti daha sürətlə azalıb. İxracın ticarət balansına təsiri: 2021-ci ildə Azərbaycan qeyri-neft ixracı ilə bağlı 4,1 milyard ABŞ dolları dəyərində balans əldə edib. Bu isə ölkənin ticarət balansının müsbət istiqamətdə dəyişməsinə səbəb olub.

Qeyri-neft ixracının artımı Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. İxracın artırılması ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru inkişaf edir, əlavə dəyərli məhsullar istehsal olunur və iş yerləri yaradılır. Bu, həm ÜDM-in artımını sürətləndirir, həm də işsizlik səviyyəsini azaldır. Qeyri-neft ixracının daha da inkişaf etdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi üçün mövcud dövlət dəstəyi və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi vacibdir.

4. Qlobal bazarlara çıxış. Qeyri-neft ixracı Azərbaycan iqtisadiyyatını qlobal ticarət sisteminə daha sıx bağlayır, bu da ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını artırır. Xarici bazarlarda artan tələb və yeni ticarət əlaqələri Azərbaycanın iqtisadiyyatını daha çox sabitləşdirir və qeyri-neft sektorunda artım davamlı olur. İxracın artması həmçinin daxili bazarda istehsalın artmasına və istehlakın yüksəlməsinə də təkan verir. Bu, qeyri-neft sektorundakı şirkətlərin böyüməsini və yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin edir.

İxrac və iqtisadi bərpa arasında sıx və çoxşaxəli bir əlaqə mövcuddur. İxracın artması iqtisadi bərpa prosesinin mühüm amilidir, çünki bu, iqtisadiyyatın xarici bazarlara daha çox məhsul və xidmət göndərməsinə imkan yaradır, yeni investisiyalar cəlb edir və əmək bazarının inkişafını dəstəkləyir. İxracın artırılması ölkənin maliyyə sabitliyini və sosial rifahını artırır, iqtisadi böhranın qarşısını alır və iqtisadi artımı sürətləndirir. Bu səbəbdən, ixracın inkişafı yalnız iqtisadi böhranın aradan qaldırılması deyil, həm də davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli bir mexanizmdir.

Qeyri-neft ixracının artması Azərbaycanın iqtisadi inkişafına və dayanıqlılığına müsbət təsir göstərir. Bu, həm ÜDM-in real artım tempini, həm də işsizlik səviyyəsinin azalmasını təmin edir. Azərbaycanın qeyri-neft ixracının artması həm daxili iqtisadiyyatda, həm də xarici bazarlarda tələbin artması ilə əlaqədirdir və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesini sürətləndirir. Bu artımın davamlı olması üçün hökumətin ixrac təşviqləri və bazar diversifikasiyası üzrə siyasətlərinə diqqət yetirilməsi vacibdir.

Azərbaycan nümunəsində ixrac və bərpa dinamikası (2020–2024)

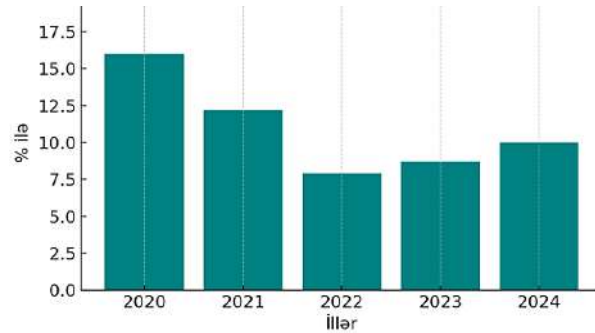
2020–2024-cü illər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün həm çağırışlarla, həm də yeni imkanlarla səciyyələnmişdir. COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə 2020-ci ildə qlobal və regional iqtisadiyyatda ciddi geriləmələr baş verdi. Pandemiyadan sonra isə Azərbaycan iqtisadiyyatı tədricən bərpa mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdə qeyri-neft ixracının artımı iqtisadi dirçəlişin əsas dayaq nöqtələrindən biri olmuşdur. İxrac həcmi azalmaqla bərabər, neft bazarında qeyri-müəyyənlik ölkənin xarici ticarət balansına mənfi təsir göstərdi. Lakin 2021-ci ildən başlayaraq hökumətin makroiqtisadi sabillik tədbirləri, karbohidrogen qiymətlərindəki artım və iqtisadi diversifikasiya səyləri nəticəsində bərpa prosesi sürətlənmişdir. Məqalədə 2020–2024-cü illərdə Azərbaycanın ixrac və iqtisadi bərpa dinamikası təhlil edilir (Cədvəl. 1).

Cədvəl 1. Qeyri-neft sektorunda ixracın artımı

İllər	Qeyri-neft ixracı (mln ABŞ dolları)	Real artım (%)	İşsizlik səviyyəsi (%)
2020	1,900	-4,3	7,2
2021	2,720	5,6	6,7
2022	3,630	4,7	6,0
2023	3,950	5,3	5,5
2024	4,200	3,9	5,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi.

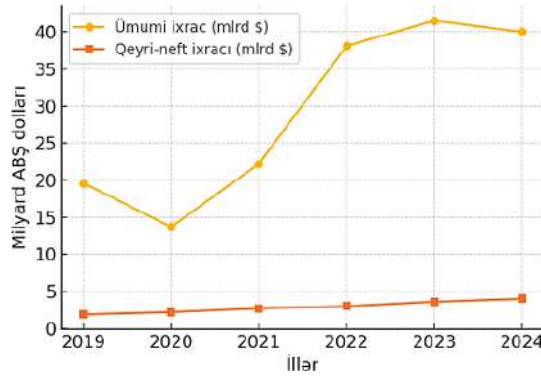
Bu məlumatlar göstərir ki, qeyri-neft sektorunda ixracın artımı ÜDM-in real artım tempinə və işsizlik səviyyəsinin azalmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bunu aşağıdakı qrafikdən aydın müşahidə etmək olar (Qrafik 3).

Qrafik 3. Qeyri-neft ixracının ümumi ixracdakı payı (2020-2024)

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

1. 2020-ci ilin böhranı: pandemiyanın ilk təsirləri. 2020-ci ildə Azərbaycanın ixracı əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2020-ci ildə ümumi ixrac 13,7 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 30%-dən çox azalma deməkdir. Bu azalma əsasən neft və qaz sektoruna aiddir. 2019-2020-ci illərdə Azərbaycanın ümumi ixracının həcmi, müvafiq olaraq, 2019-cu ildə 19,6 milyard dollardan 5,9 milyard dollar aşağı enərək 13,7 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu göstərici neft və qaz ixracında (16,4 milyard dollardan 4,9 milyard dollar azalaraq 11,5 milyard dollara enmişdir) kəskin müşahidə olunsada, qeyri-neft ixracında əksinə, 1,9 milyard dollardan 0,3 milyard dollar artaraq, 2,2 milyard dollara çatmışdır. Pandemiya şəraitində qeyri-neft ixracının artması diqqətəlayiqdir və bu tendensiya sonrakı illərdə davam etmişdir. Pandemiyanın ilk təsirləri göstərdi ki, global sistemlər gözlənilməz risklərə qarşı dayanıqlı deyil. COVID-19 həm iqtisadi, həm də sosial aspektdə yeni çağırışlar yaratdı. Bu çağırışlar dövlətlərə səhiyyə, təhsil, texnologiya və sosial müdafiə sistemlərini yenidən nəzərdən keçirməyi zəruri etdi. 2020-ci il böhranı gələcək siyasətlərin planlaşdırılmasında əhəmiyyətli dərslər verdi (Qrafik 4).

Qrafik 4. Azərbaycan Respublikasının ixrac dinamikası (2019-2024)

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır

2. 2021–2022: *Tədrici bərpa və strateji adaptasiya.* 2021-ci ildən başlayaraq neftin qiymətində müşahidə edilən artım və qlobal ticarət əlaqələrinin bərpa nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı da dirçəlməyə başlamışdır. Neft ixracı artmış, qeyri-neft ixracında isə aqrar və sənaye məhsullarının payı genişlənmişdir. Belə ki, 2021-ci ildə ümumi ixrac 22,2 milyard dollardan 15,9 milyard dollar artaraq 2022-ci ildə 38,1 milyard dollara, qeyri-neft ixracı isə paralel olaraq, 2,7 milyard dollardan 3,0 milyard dollar artaraq 3,0 milyard dollara çatmışdır (Cədvəl 2).

Cədvəl 2: 2020-2024-cü illərdə Azərbaycanın ixracında əsas malların payı, (milyard ABŞ dolları)

İxrac göstəriciləri	2020	2021	2022	2023	2024
Ümumi ixrac (mlrd \$)	13,7	22,2	38,1	41,5	40,1
Neft-qaz ixracı (mlrd \$)	11,9	19,5	35,1	37,9	35,9
Qeyri -neft ixracı (mlrd \$)	1,8	2,7	3,0	3,6	4,2

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanın əsas ixrac bazarları İtaliya, Türkiyə, Rusiya və Çin olmuş, xüsusilə kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsullarının ixracı sürətlənmişdir.

3. 2023–2024: *Yeni çağırışlar və rəqəmsal transformasiya.* 2023–2024-cü illərdə qeyri-neft sektorunun ixracda payı artmağa davam etmişdir. Eyni zamanda “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi və ixracatçılara verilən dövlət dəstəkləri bu prosesə müsbət təsir etmişdir. Bu dövrdə rəqəmsal ticarət platformaları və logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi diqqət cəlb edir. Artıq 2023-cü ildən başlayaraq Azərbaycanın yeni ixrac istiqamətləri Qazaxıstan, Özbəkistan və BƏƏ olmuşdur. 2023-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsulları (pomidor, fındıq, alma), sənaye məhsulları (alüminium, plastik, gübrələr) və İKT xidmətləri ixracda nəzərəcarpacaq artım nümayiş etdirmişdir.

4. Dövlət siyasətləri və institutional dəstək. Azərbaycan hökuməti ixracın diversifikasiyası və rəqəbat qabiliyyətinin artırılması üçün bir sıra təşviq mexanizmləri tətbiq etmişdir: ixrac təşviqi və subsidiyalar – qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən ixracatçılar üçün maliyyə dəstəkləri; “Azexport.az” platforması – məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılması üçün onlayn infrastruktur; logistika və dəhliz siyasəti, Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı, transxəzər dəhlizi kimi imkanların inkişafı; beynəlxalq sərgilərdə iştirakın təşviqi.

Nəticə

Son illər ərzində qlobal miqyasda baş verən pandemiya, enerji bazarlarındakı dalğalanmalar və geosiyasi gərginliklər bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının da xarici ticarət və ixrac dinamikasına təsir göstərmişdir. 2020–2024-cü illər dövrü ölkənin iqtisadi sistemində struktur dəyişikliklərinin və bərpa proseslərinin həyata keçirildiyi, qeyri-neft ixracının ön plana çəkildiyi bir mərhələ olmuşdur. 2020–2024-cü illər ərzində Azərbaycan ixracının dinamika pandemiya-dan bərpaya, iqtisadi transformasiyaya və yeni bazarların fəthinə doğru mühüm bir mərhələ təşkil edir. İxracın artması iqtisadi bərpa prosesində mühüm rol oynayan strateji amillərdən biri kimi çıxış edir. Araşdırma nəticələri göstərir ki, ixrac imkanlarının genişlənməsi yalnız tədiyyə balansında müsbət saldonun formalaşmasına deyil, eyni zamanda istehsalın şaxələndirilməsinə, məşğulluğun artmasına və texnoloji modernizasiyaya da əhəmiyyətli töhfə verir.

2020–2024-cü illər ərzində Azərbaycan ixracında aşağıdakı əsas nəticələr müşahidə olunmuşdur: pandemiya səbəbilə baş verən ilk geriləməyə baxmayaraq, 2022-ci ildən sonra sürətli bərpa baş vermiş, qeyri-neft ixracının ümumi ixracdakı payı 10%-dən 15%-ə qədər artmış, yeni bazarlara çıxış imkanları genişlənməmiş, logistik infrastrukturun inkişafı təşviq olunmuş və dövlətin idxalı əvəzləyici və ixrac yönümlü sənaye siyasəti müsbət nəticə vermişdir.

Müxtəlif ölkələrin təcrübələri sübut edir ki, ixrac yönümlü iqtisadi modellər post-böhran dövrlərində bərpanı sürətləndirən effektiv mexanizmlərdən biri olmuşdur. Xüsusilə qeyri-neft sektoru üzrə ixracın artması inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. İxrac strukturlarının diversifikasiyası, xarici valyuta gəlirlərinin artması və yerli istehsalın stimullaşdırılması iqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycanda aparılan empirik təhlillər də göstərir ki, 2020-ci ildən sonra qeyri-neft ixracında müşahidə olunan artım iqtisadi bərpanı dəstəkləyən əsas amillərdən biri olmuşdur. Bu artım ticarət balansında sabitliyin təmin olunması, kənd təsərrüfatı və

sənaye sahələrində istehsal həcmələrinin artırılması və regionlarda iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsi baxımından müsbət nəticələr vermişdir. Eyni zamanda, ixracın stimullaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən institusional islahatlar, o cümlədən gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və ixracatçılara maliyyə dəstəyi mexanizmləri iqtisadiyyatın post-pandemiya dövründə bərpasını sürətləndirmişdir.

Beləliklə, araşdırmanın nəticələri göstərir ki, ixracın artımı yalnız makroiqtisadi sabitlik baxımından deyil, həm də iqtisadi strukturun dayanıqlılığının artırılması və uzunmüddətli inkişafa keçid baxımından əhəmiyyətli təsirə malikdir. Gələcək dövrdə ixrac potensialının daha da genişləndirilməsi üçün innovativ məhsulların yaradılması, rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının artırılması əsas prioritetlərdən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan.
2. Ricardo, D. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray.
3. Krugman, P. (1979). Increasing returns, monopolistic competition, and international trade. *Journal of International Economics*, 9(4), 469–479. [https://doi.org/10.1016/0022-1996\(79\)90017-5](https://doi.org/10.1016/0022-1996(79)90017-5)
4. World Bank. (2023). *World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies*. Washington, DC: World Bank. <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2023>
5. IMF (International Monetary Fund). (2022). *Post-Pandemic Recovery and Global Trade*. IMF Working Paper Series No. 22/64. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2022/04/05/Post-Pandemic-Recovery-and-Trade>
6. UNIDO (United Nations Industrial Development Organization). (2022). *Industrial Development Report 2022: The Future of Industrialization in a Post-Pandemic World*. Vienna: UNIDO. <https://www.unido.org/resources-publications-flagship-publications-industrial-development-report-series>.

KOMPETENSIYA ƏSASLI TƏDRİS PROSESİNİN TƏŞKİLİ VƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

*Daxil olub: 27 yanvar 2025-ci il
Qəbul olunub: 19 mart 2025-ci il*

*Received: 27 January 2025
Accepted: 19 March 2025*

*Rüfət Sərdarlı¹, Aysel Qaragözova², Hacı
Məhəmməd Vəgif³*

¹i.f.d., UNEC

²UNEC

³magistr, UNEC

¹rufat_sardali@unec.edu.az

²aysel.garagozova@unec.edu.az

¹<https://orcid.org/0009-0007-4409-0908>

²<https://orcid.org/0009-0004-0248-4528>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1030>

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi özünəinamın akademik performansı əvvəlki nailiyyətlərdən daha dəqiq proqnozlaşdırdığını və bu inancların real nəticələrlə uyğunluğunun vacib olduğunu göstərməkdir. Həmçinin tələbələrin öz qabiliyyətlərini düzgün qiymətləndirməməsinin onların davranışlarına və motivasiyasına mənfi təsir etdiyi vurğulanır. Ümumilikdə özünəinamın balanslı inkişafının akademik uğurlara mühüm təsir etdiyi nəticəsinə gəlinir. Tədqiqat metodları fərqli sahələrdə özünəinam ilə real nəticələr arasındakı əlaqəni ölçmək üçün statistik məlumatlar toplanmış və analiz edilmişdir. Həmçinin tələbələrin öz bacarıqlarını necə dəyərləndirdiklərini və bu dəyərləndirmənin real göstəricilərlə uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün müxtəlif testlər və sorğular tətbiq edilmişdir. Nəticələr əsasında tələbələrin motivasiya və davranışlarına təsir edən amillər müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti kompetensiya əsaslı tədrisin təşkilinin təhsil prosesindəki effektivliyini göstərməkdən ibarətdir. Araşdırma tələbələrin bilik, bacarıq və münasibətlərinin integrasiya olunmuş şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün yeni tədris yanaşmalarının tətbiqini təşviq edir. Nəticələr tədris proqramlarının praktiki bilik və peşəkar kompetensiyaların formalaşdırılmasına yönəldilməsinin vacibliyini vurğulayır. Eyni zamanda, bu yanaşma tədris prosesində əldə edilən nəticələrin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə və tələbələrin inkişaf ehtiyaclarının daha yaxşı qarşılanmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: *özünəinam, kompetensiya, praktiki bilik, əmək bazarı, motivasiya, kompetensiyaya əsaslanan təhsil sistemi (CBE).*

ORGANIZATION OF COMPETENCE-BASED EDUCATIONAL PROCESSES AND ANALYSIS OF OUTCOMES

Rufet Serdarli¹, Aysel Garagozova², Haji Mohammad Vagif³

¹Ph.D., UNEC

²UNEC

³masters degree, UNEC

Abstract

The main goal of the research is to demonstrate that self-efficacy predicts academic performance more accurately than prior achievements and to highlight the importance of aligning these beliefs with actual outcomes. It also emphasizes that students' misjudgment of their abilities negatively impacts their behavior and motivation. Overall, it concludes that the balanced development of self-efficacy plays a significant role in academic success.

The research methods involved collecting and analyzing statistical data to measure the relationship between self-efficacy and actual outcomes across various fields. Additionally, tests and surveys were employed to evaluate how students assess their abilities and how these assessments align with actual results. Based on the findings, factors influencing students' motivation and behavior were identified.

The practical significance of the research lies in demonstrating the effectiveness of organizing education through a competence-based approach. The study promotes the adoption of new teaching methods aimed at integrating students' knowledge, skills, and attitudes holistically. The findings emphasize the importance of focusing curricula on developing practical knowledge and professional competencies. This approach ensures a more objective evaluation of educational outcomes and better addresses students' developmental needs.

Keywords: *self-efficacy, competence, practical knowledge, labor market, motivation, competence-based education system (CBE).*

ОРГАНИЗАЦИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ И АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ

Руфат Сердарли¹, Айсель Гарагёзова², Хаджи Мохаммад Вагиф³

¹д.ф.э., UNEC

²UNEC

³магистр, UNEC

Резюме

Основная цель исследования состоит в том, чтобы продемонстрировать, что самооффективность более точно прогнозирует академическую успеваемость,

чем предыдущие достижения, и подчеркнуть важность согласования этих убеждений с реальными результатами. Также подчеркивается, что неправильная оценка студентами своих способностей негативно сказывается на их поведении и мотивации. В целом, делается вывод о том, что сбалансированное развитие самооффективности играет важную роль в академическом успехе.

Методы исследования включали сбор и анализ статистических данных для измерения взаимосвязи между самооффективностью и реальными результатами в различных областях. Кроме того, использовались тесты и опросы для оценки того, как студенты воспринимают свои способности и насколько эти оценки соответствуют реальным показателям. На основе результатов были выявлены факторы, влияющие на мотивацию и поведение студентов.

Практическая значимость исследования заключается в демонстрации эффективности организации образовательного процесса на основе компетенций. Исследование способствует внедрению новых методов преподавания, направленных на интеграцию знаний, навыков и установок студентов в единую систему. Результаты подчеркивают важность ориентации учебных программ на развитие практических знаний и профессиональных компетенций. Такой подход обеспечивает более объективную оценку образовательных результатов и лучше учитывает потребности студентов в развитии.

Ключевые слова: *самооффективность, компетенция, практические знания, рынок труда, мотивация, система образования на основе компетенций (CBE).*

Giriş

Ali təhsildə müasir anlayışlardan biri kompetensiya əsaslı təhsildir (CBE). Belə ki, bu yanaşma tələbənin bədiyi və bacardığı sahələrə əsaslanaraq tədris prosesini təşkil edir. Ənənəvi metoddan fərqli olaraq CBE tələbənin təcrübəsinə, bacarıq və biliklərindən istifadə etməklə kursları, təlimləri və təhsilin tamamlanmasına şərait yaradır. Tələbə borclarının artması və yeni tələbələrə ehtiyaclarının dəyişməsi təhsil müəssisələrinin bu dəyişikliklərə uyğunlaşmasını zəruri edir. Kompetensiyaya əsaslanan təhsil yanaşması təkcə fərdi bilik və bacarıqların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. O, biliklərin, bacarıqların və münasibətlərin birləşdirilərək peşə fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş ümumi kompetensiyanın formalaşdırılmasına diqqət yetirir (Gonczi, Hager və Anthanasou, 1993).

Əvvəllər yalnız kommersiya yönümlü təhsil qurumlarında tətbiq edilən bu yanaşma, artıq qeyri-kommersiya universitetləri tərəfindən də qəbul edilir. Bunun səbəbi isə müəyyən edilmiş öyrənmə nəticələrinin mövcudluğu və tələbələrin real təcrübələrini nəzərə alan bir sistem olmasıdır. Onlayn kompetensiyaya əsaslanan təhsil isə tələbələrin təhsili yarımçıq buraxma hallarını azalda bilər, çünki proqramın çevik strukturu tələbələrin fərdi cədvəllərinə uyğunlaşa bilər. Virtual tədrisə olan tələbat ənənəvi universitetləri də bu istiqamətə doğru dəyişməyə təşviq edir.

Onlayn CBE proqramlarının hazırlanması yeni təhsil proqramlarının dizaynına fərqli yanaşma tələb edir. Bu təhsil metodu ABŞ-nin Ohayo ştatında yerləşən bir tibb məktəbində uğurla sınaqdan keçirilib. Məqalədə həmin metodun tətbiqi üçün təlimatlar təqdim olunur ki, digər təhsil müəssisələri də bu yanaşmadan istifadə edə bilsinlər. Bu sistem tələbələrə artıq öyrəndikləri mövzulardan imtahan verib yeni mövzulara fokuslanma imkanı yaradır. Eyni zamanda, kurslar tələbələr tərəfindən tamamlandığı üçün təhsil müəssisələri maliyyə itkisindən yayınaraq, tələbələrinə dəstək verir. Bu yanaşma, həm də tədris keyfiyyətini artıraraq, proqramın cəlbediciliyini və tələbələr arasında tövsiyələr yolu ilə yayılmasını təmin edir.

Kompetensiya anlayışı, insanların müəyyən bir mühitdə, rol və ya iş şəraitində məqsədyönlü, effektiv və məsuliyyətli fəaliyyət göstərmək qabiliyyətlərini təsvir edir. Bu anlayış həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan geniş bir əhatəyə malikdir və zamanla müxtəlif aspektləri ilə inkişaf etmişdir. Mulderin tərifinə görə, səriştə yalnız bir şəxsin texniki bacarıqlarını deyil, həm də problemləri həll etmə, yeniliklər yaratma və transformasiyaları həyata keçirmək qabiliyyətini əhatə edir. Bu, səriştənin yalnız texniki bir anlayış olmadığını, həm də dərin bir şəxsi və sosial bacarıq dəsti olduğunu vurğulayır.

Kompetensiya anlayışının tarixi baxışı göstərir ki, bu termin əvvəlcə məsuliyyət və uyğunluq mənasını daşıyıb. Latın dilində “competens” uyğunluğu, “competentia” isə əlaqəliliyi və harmoniya anlamını ifadə edir. Bu anlayış hüquq sahəsində bir yurisdiksiyanın məsuliyyətlərini təsvir etmək üçün istifadə olunurdu. Bir sıra tədqiqatçılar tələbələrin bilik və bacarıqları barədə öz düşüncə və hissləri ilə real bilik və bacarıq səviyyələri arasında əhəmiyyətli fərq olduğunu vurğulamış və bunu sübut etmişlər. Bu fərqlilik, məsələn, institutun apardığı testlər və ya qiymətləndirmələr əsasında müəyyən edilə bilər (məsələn, Bandura, 1986, 1997; Holden, 1991; Holden və başqaları, 1990, 2002).

Beləliklə, *kompetensiya* anlayışı həm fərdi, həm də sosial kontekstdə geniş mənalar daşıyır. Bu anlayış yalnız praktiki işlərin effektiv şəkildə yerinə yetirilməsini deyil,

həm də yeniliklərə nail olma, problemləri həll etmə və transformasiyalar həyata keçirmə bacarığını ehtiva edir. Səriştə, həm şəxsin öz inkişafını, həm də cəmiyyətə töhfə vermə potensialını ifadə edir. Bu, müasir dövrdə səriştənin tək-cə texniki peşəkarlıqla deyil, həm də dərin sosial və psixoloji qabiliyyətlərlə əlaqələndirilməsini vacib edir. Elmi tədqiqatlarda tez-tez rast gəlinən anlayışlar arasında gözləntilərə dair inanclar, bacarıqla bağlı inanclar, özünüdərk, özünəhörmət və özünəgüvən anlayışları yer alır. Bu anlayışlar çox vaxt bir-birinin əvəzinə işlədilsə də, tərifləri, strukturları və ölçülməsi baxımından bir-birindən fərqlənir. Sundström (2006) və van Dinther, Dochy və Segers (nəşrdə) bu anlayışları müqayisə edərək, tədqiqat üçün nəzəri çərçivələrin və ölçmə vasitələrinin seçimi üçün əsas təmin etmişlər.

Ənənəvi təhsil sistemi ilə kompetensiya əsaslı təhsil sisteminin fərqi

Bu fərqi anlamaq üçün, ilk öncə ənənəvi təhsil sistemində nəzər salaq və onun çatışmazlıqlarını aşkar edək.

Ənənəvi təhsil sistemi tədris prosesində müəllimin əsas rol oynadığı və bilik ötürülməsinin mərkəzləşdirilmiş bir yanaşma olduğu modeldir. Burada tələbələr əsasən passiv iştirakçı olur və təqdim olunan materialları mənimsəməklə məşğul olurlar. Təlim prosesində dərslər proqramı, dərslərliklər və əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlar mühüm yer tutur. Şagirdlərin bilik əldə etməsi əsasən təkrar, yadda saxlama və sinif otağı fəaliyyətləri vasitəsilə baş verir. Müəllim, dərslərin mövzunu təqdim edən və tələbələrin öyrənmə prosesinə rəhbərlik edən əsas şəxs kimi çıxış edir. Fərdi yanaşmadan çox, kollektiv öyrənmə ön planda saxlanılır. Qiymətləndirmə əsasən testlər, yazılı imtahanlar və tələbələrin standart nəticələrə uyğunluğuna əsaslanır. Əsas məqsəd tələbələrə nəzəri bilik vermək və mövcud kurikulumun tələblərini yerinə yetirməkdir. Bu yanaşma praktik fəaliyyətlərdən çox, nəzəriyyə ilə bağlıdır və kreativ düşüncədən çox konkret cavabları vurğulayır. Şagirdlərin kritik düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün az yer qalır, çünki əsas diqqət faktların mənimsənilməsinə yönəlmişdir. Təhsil prosesi əvvəlcədən planlaşdırılmış vaxt çərçivələrində həyata keçirilir. Ənənəvi sistemdə müəllimin dominant rolu, tələbələr arasında fərdi fərqlərin nəzərə alınmasında məhdudiyyətlər yarada bilər. Bu sistem, əsasən, strukturlaşdırılmış və sabit yanaşmaya əsaslandığı üçün çeviklik baxımından məhdudiyyətlərə malikdir. Nəticədə ənənəvi təhsil sisteminin əsas xüsusiyyəti biliklərin ötürülməsinin standartlaşdırılmış və müəllim nəzarəti altında həyata keçirilməsi olmuşdur.

Ənənəvi sistem, nə bizim onun üçün müəyyən etdiyimiz hədəflərə, nə də millətimizin ehtiyac duyduğu və layiq olduğu nəticələrə nail olmaq üçün nəzərdə tutulub. Ənənəvi sistemin əsas qüsurları bunlardır:

1. Ənənəvi təhsil sistemi əsasən akademik bacarıqlara, yadda saxlama və məzmunun mənimsənilməsinə yönəlib, lakin şagirdlərin uğurunun təkcə bilikdən asılı olmadığını nəzərə almır. Uğur üçün sosial-emosional bacarıqlar və bilikləri yeni vəziyyətlərə tətbiq etmək qabiliyyəti də vacibdir. Kompetensiya yönümlü təhsil isə şagirdlərə akademik bilikləri öyrənməklə yanaşı, onları tətbiq etmək və ömürboyu öyrənmək bacarıqları qazandırmağı hədəfləyir.
2. Ənənəvi təhsil sistemi bürokratik və iyerarxik strukturlar üzərində qurulub, uyğunluğu təşviq edərək inklüzivlik və mədəni həssaslığı dəstəkləmir, halbuki kompetensiya yönümlü təhsil etimad qurmağı və ədalətsizliyi aradan qaldırmağı hədəfləyir.
3. Ənənəvi təhsil sistemi qaranlıq öyrənmə hədəfləri və performans gözləntiləri ilə işləyir, tələbərə öyrənmə prosesi haqqında məhdud məlumat verir. Tələbələr qiymət alır, amma daha yaxşı nəticə əldə etmək üçün nə etməli olduqları və təkrarlama fərsətləri barədə az rəhbərlik alırlar. Kompetensiya yönümlü təhsil isə öyrənmə prosesinin və strukturlarının aydın və açıq gözləntilərini müəyyən edir, nəyin öyrənilməsi, ustalıq səviyyəsi və tələblərin irəliləyişinin necə izlənməsi barədə şəffaflıq təmin edir.
4. Ənənəvi təhsil sistemi yaşa əsaslanaraq dərslər planını səmərəli şəkildə keçməyə yönəlib və xarici motivasiyaya əsaslanır. Bu sistem, tələblərin necə öyrəndiklərinə dair müasir tədqiqatlardan əvvəl inkişaf etdirilib. Kompetensiya yönümlü təhsil isə şagirdlərin iştirakını, motivasiyasını və öyrənməyi nəzərə alaraq, daxili motivasiyanı təşviq edir və eyni yüksək standartlara çatmaq üçün bir neçə öyrənmə yolu təqdim edir.
5. Ənənəvi təhsil sistemi şagirdlərin nə bildiyini təsdiqləmək üçün yekun qiymətləndirmələrə önəm verir və bütün tələbələr üçün eyni zamanda və formatda, müəyyən vaxtlarda eyni mövzuda imtahanlar keçirilir. Kompetensiya əsaslı məktəblərdə isə öyrənmə üçün qiymətləndirmə və güclü formativ qiymətləndirmə tələbənin inkişafına töhfə verir. Qiymətləndirmə sistemi, tələblərin bilik və bacarıqları transfer etmə qabiliyyətini öyrətmək üçün yüksək gözləntilərlə uyğunlaşır və fərdi öyrənmə dövrünə daxil olur.

Kompetensiya əsaslı təhsil, tələbələrə öz öyrənmə proseslərini idarə etməyə imkan verir və onların maraq dairələrinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış tədris planları ilə dəstəklənir. Bu yanaşma tələbələrə yalnız nəzəri bilikləri öyrətməklə kifayət-

lənmir, həm də onların kritik düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı yanaşmalarını inkişaf etdirir. Müəllimlər burada, tələbələrin fərdi güclü tərəflərini və inkişaf ehtiyaclarını müəyyən edib, onlara uyğun metodlarla dəstək olurlar. Öyrənmə prosesində aktiv iştirak tələbələrin məsuliyyətini artırır və onların şəxsi uğurlarına daha çox diqqət yetirir.

Şəxsi özünəinam hissi ilə akademik göstəricilər arasında qarşılıqlı təsir güclüdür. Bir istiqamətdə akademik sahədə əldə olunan uğurlar özünəinam hissini artırır, digər istiqamətdə isə özünəinam hissi daha yüksək nailiyyətlər qazanmaq ehtimalını yüksəldir (Eva və Regehr, 2005). Özünəinamla bağlı inanclar davranışa müxtəlif mühüm yollarla təsir edir. Bu inanclar insanın seçimlərini, hərəkət istiqamətlərini, bir fəaliyyətə sərf etdiyi səyləri, qarşıya çıxan çətinliklərə qarşı nə qədər dözümlü və qətiyyətli olduğunu müəyyən edir (Pajares, 2002).

Ənənəvi sistemdə isə tədris çox vaxt müəllimin birbaşa məlumat verməsi ilə məhdudlaşır və tələbələr daha az seçmə və təşəbbüs imkanı əldə edirlər. Bu, onların öz bacarıqlarını və maraqlarını inkişaf etdirməkdə çətinliklər yaşamasına səbəb ola bilər. Kompetensiya əsaslı təhsil, tələbələrin yalnız bilik əldə etməsi ilə kifayətlənmir, həm də onların bu bilikləri real həyatda tətbiq etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma həmçinin tələbələrin öz irəliləyişlərini qiymətləndirmələrinə və özlərinə uyğun öyrənmə üsullarını seçmələrinə imkan yaradır.

Kompetensiya əsaslı təhsilin təşkili: praktik nümunələr

Kompetensiya əsaslı təhsil XXI əsrin təhsil sistemində əhəmiyyətli bir yanaşma olaraq diqqət mərkəzindədir. Bu yanaşmanın əsas məqsədi tələbələrin yalnız nəzəri biliklərə yiyələnməsi deyil, eyni zamanda onları praktiki bacarıqlarla təchiz etmək-dir. Kompetensiya əsaslı tədris tələbələrə fərdi inkişafalarını dəstəkləyən, əmək bazarının tələblərinə cavab verən bilik və bacarıqlar qazandırmağı hədəfləyir. Müasir dünyada əmək bazarının dinamikası və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində ənənəvi təhsil yanaşmaları tələbələrin peşəkar həyatda uğur qazanmasını tam təmin etmir. Buna görə də, kompetensiya əsaslı tədris yeni metodologiyaların tətbiqini tələb edir.

Bu yanaşmada diqqət mərkəzində olan əsas prinsip tədrisin nəticə yönümlü olmasıdır. Yəni tələbələrin əldə etdiyi biliklərin və bacarıqların real həyat situasiyalarında tətbiq edilə bilməsi önəmlidir. Məsələn, informasiya texnologiyaları sahəsində kompetensiya əsaslı tədris tələbələrin yalnız proqramlaşdırma dillərini öyrənməsini deyil, həm də real problemlərin həllində bu bilikləri istifadə edə bilməsini təmin edir. Təhsil prosesində praktiki tapşırıqlar, layihələr, simulyasiya və laboratoriya işləri kimi metodlar bu yanaşmanın əsasını təşkil edir.

Kompetensiya əsaslı təhsilin təşkilində müəllimlərin rolu da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllimlər yalnız bilik ötürən deyil, həm də tələbələrin tənqidi düşüncə, yaradıcı yanaşma və problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirən fasilitator rolunda çıxış edirlər. Bu prosesdə fərdi yanaşma prinsipi ön plana çıxır. Hər bir tələbənin öyrənmə tərzı və inkişaf səviyyəsi nəzərə alınaraq fərdiləşdirilmiş tədris strategiyaları tətbiq olunur. Məsələn, tələbələrin qrup işləri zamanı komanda bacarıqlarını inkişaf etdirməsi və fərdi layihələr vasitəsilə öz yaradıcılığını nümayiş etdirməsi bu strategiyaların bir hissəsidir.

Müasir yanaşmalar kompetensiya əsaslı təhsilin təşkilində müxtəlif texnologiyaların tətbiqini də dəstəkləyir. Rəqəmsal platformalar, onlayn kurslar və interaktiv tədris materialları tələbələrin öyrənmə prosesini daha maraqlı və effektiv edir. Məsələn, “Flipped Learning” yanaşması tələbələrin nəzəri materialları evdə öyrənməsinə və dərş zamanı daha çox praktiki məşğələlərə fokuslanmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, tədris prosesində oyunlaşdırma (gamification) elementlərinin tətbiqi tələbələrin motivasiyasını artırır və öyrənmə prosesini əyləncəli edir.

Praktik nümunələrə gəldikdə, Finlandiya təhsil sistemi kompetensiya əsaslı yanaşmanın uğurlu tətbiqinə gözəl bir misəldir. Finlandiyada təhsil proqramları tələbələrin fərdi inkişafına və sosial bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Məsələn, şagirdlər sinifdə yalnız dərş materiallarını öyrənmir, həm də real həyat layihələri üzərində işləyərək əldə etdikləri bilikləri praktikada tətbiq edirlər. Digər bir nümunə olaraq Sinqapurun təhsil sistemini qeyd etmək olar. Sinqapurda kompetensiya əsaslı təhsil yanaşması tələbələrin STEM sahələrində (elmlər, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) praktiki biliklər əldə etməsinə və bu sahələrdə yaradıcılığını inkişaf etdirməsinə yönəlib.

Akademik nailiyyətlərin təxmin edilməsində özünəinam inancları əsas əhəmiyyət daşıyır və hətta əvvəlki nailiyyətlərdən daha dəqiq göstərici kimi qiymətləndirilir. Pajares (1996) tədqiqatında özünəinam ilə faktiki göstəricilər arasında korrelyasiyanın müxtəlif sahələrdə 0.49 ilə 0.70 arasında dəyişdiyini müəyyən etmişdir. Linnenbrink və Pintrich (2003), eləcə də Sundström (2006) bu nəticələri təsdiqləyir. Zimmerman (2000) və Holden və başqaları (2002) tələbələrin özünəinam səviyyələrinin real nəticələrlə uyğunluğunun əhəmiyyətini qeyd edirlər, çünki bu uyğunluq öyrənmə motivasiyasına təsir göstərir. Öz qabiliyyətlərini olduğundan yüksək qiymətləndirən tələbələr ehtiyatsız davranmağa, aşağı qiymətləndirənlər isə həddindən artıq ehtiyatlı olmağa meyillidirlər.

Kompetensiya əsaslı təhsil yanaşması Azərbaycanda da aktualıq qazanır. Təhsil müəssisələri bu modelin tətbiqi üçün müasir metodologiyaları adaptasiya edir və tələbələrə daha geniş spektrdə bacarıqlar qazandırmağa çalışır. Məsələn, bir çox universitetlərdə layihə əsaslı öyrənmə, praktik təcrübələr və əmək bazarına uyğun təlim modulları tətbiq olunur. Eyni zamanda, məktəblərdə şagirdlərin tənqidi düşünmə və yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə innovativ dərslər metodları istifadə olunur.

Bu təhsil yanaşması müasir dövrün tələblərinə cavab vermək üçün effektiv bir vasitədir. Bu yanaşma tələbələrin yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də peşəkar və sosial bacarıqlarla təchiz edilməsini təmin edir. Bununla yanaşı, təhsil sistemində keyfiyyətin artırılması və fərdlərin cəmiyyətə daha səmərəli şəkildə inteqrasiyası üçün mühüm rol oynayır.

Müasir təhsil yanaşmaları arasında “outcome-based education” (nəticə yönümlü təhsil) modeli də kompetensiya əsaslı tədrisə paralel olaraq istifadə olunur (Biggs & Tang, 2011). Bu model təhsilin məqsədlərini konkret nəticələr üzərində quraraq tələbələrin öyrənmə prosesini daha effektiv hala gətirir. Bundan əlavə, Kolb’un Təcrübəvi Öyrənmə Dövrü kimi nəzəriyyələri tələbələrin praktiki biliklər əldə etməsinə kömək edir (Kolb, 1984). Bu yanaşma tələbələrin öyrənmə prosesində aktiv iştirakını təmin edir və onların bilikləri tətbiq etməsinə şərait yaradır.

Kompetensiya əsaslı təhsil yanaşmasının mühüm komponentlərindən biri də əməkdaşlıq və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafıdır. Araşdırmalar göstərir ki, qrup işlərinə əsaslanan öyrənmə metodları tələbələrin həm sosial, həm də peşəkar bacarıqlarını artırır (Johnson & Johnson, 2009). Bu yanaşma, xüsusilə də beynəlxalq əmək bazarına inteqrasiya olunmaq istəyən tələbələr üçün əvəzolunmazdır.

Təhsil texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə, tələbələrin rəqəmsal savadlılığını artırmaq kompetensiya əsaslı tədrisin vacib istiqamətlərindən biridir. E-learning platformaları və rəqəmsal laboratoriyalar tələbələrə yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də praktiki bacarıqları inkişaf etdirmək imkanı yaradır (Clark & Mayer, 2016). Bu texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası, xüsusilə distant təhsil üçün önəmlidir.

Azərbaycanda son illərdə təhsildə tətbiq olunan strategiya çərçivəsində kompetensiya əsaslı tədris yanaşmalarının genişlənməsi diqqət çəkir. Məsələn, orta məktəblərdə STEM laboratoriyalarının yaradılması və innovativ dərslər proqramlarının tətbiqi bu sahədə atılmış mühüm addımlardır. Həmçinin ali təhsil müəssisələrində təcrübə proqramlarının genişləndirilməsi və tələbələrin peşəkar bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş kursların təşkili bu yanaşmanın əhəmiyyətini artırır.

Kompetensiya əsaslı təhsil yanaşması yalnız tədris prosesində deyil, həm də qiymətləndirmə metodologiyalarında yeni yanaşmalar tələb edir. Formativ qiymətləndirmə və tələbə yönümlü qiymətləndirmə metodları tələbələrin fərdi irəliləyişlərini izləmək və onların zəif tərəflərini gücləndirmək üçün istifadə olunur (Black & Wiliam, 1998). Bu yanaşma ənənəvi qiymətləndirmə sistemlərinə nisbətən daha effektivdir.

Kompetensiya əsaslı təhsil yanaşması təhsilin keyfiyyətini artırmaq və tələbələri müasir əmək bazarının tələblərinə uyğun şəkildə hazırlamaq üçün güclü bir vasitədir. Bu yanaşmanın uğurlu tətbiqi üçün həm müəllimlərin peşəkarlığının artırılması, həm də təhsil infrastrukturlarının müasirləşdirilməsi zəruridir. Beləliklə kompetensiya əsaslı təhsil yanaşması gələcəkdə təhsil sisteminin daha da inkişaf etməsinə və cəmiyyətin rifahının artmasına töhfə verəcəkdir.

Tələbələrin peşə bacarıqlarının inkişafında kompetensiya əsaslı tədrisin rolu

Kompetensiya əsaslı tədris tələbələrin peşə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müasir yanaşma olaraq ortaya çıxır. Bu metod təkcə nəzəri biliklərin öyrədilməsini deyil, eyni zamanda tələbələrin real iş mühitinə uyğunlaşmasını təmin edən praktiki bacarıqların inkişafını da əhatə edir. Bu yanaşma tələbələrin müxtəlif peşə sahələrində tətbiq edə biləcəkləri bilik və vərdisləri formalaşdırmaq məqsədini daşıyır.

Əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli olmaq üçün tələbələrin yaradıcı və analitik düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək zəruridir. Kompetensiya əsaslı tədris tələbələrə yalnız bilikləri öyrətməklə kifayətlənmir, həm də onları problemlərin həllində müstəqil və effektiv yanaşmalar tətbiq etməyə öyrədir. Məsələn, mühəndislik tələbələri nəzəri biliklərini praktik layihələrdə tətbiq edərək real problemləri həll etməyi öyrənirlər.

Bu yanaşma tələbələrdə çeviklik və uyğunlaşma qabiliyyətini artırır. Onlar müxtəlif tapşırıqlar üzərində işləyərək həm fərdi, həm də qrup şəklində effektiv əməkdaşlıq etməyi öyrənirlər. Qrup layihələri tələbələrin komanda işi bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. Bu isə əmək bazarında onların üstünlüyünü artırır.

Kompetensiya əsaslı təhsil tələbələrin öz peşə sahəsində praktiki təcrübə qazanmalarına imkan yaradır. Bu, tələbələrin daha dərinlən öyrənməsinə və nəzəri bilikləri praktik şəraitdə tətbiq etməsinə şərait yaradır. Belə təcrübələr tələbələrin real iş şəraitinə uyğunlaşmasını asanlaşdırır və onların peşəkar inkişafını dəstəkləyir.

Texnologiyaların integrasiyası kompetensiya əsaslı təhsilin vacib komponentlərindən biridir. Virtual laboratoriyalar və rəqəmsal platformalar tələbələrin öyrənmə

prosesini daha səmərəli və maraqlı edir. Bu isə onların motivasiyasını artırır və dərslərə daha fəal yanaşmasına səbəb olur (Smith, 2021).

Formativ qiymətləndirmə tələbələrin inkişafını izləmək və onların zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün mühüm alətdir. Müəllimlər bu metoddan istifadə edərək tələbələrin bilik səviyyəsini davamlı olaraq dəyərləndirir və onlara lazımı dəstəyi təmin edirlər. Bu yanaşma tələbələrin öyrənmə prosesinə daha konstruktiv yanaşmasını təmin edir.

Kompetensiya əsaslı tədrisin tələbələrin şəxsi inkişafına verdiyi töhfə də əhəmiyyətlidir. Bu metod tələbələrə özünüinkişaf və müstəqil qərar qəbul etmə bacarıqlarını öyrədir. Məsələn, tibb tələbələri yalnız nəzəri biliklərə yiyələnmiş, eyni zamanda xəstələr üzərində praktik bacarıqlarını tətbiq edirlər. Bu isə onların gələcəkdə daha peşəkar həkim olmasını təmin edir.

Tələbələrin liderlik və innovasiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək kompetensiya əsaslı tədrisin əsas məqsədlərindən biridir. Bu yanaşma tələbələrə liderlik keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək və yenilikçi həllər yaratmaq imkanı verir. Məsələn, biznes idarəçiliyi sahəsində təhsil alan tələbələr real biznes layihələrində iştirak edərək liderlik bacarıqlarını artırırlar.

Kompetensiya əsaslı tədris tələbələrin öz potensialını tam şəkildə üzə çıxarmasına imkan verir. Bu yanaşma tələbələrə öz bacarıqlarını sınaq və yeni sahələrdə özlərini inkişaf etdirmək imkanı verir. Beləliklə tələbələr daha geniş perspektivlərə sahib olur və fərqli sahələrdə özlərini sınayırlar.

Qlobal əmək bazarının tələblərinə uyğun təhsil vermək üçün kompetensiya əsaslı yanaşma vacibdir. Tələbələr beynəlxalq standartlara uyğun bilik və bacarıqlar əldə edərək qlobal mühitdə uğurla fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu isə onların peşəkar inkişafına müsbət təsir göstərir (Jones, 2022).

Nəticə etibarilə, kompetensiya əsaslı tədris tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün müasir və effektiv yanaşmadır. Bu metod tələbələrin əmək bazarında uğurlu karyera qurması və şəxsi inkişafını təmin etməsi üçün əhəmiyyətlidir. Gələcəkdə bu yanaşmanın daha da geniş tətbiqi təhsil sahəsində yeni perspektivlər açacaqdır.

Nəticə

Kompetensiya əsaslı tədris prosesi, ənənəvi təhsil yanaşmalarına nisbətən tələbələrin bilik, bacarıq və davranışlarının daha səmərəli inkişaf etdirilməsini hədəfləyən bir

sistemdir. Bu yanaşma tələbələrin əldə etdiyi bilikləri praktiki şəkildə tətbiq etməsinə şərait yaradır və onların iş bazarına uyğunlaşmasını asanlaşdırır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, kompetensiya əsaslı təhsil modeli tələbələrin tənqidi düşünmə, problemləri həll etmə və qərar vermə bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, onların müstəqil və yaradıcı şəkildə öyrənmə prosesinə qoşulmasına da imkan yaradır. Bu yanaşma, tədrisin nəticə yönümlü və daha şəffaf olmasını təmin edərək, tələbələrin akademik və peşəkar inkişafını dəstəkləyir.

Kompetensiyanın performans və situasiya ilə əlaqəsi onun qiymətləndirilməsində yeni yanaşmalar tələb edir. Ənənəvi qiymətləndirmə üsulları tələbələrin potensialını tam əks etdirmədiyi üçün, formativ və fərdiləşdirilmiş qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi zəruridir. Kompetensiya əsaslı təhsil modeli fərdi öyrənmə tempinə uyğunlaşmaqla tələbələrin öz bacarıqlarını daha effektiv inkişaf etdirməsinə kömək edir.

Bu yanaşmanın tətbiqi təhsil müəssisələrində çevik və tələbə yönümlü metodların inkişafını zəruri edir. Rəqəmsal texnologiyaların və onlayn tədris resurslarının istifadəsi, kompetensiya əsaslı tədrisin effektivliyini artıraraq, tələbələrin interaktiv və müasir öyrənmə mühitində bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır.

Tədqiqat nəticələri onu da göstərir ki, kompetensiya əsaslı tədris modeli əmək bazarının tələblərinə daha uyğun kadrların hazırlanmasına imkan verir. Məsələn, Finlandiya və Sinqapur kimi ölkələrdə bu modelin uğurlu tətbiqi təhsil sistemində keyfiyyətin artırılmasına və innovativ yanaşmaların inkişafına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda da kompetensiya əsaslı tədris yanaşmasının tətbiqi istiqamətində müxtəlif addımlar atılır. Təhsil proqramlarının iş bazarına inteqrasiya olunması, tələbələrin real iş şəraitində praktiki bacarıqlar qazanması və müasir qiymətləndirmə metodlarının istifadəsi bu yanaşmanın ölkəmizdə uğurla tətbiq olunmasına imkan yaradır.

Son olaraq, kompetensiya əsaslı tədris tələbələrin bilik və bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, onların peşəkar karyeralarında uğur qazanmasına dəstək verir. Bu yanaşmanın geniş tətbiqi, təhsilin keyfiyyətini artıraraq, iqtisadi və sosial rifaha müsbət təsir göstərir. Beləliklə kompetensiya əsaslı təhsil yalnız fərdlərin deyil, ümumilikdə cəmiyyətin inkişafına töhfə verən strateji bir yanaşmadır.

Ədəbiyyat

1. Baartman, L. and Ruijs, L. (2011), "Comparing students' perceived and actual competence in higher vocational education", *Assessment and Evaluation in Higher Education*, Vol. 36 No. 4, pp. 385-398.
2. Barman, A. and Konwar, J. (2011), "Competency-based curriculum in higher education: a necessity grounded by globalization", *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, Vol. 3 No. 6, pp. 7-15.
3. Beneitone, P. and Bartolome, E. (2014), "Global generic competences with local ownership: a comparative study from the perspective of graduates in four world regions", *Tuning Journal For Higher Education*, Vol. 1 No. 2, pp. 303-334, doi: 10.18543/tjhe-1(2)-2014pp303-334.
4. Brauer, S. (2019), *Digital Open Badge-Driven Learning: Competence-Based Professional Development for Vocational Teachers*, (Doctoral dissertation), Acta Universitatis Lapponiensis 380, Lapland University Press, Rovaniemi.
5. Bravenboer, D. and Lester, S. (2016), "Towards an integrated approach to the recognition of professional competence and academic learning", *Education and Training*, Vol. 58 No. 4, pp. 409-421, doi: 10.1108/ET-10-2015-0091.
6. Davies, H. (2017), "Competence-based curricula in the context of Bologna and EU higher education policy", *Pharmacy: Journal of Pharmacy, Education and Practice*, Vol. 5 No. 2, doi: 10.3390/pharmacy5020017.
7. de los Rios-Carmenado, I., Sastre-Merino, S., Fernandez Jimenez, C., Nunez del Rio, M., Reyes Pozo, E. and Garcia Arjona, N. (2016), "Proposals for improving assessment systems in higher education: an approach from the model working with people", *Journal of Technology and Science Education*, Vol. 6 No. 2, pp. 104-120, doi: 10.3926/jotse.192.
8. International Engineering Alliance (2013), "Graduate attributes and professional competencies", version 3:21, available at: <http://www.ieaagreements.org/assets/Uploads/Documents/Policy/Graduate-Attributes-and-Professional-Competencies.pdf> (accessed 28 July 2020).
9. Ion, G., Cano, E. and Cabrera, N. (2016), "Competency Assessment Tool (CAT). The evaluation of an innovative competency-based assessment experience in higher education", *Technology, Pedagogy and Education*, Vol. 25 No. 5, pp. 631-648, doi: 10.1080/1475939X.2015.1134635.
10. Ipperciel, D. and ElAtia, S. (2014), "Assessing graduate attributes: building a criteria-based competency model", *International Journal of Higher Education*, Vol. 3 No. 3, pp. 27-38, doi: 10.5430/ijhe.v3n3p27.
11. BONI, ALEJANDRA and LOZANO, JOSÉ-FÉLIX (2007) The generic competences: an opportunity for ethical learning in the European convergence in higher education, *Journal of Higher Education*, 54 pp.819 -831
12. BRIDGES, DAVID (1996) "Competence-based Education and Training: Progress or Villainy?", *The Journal of the Philosophy of Education Society of Great Britain*, vol. 30 n.3, 361-376.
13. BRIDGES, DAVID AND JONATHAN, RUTH (2003) "Education and the market", in: Blake, N; Smeyers, P.; Smith, R. and Standish, P. (eds.) *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, (Oxford, Blackwell, Chapter 7 p. 126-145)
14. UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME (1990-2008) *Human development Report*. Available at: <http://hdr.undp.org/en/reports/> [retrieved 6th April 2010]
15. Available online at: <https://scholarworks.umb.edu/ciee/vol3/iss1/6> Fuchs, K. (2021).
16. Innovative teaching: a qualitative review of flipped classrooms. *Int. J. Learn. Teach. Educ. Res.* 20, 18–32. doi: 10.26803/ijlter.20.3.2 Gregersen-Hermans, J. (2017).
17. Intercultural competence development in higher education. In: Deardorff DK, Arasaratnam-Smith LA, editors. *Intercultural Competence in Higher Education* (Routledge) 67–82.

AZƏRBAYCANIN BİZNES TSİKLƏRİNİN DƏYİŞKƏNLIYI VƏ PUL SİYASƏTİ ŞOKLARININ ROLU

Daxil olub: 5 aprel 2025-ci il
Qəbul olunub: 26 may 2025-ci il

Received: 5 April 2025
Accepted: 26 May 2025

Ramiz Rəhmanov
doktorant, UNEC
rahmanovrr@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9758-9602>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1037>

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın ümumi ÜDM-i, neft-qaz ÜDM-i və qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyi onilliklər üzrə təhlil edilir və pul siyasəti şoklarının qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənlikdəki rolu qiymətləndirilir. 2000-ci illərin ortalarında yaşanan neft bumu dövründə ümumi və neft-qaz ÜDM-də dəyişkənlik yüksək olmuş, lakin 2010-cu illərdə hasilatın sabitləşməsi bu dəyişkənliyin azalmasına səbəb olmuşdur. Əksinə, qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyi həmin dövrdə artmışdır. 2020-ci illərin əvvəllərində isə neft-qaz hasilatında yenidən müşahidə olunan dəyişkənliyin artması ümumi və neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyində artıma gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətindəki səylər fonunda dəyişkənliyin azalması tendensiyası müşahidə olunur. Pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyi 2010-cu illərdə, xüsusilə də 2015-ci il devalvasiyası ilə əlaqədar, maksimum həddə çatmış, lakin sonrakı dövrdə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində sabitləşmiş və 2020-ci illərdə tarixi minimum səviyyəyə enmişdir. Bununla belə, dispersiyanın dekompozisiyası göstərir ki, pul siyasəti şoklarının qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyinə təsiri məhduddur. Bu nəticə fiskal siyasət, əmək məhsuldarlığı, iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklər, maddi dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə innovasiyaları və ya xarici amillərin qeyri-neft-qaz sektorunun dəyişkənliyində daha mühüm rol oynadığını göstərir.

Açar sözlər: *biznes tsikli, dəyişkənlik, pul siyasəti, SVAR, Azərbaycan.*

THE VOLATILITY OF AZERBAIJAN'S BUSINESS CYCLES AND THE ROLE OF MONETARY POLICY SHOCKS

Ramiz Rahmanov
Ph.D. student, UNEC

Abstract

This article analyzes the volatility of Azerbaijan's total GDP, oil-gas GDP, and non-oil-gas GDP over decades and evaluates the role of monetary policy shocks in the volatility of non-oil-gas GDP. During the oil boom period in the mid-2000s, volatility was high in both total and oil-gas GDP, but the stabilization of production in the 2010s led to a decrease in this volatility. Conversely, the volatility of non-oil-gas GDP increased during that period. In the early 2020s, renewed increases in volatility in oil-gas production led to a rise in the volatility of total and oil-gas GDP. Nevertheless, a decreasing trend in volatility is observed against the backdrop of efforts to diversify the economy. The volatility of monetary policy shocks peaked in the 2010s, especially around the 2015 devaluation, but stabilized following reforms in the subsequent period and fell to a historic minimum level in the 2020s. However, variance decomposition shows that the impact of monetary policy shocks on the volatility of non-oil-gas GDP is limited. This result indicates that fiscal policy, labor productivity, structural changes in the economy, improvements in the management of working capital, financial innovations, or external factors play a more important role in the volatility of the non-oil-gas sector.

Keywords: *business cycle, volatility, monetary policy, SVAR, Azerbaijan.*

ВОЛАТИЛЬНОСТЬ БИЗНЕС-ЦИКЛОВ АЗЕРБАЙДЖАНА И РОЛЬ ШОКОВ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ

Рамиз Рахманов
докторант, UNEC

Резюме

В этой статье анализируется волатильность совокупного ВВП Азербайджана, нефтегазового ВВП и ненефтегазового ВВП за десятилетия и оценивается роль шоков денежно-кредитной политики в волатильности ненефтегазового ВВП. В период нефтяного бума в середине 2000-х годов волатильность была высокой как в совокупном, так и в нефтегазовом ВВП, но стабилизация добычи нефти в 2010-х годах привела к снижению этой волатильности. Напротив, волатильность ненефтегазового ВВП в этот период возросла. В начале 2020-х годов возобновление роста волатильности в добыче нефти и газа привело к росту волатильности совокупного и нефтегазового ВВП. Тем не менее, наблюдается тенденция к снижению волатильности на фоне усилий по диверсификации экономики. Волатильность шоков денежно-кредитной политики достигла пика в 2010-х годах, особенно в период девальвации 2015 года, но стабилизи-

ровалась после реформ в последующий период и упала до исторического минимума в 2020-х годах. Однако разложение дисперсии показывает, что влияние шоков денежно-кредитной политики на волатильность ненефтегазового ВВП ограничено. Этот результат указывает на то, что фискальная политика, производительность труда, структурные изменения в экономике, улучшения в управлении оборотным капиталом, финансовые инновации или внешние факторы играют более важную роль в волатильности ненефтегазового сектора.

Ключевые слова: деловой цикл, волатильность, денежно-кредитная политика, SVAR, Азербайджан.

Giriş

Biznes tsikllərinin dəyişkənliyi və bu dəyişkənliyə səbəb olan amillərin araşdırılması makroiqtisadi tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Yüksək dəyişkənlik şəraitində uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq müşkül məsələdir. Azərbaycanın iqtisadi tarixində biznes tsikllərinə müxtəlif daxili və xarici amillər, xüsusilə də neft-qaz hasilatının həcmi və beynəlxalq bazarlarda neftin qiymətində baş verən dəyişikliklər mühüm təsir göstərmişdir. Ümumi iqtisadi fəaliyyətin dəyişkənliyində neft-qaz sektorunun aparıcı rola malik olmasına baxmayaraq, qeyri-neft-qaz sektorunun tsikllərinə təsir edən amillər fərqli xarakter daşıya bilər. Qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı iqtisadi sabitliyin və dayanıqlığın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən sektoru formalaşdıran amillərin müəyyən edilməsi və onların təsir mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi xüsusi önəm daşıyır. Bu kontekstdə pul siyasətinin qeyri-neft-qaz sektorunun dinamikasında oynadığı rolun qiymətləndirilməsi praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir.

Bu məqalədə ümumi və qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyinin təkamülü araşdırılır və qeyri-neft-qaz biznes tsikllərinin dəyişkənliyində pul siyasətinin rolu qiymətləndirilir. Belə ki, 2000-ci illərin ortalarındakı neft bumu ümumi ÜDM-in dəyişkənliyinin artmasına səbəb olmuşdur, 2010-cu illərdə isə neft-qaz hasilatı sabitləşdikcə dəyişkənlik azalmışdır. Son illərdə ümumi ÜDM-in dəyişkənliyində yenə artım müşahidə edilmişdir, bu da yenə də əsasən neft-qaz hasilatının dəyişkənliyinin artması ilə əlaqədardır. Qeyri-neft-qaz sektorunda dəyişkənliyin dinamikası ümumi iqtisadiyyatdakından tamamilə fərqlənir. Belə ki, 2010-ci illərdə qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyi 2000-ci illərlə müqayisədə artmışdır, 2020-ci

illərin əvvəlində isə yenidən azalmışdır. Struktur vektor avtoregressiya (SVAR) modeli vasitəsilə qiymətləndirilmiş pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyinin təhlili göstərir ki, siyasi islahatlar və yeni əməliyyat mexanizmləri sayəsində son illərdə pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Lakin dispersiyanın dekompozisiyası pul siyasətinin qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyinə birbaşa təsirinin məhdud olmasına işarə edir.

Bu nəticələr praktik baxımdan göstərir ki, Azərbaycanda iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında sektoral fərqliliklər nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə qeyri-neft-qaz sektorunun dəyişkənliyi ilə bağlı müşahidə edilən tendensiyalar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində aparılan siyasətlərin gücləndirilməsini zəruri edir. Pul siyasəti şoklarının qeyri-neft-qaz sektoruna təsir etmək potensialının məhdudluğundan, fiskal və struktur siyasətləri daha effektiv şəkildə koordinasiya etməklə qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafına və sabitliyinə töhfə vermək mümkündür.

Məqalənin strukturu aşağıdakı kimidir. Növbəti hissədə mövcud ədəbiyyat nəzərdən keçirilir. Üçüncü hissədə metodologiya, o cümlədən SVAR modelin strukturu izah olunur. Dördüncü hissədə hesablamalarda və ekonometrik qiymətləndirmədə istifadə olunan statistik göstəricilər barədə məlumat verilir. Beşinci hissədə empirik nəticələr müzakirə olunur. Sonuncu hissədə tədqiqatın əsas, o cümlədən siyasətin nəticələri təqdim edilir.

Ədəbiyyat icmalı

Biznes tsiklləri ilə bağlı ədəbiyyatda əsas müzakirə mövzularından biri tsikllərin zamanla daha çox, yaxud daha az dəyişkən olub-olmaması və bu dəyişkənliyin artması və ya azalmasının arxasında duran səbəblərin araşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatlar əsasən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) üzv olan ölkələr, xüsusilə də ABŞ üzrə geniş şəkildə aparılmışdır [1, 2, 3, 4, 5]. Belə ki, buraxılış kəsinin standart kənarlaşmasının 1970-ci ildən etibarən 9 illik dövrlər üzrə müqayisəsi onun iqtisadiyyatının dəyişkənliyində azalma tendensiyasını göstərmişdir. ABŞ, Avstraliya, İngiltərə, İtaliya, İspaniya və İsveçdə bu tendensiya 1980-ci illərin ortalarından etibarən müşahidə olunmağa başlanmışdır.

Ədəbiyyatda bu dəyişkənliyin azalmasının səbəbləri üç əsas istiqamət üzrə qruplaşdırılır: struktur iqtisadi dəyişikliklər (xidmət sektorunun genişlənməsi, dövryyə vəsaitlərinin idarə olunmasında effektivliyin artırılması, maliyyə bazarlarında innovasiyalar), makroiqtisadi siyasətin, xüsusilə pul siyasətinin səmərəliliyinin yüksəlməsi və xarici şokların sayında və təsir gücündə azalma. Bununla belə, empirik araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi dəyişkənliyin azalması tək bir səbəblə deyil,

bir neçə amilin birgə təsiri ilə izah oluna bilər [3, 4, 5]. Məsələn, 1980-ci illərdə pul siyasətində həyata keçirilən islahatlar əsas rol oynasa da, xidmət sektorunun payının artması və dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsində effektivliyin yüksəlməsi də bu prosesə mühüm töhfələr vermişdir.

Bu mövzu üzrə inkişaf etmiş ölkələrə həsr olunmuş tədqiqatların sayı çox olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə tədqiqatların sayı azdır. Belə azsaylı tədqiqatlardan biri Cənubi Afrika Respublikasının ÜDM-in dəyişkənliyinin azalması səbəbinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur [6]. Araşdırmanın nəticələrinə görə, dəyişkənliyin azalmasının əsas səbəbləri pul siyasətinin səmərəliliyin artması, maliyyə sektorunun inkişafı və dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunmasında effektivliyin artırılmasıdır. Afrika ölkələrinə həsr olunmuş digər bir tədqiqatda isə dəyişkənliyin azalmasının səbəbləri kimi büdcə qaydalarının tətbiqi, struktur islahatların həyata keçirilməsi və maliyyə bazarlarının dərinləşməsi göstərilmişdir [7]. Çin üzrə aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, 1990-cı illərdən sonra ölkənin ÜDM-in, xüsusilə də istehlakın dəyişkənliyində müşahidə olunan azalma makroiqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi ilə deyil, iqtisadiyyatın daha kiçik və zəif təsirli şoklara məruz qalması ilə izah olunur [8].

Azərbaycan üzrə biznes tsiklləri ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar əsasən tsikllərin neft amilindən asılılığının qiymətləndirilməsi, eləcə də onların izlənməsi və proqnozlaşdırılması kimi mövzuları əhatə etmişdir. S.Hüseynov və V.Əhmədov Azərbaycanın ÜDM və sənaye istehsalının yüksək dəyişkənliyini aşkar etmişdirlər ki, bu da əsasən neft ixracından qaynaqlanır. Müəlliflər qeyd etmişlər ki, özəl istehlak və investisiya xərcləri biznes tsikllərinin izahında mühüm rol oynayır [9]. Eyni zamanda xarici tələbdəki dəyişikliklərin Azərbaycan iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi ölkənin xarici şoklara qarşı həssas olduğunu göstərir. Daha sonra F.Məmmədov və Ş.Adıgözəlov 100-dən çox iqtisadi göstəricidən istifadə edərək qeyri-neft sektoru üçün kombinə edilmiş qabaqlayıcı göstərici sistemini təklif etmişdilər [10]. Onların tədqiqatı iqtisadiyyatın genişlənmə və daralma fazalarını müəyyən etmiş və təklif etdikləri sistemin qeyri-neft sektorunun dönmə nöqtələrinin təxmin etmək qabiliyyətində olduğunu göstərmişdir.

Sonrakı tədqiqatlar Azərbaycanın biznes tsikllərinin xüsusiyyətlərini daha dərin araşdırmaq məqsədilə mürəkkəb statistik, filtrasiya və spektral analiz üsullarını tətbiq etmişdilər [11, 12]. Belə ki, Y.Həsənlı və R.Rəhmanov Azərbaycan iqtisadiyyatının və qeyri-neft-qaz sektorunun tsiklik davranışını Hodrik-Preskot, Bakster-Kinq və Kristiano-Fitzcerald filtrləri vasitəsilə tədqiq etmişdilər [11]. Araşdırmanın nəticələrinə əsasən, Hodrik–Prescott filtri vasitəsilə əldə olunan tsiklik komponent digər filtrasiya üsulları ilə müqayisədə daha qeyri-sabit və kəskin

xarakter daşıyır. Spektral analiz nəticəsində ÜDM və qeyri-neft-qaz ÜDM üçün tsikllərin uzunluğu 4,1-19,4 rüb arasında müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda tsikllərin uzunluğunun inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha qısa olması ölkə iqtisadiyyatının daha yüksək dəyişkən olduğuna işarə edir, bu da əsasən ölkənin neft ixracından asılılığı və xarici şoklara qarşı həssaslığı ilə izah olunur. R.Rəhmanov 2001-2023-cü illərdə Azərbaycanın biznes tsikllərini Hodrik-Prescott filtri vasitəsilə təhlil edərək, əksər iqtisadi göstəricilərin protsiklik davrandığını, lakin nominal effektiv məzənnə (NEER), Rusiyanın və Türkiyənin istehlakçı qiymətləri indeksləri (İQİ) kimi bəzi göstəricilər atsiklik olduğunu müəyyən etmişdir [12]. Faza keçidi təhlilinin nəticələrinə əsasən, məcmu ÜDM üçün əsas qabaqlayıcı göstəricilər Türkiyənin İQİ-si və investisiya, qeyri-neft-qaz ÜDM üçün isə pul aqreqatları, əmək qüvvəsi, əməkhaqqı və neftin qiyməti kimi dəyişənlərdir. Qiymətlərin protsiklik olması isə Azərbaycanın biznes tsikllərinin əsasən tələblə şərtləndiyini göstərir.

Bu tədqiqatlar Azərbaycanın biznes tsikllərinin tematikasının vacib mövzularını əhatə etsə də, bir sıra mövzular, o cümlədən biznes tsikllərinin dəyişkənliyi və ona pul siyasətinin təsiri araşdırılmamışdır. Hazırkı tədqiqat işi bu mövzuda olan boşluğu aradan qaldırmağa çalışır.

Metodologiya

Biznes tsikllərinin dəyişkənliyi tendensiyasının təhlili adətən müxtəlif dövrlərdə ÜDM-in artım tempinin standart kənarlaşmalarının təhlilinə əsaslanır [2]. Artım tempinin dəyişkənliyində azalma və ya artım qısamüddətli iqtisadi dinamikanın dəyişməsinə işarə edir. Bu yanaşmanı tətbiq edərək, Azərbaycanda biznes tsikllərinin dəyişkənliyini təhlil etmək üçün rüblük əsasda ÜDM-in, o cümlədən neft-qaz və qeyri-neft-qaz ÜDM-in illik artım templəri, sonra isə onilliklər üzrə illik artım templərinin standart kənarlaşmaları hesablanmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanda pul siyasəti şoklarını və onların qeyri-neft-qaz biznes tsikllərində rolunu qiymətləndirmək üçün B.Bernanke və İ.Mihovun təklif etdiyi qismən struktur vektor avtoregressiya (VAR) modeli qiymətləndirilmişdir [13]:

$$X_t = A_0 + A_1 X_{t-1} + A_2 Z_t + e_t, e_t \sim iid(0, \Sigma_e)$$

X_t – endogen dəyişənlərdən ibarət olan vektor (dəyişənlər: qeyri-neft-qaz ÜDM-in (y_t), bazis inflyasiyası (p_t), əmtəə qiymətləri indeksi (com_t), bankların ümumi ehtiyatları (tr_t), bankların qeyri-borc ehtiyatları (br_t) və siyasi faiz dərəcəsi (rr_t)); Z_t – ekzogen dəyişəndən ibarət olan vektor (dəyişən: 2015-ci ilin devalvasiyasını əks etdirən süni dəyişən), e_t isə qalıq vektorudur.

Qiymətləndirilmiş qismən struktur VAR modeli blok-rekursivdir, yəni makroiqtisadi göstəriciləri (qeyri-neft-qaz ÜDM, bazis inflyasiyası və əmtəə qiymətləri indeksi) eyni anda pul siyasəti göstəricilərinə (bankların ümumi ehtiyatları, bankların qeyri-borc ehtiyatları və siyasət faiz dərəcəsi) təsir göstərir, lakin pul siyasəti göstəriciləri makroiqtisadi göstəricilərə eyni anda təsir etmir. VAR modelindəki qısaldılmış formada qalıqları (e_t) ilə struktur qalıqları (u_t) arasındakı əlaqə aşağıdakı kimidir (burada na qiymətləndiriləcək əmsallardır):

$$\begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ na & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ na & na & 1 & 0 & 0 & 0 \\ na & na & na & 1 & 0 & 0 \\ na & na & na & 0 & 0 & -1 \\ na & na & na & -1 & 1 & na \end{pmatrix} \begin{pmatrix} e_t^y \\ e_t^p \\ e_t^{com} \\ e_t^{tr} \\ e_t^{br} \\ e_t^r \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} na & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & na & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & na & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & na & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & na & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & na \end{pmatrix} \begin{pmatrix} u_t^y \\ u_t^p \\ u_t^{com} \\ u_t^{tr} \\ u_t^{br} \\ u_t^r \end{pmatrix}$$

Struktur VAR qiymətləndirildikdən sonra pul siyasəti şokları göstəricisi qiymətləndirilmiş struktur qalıqları əsasında hesablanıb tapılır. Sonra ümumi və qeyri-neft-qaz ÜDM-i üçün onilliklər üzrə pul siyasəti şoklarının standart kənarlaşmaları hesablanır. Bununla yanaşı, qeyri-neft-qaz biznes tsikllərində pul siyasəti şoklarının rolunu qiymətləndirmək məqsədilə qeyri-neft-qaz ÜDM-in dispersiyasının dekompozisiyası aparılmışdır.

Statistik məlumatların təsviri

Biznes tsikllərinin dəyişkənliyinin təhlili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) milli hesablar sistemi üzrə rüblük ümumi daxili məhsulun istehsalı statistikasına məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Neft-qaz ÜDM göstəricisi mədənçıxarma sənayesi və karxanaların işlənməsi sektorunun məhsul istehsalına bərabər götürülmüşdür. Qeyri-neft-qaz ÜDM göstəricisi isə ümumi ÜDM-dən neft-qaz ÜDM-i və xalis vergi məlumatları çıxılmaqla hesablanmışdır. Məlumatlar 2005-ci ilin qiymətlərindədir və 2001-2024-cü illəri əhatə edir. Göstəricilər X11 proseduru vasitəsilə mövsümi amillərdən təmizlənmiş və illik artım tempinə çevrilmişdir.

Qismən struktur VAR modeli üçün qeyri-neft-qaz ÜDM göstəricisinə əlavə olaraq, bazis inflyasiyası, qlobal əmtəə qiymətləri indeksi, bankların ümumi ehtiyatları, bankların qeyri-borc ehtiyatları və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının (AMB) yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi göstəriciləri istifadə edilmişdir. Bazis inflyasiyası üzrə məlumatlar DSK-dən, qlobal əmtəə qiymətləri indeksi üzrə məlumatlar Beynəlxalq Valyuta Fondundan, ehtiyatlar üzrə məlumatlar və yenidən

maliyyələşdirmə dərəcəsi isə AMB-dən əldə edilmişdir. Göstəricilər 2001-2024-cü illəri əhatə edir və X11 prosedurundan istifadə edərək mövsümi amillərdən təmizlənmişdir. Bankların ümumi ehtiyatları və bankların qeyri-borç ehtiyatları ümumi ehtiyatların 12 rüblük sürüşkən ortasından istifadə edərək normallaşdırılmışdır. Devalvasiyanı əks etdirən ekzogen süni dəyişən 2015-ci ilin 4-cü rübünə qədər 0-a, ondan sonra isə 1-ə bərabər təyin edilmişdir.

Empirik nəticələr

Cədvəl 1-də bütün dövr və ayrı-ayrı onilliklər üzrə ümumi ÜDM, neft-qaz ÜDM-i və qeyri-neft-qaz ÜDM-in standart kənarlaşmaları təqdim edilmişdir (son onillik yalnız dörd ili əhatə edir). Hər onillik üzrə standart kənarlaşma bütün dövr üzrə standart kənarlaşmaya nisbətə göstərilmişdir. Bu nisbətin 1-dən aşağı olması həmin onillikdə dəyişkənliyin ümumi dövrə nisbətən daha aşağı olduğunu göstərir. Təhlil nəticələrinə əsasən, 2000-ci illərdə ümumi və qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyi bütün dövr üzrə orta göstəricilərlə müqayisədə daha aşağı, neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyi isə daha yüksək olmuşdur. Neft-qaz ÜDM-də müşahidə olunan yüksək dəyişkənlik həmin dövrdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında baş verən neft bumu ilə izah olunur. 2010-cu illərdə həm ümumi ÜDM, həm də neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyi 2000-ci illərlə müqayisədə azalma meyli göstərmişdir ki, bu da əsasən neft və təbii qaz hasilatında sabitləşmə ilə əlaqədardır. Bunun əksinə olaraq, eyni dövrdə qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyində artım qeydə alınmışdır. 2020-ci illərin əvvəllərində isə həm ümumi ÜDM, həm də neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyində yenidən artım müşahidə olunmuşdur. Bu artım əsasən neft-qaz hasilatındakı dəyişkənliyin artması ilə bağlıdır. Bu empirik nəticələri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ümumi ÜDM-in dəyişkənliyindəki azalma əsasən neft-qaz sektorunda sabitləşmə ilə izah olunur. Digər tərəfdən, qeyri-neft-qaz sektoru daha dayanıqlı və sabit davranış nümayiş etdirmişdir ki, bu da onun Azərbaycan iqtisadiyyatının daha sabillik gətirən komponenti olduğunu göstərir.

Cədvəl 1. Onilliklər üzrə standart kənarlaşmalar

	Standart kənarlaşma 2001-2024	2001-2024 dövrdəki standart kənarlaşmaya nisbəti		
		2001-2009	2010-2019	2020-2024
Ümumi ÜDM	8.68	0.99	0.32	0.49
Neft-qaz ÜDM	16.79	1.24	0.25	0.28
Qeyri neft-qaz ÜDM	5.44	0.77	0.98	0.89

Mənbə: müəllifin hesablamaları.

Cədvəl 2-də struktur VAR modelindən əldə edilmiş pul siyasəti şoklarının hər onillik üzrə standart kənarlaşmanın bütün dövr üzrə standart kənarlaşmaya nisbətə göstərilmişdir. Modeldə gecikmə sayı beş olaraq müəyyən edilmişdir. Nəticələrə görə 2010-2019-cu illərdə pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyi həm 2001-2009, həm də 2004-2024 illərlə müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək olmuşdur. Belə yüksək dəyişkənliyin səbəbi 2015-ci ildəki milli valyutanın devalvasiyasıdır. Son dövrdə pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq tarixi minimum səviyyəyə enmişdir. Dəyişkənliyin azalması pul siyasətinin effektivliyinin artması sayəsində mümkün olmuşdur.

Cədvəl 2. Onilliklər üzrə pul siyasəti şoklarının standart kənarlaşması

Standart kənarlaşma 2004-2024	2001-2024 dövrdəki standart kənarlaşmaya nisbəti		
	2004-2009	2010-2019	2020-2024
0.80	0.80	1.28	0.48

Mənbə: müəllifin qiymətləndirilməsi

Pul siyasətinin effektivliyinin yüksəlməsinə 2015-2016-ci illərdə əldə edilmiş praktiki təcrübə və 2022-ci ildən davam edən islahatlar mühüm rol oynamışdır. Bu islahatların əsas tərkib hissəsini iki komponentdən - daimi imkanlar və açıq bazar əməliyyatlarından ibarət olan yeni əməliyyat çərçivəsi olmuşdur [14]. Daimi imkanlara likvidliyin təmin edilməsi (faiz dəhlizinin yuxarı həddi üzrə 1 günlük əks-repo) və likvidliyin absorbsiyası (dəhlizin aşağı həddi üzrə 1 günlük depozit) daxildir. Analoji olaraq, açıq bazar əməliyyatları həm likvidliyin təmin edilməsinə, həm də likvidliyin absorbsiyasına xidmət edir. Belə ki, banklar uçot dərəcəsi ilə yuxarı dəhliz həddi arasındakı faizlə 7 günlük əks-repo hərracları vasitəsilə likvidlik ehtiyaclarını qarşılaya bilər. Eyni ilə banklar uçot dərəcəsi ilə dəhlizin aşağı həddi arasındakı faizlə 7 günlük və ya bazar əsaslı faizlə (faiz tələb-təklif əsasında müəyyən olunur) 1, 3, 6 və 9 aylıq not hərraclarında artıq likvid vəsaitlərini yerləşdirə bilər. Bu əməliyyat çərçivəsi Mərkəzi Banka faiz dərəcələri vasitəsilə likvidliyin effektiv şəkildə idarə edilməsinə imkan verir. Bundan əlavə, pul siyasətinin ötürülməsini gücləndirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Məsələn, “Bloomberg” platforması vasitəsilə təminatlı banklararası kredit əməliyyatlarının aparılmasına dair yeni kollektiv saziş qüvvəyə minmişdir. Mərkəzi Bank təminatlı bazar üçün müxtəlif müddətli əsas faiz dərəcələrinin (AINA və AZIR indeksləri) hesablanması qaydasını qəbul etmişdir.

Bununla belə, qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyinin azalmasının pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyinin azalması ilə birbaşa əlaqələndirilməsi doğru olmaya da

bilər. Pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyindəki azalmaların qeyri-neft-qaz sektorunun dəyişkənliyinə nə dərəcədə təsir etdiyini müəyyən etmək üçün bu şokların qeyri-neft-qaz ÜDM-in ümumi dəyişkənliyindəki nisbi payı qiymətləndirilməlidir. Dispersiyanın dekompozisiyanın təhlili göstərir ki, bir illik üfəqdə qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyinin yalnız 3%-i pul siyasətinin şokları ilə izah olunur. Bu nəticə onu göstərir ki, pul siyasəti şokları qeyri-neft-qaz sektorunun dəyişkənliyinə müəyyən təsir göstərsə də, bu təsir qeyri-neft-qaz biznes tsikllərinin əsas müəyyənədicisi amili deyil. Belə görünür ki, fiskal siyasət, əmək məhsuldarlığı və xarici şoklar, iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklər, maddi dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və maliyyə innovasiyaları kimi digər amillər qeyri-neft-qaz ÜDM dəyişkənliyində müşahidə olunan azalmasına daha əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Lakin bu qənaətlərin tam etibarlılıqla təsdiqlənməsi üçün gələcək tədqiqatlarda bu amillərin hər birinin nisbi rolunun ekonometrik qiymətləndirilməsinə ehtiyac var.

Nəticə

Azərbaycan ÜDM-in dəyişkənliyinin onilliklər üzrə təhlili göstərir ki, 2000-ci illərin ortalarında yaşanan neft bumu zamanı ümumi ÜDM yüksək dəyişkənliyə məruz qalsa da, sonrakı onillikdə neft-qaz hasilatının sabitləşməsi ümumi ÜDM-in dəyişkənliyinin azalmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, qeyri-neft-qaz sektorunda fərqli dinamika müşahidə edilmiş, ikinci onillikdə qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyi birinci onilliklə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. 2020-ci illərin əvvəllərində isə neft-qaz hasilatındakı dəyişkənliyin artması nəticəsində həm ümumi ÜDM-in, həm də neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyi yenidən artmışdır. Lakin, bütövlükdə neft və qaz hasilatının sabitləşməsi və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi fonunda ÜDM dəyişkənliyinin azalmasına doğru ümumi bir tendensiya müşahidə edilir.

Pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyi 2010-cu illərdə, xüsusən də 2015-ci ildə manatın devalvasiyasından sonra pik nöqtədəyə çatmışdır, lakin həmin dövrdən etibarən azalmış və 2020-ci illərdə tarixi minimumlara çatmışdır. Bu sabitləşmə Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilmiş mühüm islahatlar, o cümlədən qəbul olunmuş yeni əməliyyat çərçivəsi sayəsində faiz dərəcələri və likvidliyin idarə edilməsi effektivliyinin artması nəticəsində mümkün olmuşdur. Lakin pul siyasəti şoklarının dəyişkənliyinin azalmasına baxmayaraq, dispersiyanın dekompozisiya təhlili göstərir ki, pul siyasəti şokları qeyri-neft-qaz sektorunun dəyişkənliyində nisbətən kiçik paya malikdir. Bu da fiskal siyasət, əmək məhsuldarlığı, iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklər, maddi dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin təkmilləş-

dirilməsi, maliyyə innovasiyaları və ya xarici şoklar kimi amillərin qeyri-neft-qaz ÜDM-in dəyişkənliyinin izahında daha mühüm rol oynadığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Romer, C. D. (1999). Changes in business cycles: Evidence and explanations. *Journal of Economic Perspectives*, 13(2), 23–44.
2. Stock, J. H., & Watson, M. W. (2002). Has the business cycle changed and why? (NBER Working Paper No. 9127). National Bureau of Economic Research.
3. Dalsgaard, T., Elmeskov, J., & Park, C. (2002). Ongoing changes in the business cycle: Evidence and causes (OECD Economics Department Working Papers No. 315). OECD Publishing.
4. Cotis, J.-P., & Coppel, J. (2005). Business cycle dynamics in OECD countries: Evidence, causes and policy implications. In C. Kent & D. Norman (Eds.), *The changing nature of the business cycle* (RBA Annual Conference Volume). Reserve Bank of Australia.
5. Duran, H. E. (2019). Structural change and output volatility reduction in OECD countries: Evidence of the Second Great Moderation. *Economic Structures*, 8, 38.
6. Burger, P. (2008). The changing volatility of the South African economy. *South African Journal of Economics*, 76(3), 335–355.
7. Krantz, S. (2024). Africa's great moderation. *Journal of African Economies*, 33(5), 515–537.
8. Zhang, C., & Li, C. (2014). The great moderation in China: A disaggregated analysis. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(1), 150–163.
9. Huseynov, S., & Ahmadov, V. (2014). Business cycles in oil exporting countries: A declining role for oil? (IHEID Working Papers No. 03-2014). Economics Section, The Graduate Institute of International Studies.
10. Mammadov, F., & Adigozalov, S. (2014). Indicator based forecasting of business cycles in Azerbaijan (MPRA Paper No. 64367). University Library of Munich.
11. Hasanli, Y., & Rahmanov, R. (2024). Analyzing business cycles in Azerbaijan: Application of various filters and spectral analysis. In *Proceedings of the International Conference on Future of Business, Management and Economics* (Vol. 1, Issue 1, pp. 37–46).
12. Rahmanov, R. (2024). Azərbaycanda biznes tsikllərinin statistik qiymətləndirilməsi. *Statistika Xəbərləri*, (4), 51–60.
13. Bernanke, B. S., & Mihov, I. (1998). Measuring monetary policy. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(3), 869–902.
14. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2025, May). Pul siyasəti: Əməliyyat çərçivəsi – İzahedici sənəd.

YAŞIL İQTİSADİYYATDA TULLANTILARIN İDARƏ OLUNMASI

Daxil olub: 24 aprel 2025-ci il
Qəbul olunub: 30 may 2025-ci il

Received: 24 April 2025
Accepted: 30 May 2025

Həcər Şükürova¹, Elşən Əhmədov²

¹magistrant, Xəzər Universiteti,
²dosent, UNEC

¹hecershukurova17@gmail.com;

²elshan_ahmadov@unec.edu.az

¹ <https://orcid.org/0009-0009-9570-5874>

² <https://orcid.org/0000-0002-8282-4999>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1041>

Xülasə

Bu məqalə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında tullantıların iqtisadi və ekoloji dəyərləndirilməsini araşdırır. Yaşıl iqtisadiyyat təbii resurslardan səmərəli istifadə, ekoloji balansın qorunması və sosial davamlılığın təmin edilməsi məqsədini güdür. Tullantıların idarə olunması, təkrar emal və dövriyyə iqtisadiyyatı bu konsepsiyanın vacib elementlərindəndir. Məqalədə tullantıların iqtisadi və ekoloji dəyərləndirilməsi üsulları, tullantıların təkrar emalına yönəlik texnologiyalar və sosial-siyasi təsirlər müzakirə olunur. Eyni zamanda Azərbaycan və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin yaşıl iqtisadiyyat və tullantıların idarə olunması sahəsindəki təcrübələri və çağırışları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, tullantıların idarə olunması, təkrar emal, dövriyyə iqtisadiyyatı, ekoloji balans.*

WASTE MANAGEMENT IN THE GREEN ECONOMY

Hajar Shukurova¹, Elshan Ahmadov²

¹master's student, Khazar University

²ass. prof., UNEC

Abstract

This paper explores the economic and ecological assessment of waste in the context of green economy development. Green economy aims to efficiently use natural resources, maintain ecological balance, and ensure social sustainability. Waste management, recycling, and circular economy are essential elements of this concept. The paper discusses methods of economic and ecological evaluation of waste, technologies for waste recycling, and the socio-political impacts. Additionally, the

paper examines the experiences and challenges faced by Azerbaijan and other developing countries in the field of green economy and waste management.

Keywords: *green economy, waste management, recycling, circular economy, ecological balance.*

УПРАВЛЕНИЕ ОТХОДАМИ В ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Хаджар Шукурова¹, Эльшан Ахмедов²

¹магистрант, Университет Хазар
доцент, UNEC

Резюме

Данная статья исследует экономическую и экологическую оценку отходов в контексте развития зеленой экономики. Зеленая экономика направлена на эффективное использование природных ресурсов, сохранение экологического баланса и обеспечение социальной устойчивости. Управление отходами, переработка и циркулярная экономика являются важнейшими элементами данной концепции. В статье рассматриваются методы экономической и экологической оценки отходов, технологии переработки отходов, а также социально-политические воздействия. Также анализируются опыт Азербайджана и других развивающихся стран в области зеленой экономики и управления отходами, а также вызовы, с которыми сталкиваются эти страны.

Ключевые слова: *зеленая экономика, управление отходами, переработка, циркулярная экономика, экологический баланс.*

Giriş

Müasir dövrdə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə dünya ölkələrinin qarşısında duran ən vacib problemlərdən biridir. Sürətli sənayeləşmə, urbanizasiya və istehlak səviyyəsinin artması nəticəsində yaranan tullantıların miqdarı da getdikcə artır. Bu vəziyyət isə təkcə ekoloji deyil, həm də iqtisadi və sosial fəsadlara səbəb olur. Ənənəvi iqtisadi modellərin ətraf mühitə təsiri nəzərə alınaraq son illərdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası və onun əsas istiqamətlərindən biri olan yaşıl iqtisadiyyat gündəmə gəlmişdir.

Yaşıl iqtisadiyyat ətraf mühitin qorunmasını, resurslardan səmərəli istifadəni və tullantıların azaldılmasını iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdən keçirir. Bu kontekstdə tullantıların yalnız aradan qaldırılması deyil, həm də onların iqtisadi və ekoloji dəyərinin qiymətləndirilməsi və iqtisadi dövriyyəyə qaytarılması mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Tullantıların təkrar emalı, enerji istehsalı üçün istifadəsi, bioloji çevrilməsi kimi yanaşmalar həm ekoloji tarazlığı qorumağa, həm də iqtisadi mənfəət əldə etməyə imkan yaradır [Həsənov, 2017].

Bu məqalədə yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində tullantıların iqtisadi və ekoloji dəyərləndirilməsi məsələləri araşdırılır, müasir yanaşmalar, beynəlxalq təcrübələr və Azərbaycan şəraitində tətbiq imkanları təhlil edilir. Məqsəd tullantıların iqtisadi aktivliyə çevrilməsi və ekoloji yükün azaldılması üçün effektiv mexanizmlərin müəyyən edilməsidir.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının əsasları

Yaşıl iqtisadiyyat – dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə iqtisadi fəaliyyətlərin ətraf mühitə minimum ziyan vurması, resurslardan səmərəli və təkrar istifadə olunması, ekoloji balansın qorunması və sosial rifahın artırılması prinsipinə əsaslanan iqtisadi modeldir [Əliyev, 2019]. Bu konsepsiya ətraf mühitin qorunmasını iqtisadi siyasətin mərkəzinə yerləşdirir və ənənəvi iqtisadi modellərin yaratdığı mənfi ekoloji nəticələrin qarşısını almağı hədəfləyir.

1. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas məqsədləri:

- təbii ehtiyatlardan səmərəli və qənaətli istifadə;
- karbon emissiyalarının və çirklənmənin azaldılması;
- tullantıların minimuma endirilməsi və təkrar istifadənin təşviqi;
- ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi;
- ətraf mühitlə uzlaşan iqtisadi artımın təmin olunması;
- sosial bərabərliyin və məşğulluğun artırılması.

2. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri:

- *davamlılıq prinsipi.* Mövcud nəsillərin ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, gələcək nəsillərin də hüquqlarını və ehtiyaclarını nəzərə almaq;
- *ətraf mühitlə uyğunluq.* İstehsal və istehlak proseslərində ekosistemlərin daimi zədələnməməsinə çalışmaq;
- *dairəvi iqtisadiyyat (təkrar dövriyyə) yanaşması.* Tullantıların resursa çevrilməsi, məhsulların ömrünün uzadılması və materialların təkrar istifadəsinin təşviqi;
- *ədalətli iqtisadi keçid.* Yeni yaşıl texnologiyalara keçid zamanı sosial qruplar arasında bərabər imkanların yaradılması;
- *innovasiya və texnologiyaların təşviqi.* Ətraf mühitə zərər vurmayan, enerji baxımından səmərəli və ekoloji təmiz texnologiyalara sərmayələrin artırılması [Geissdoerfer et al., 2017].

3. *Yaşıl iqtisadiyyatın beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyəti.* BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP), Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatlar yaşıl iqtisadiyyatı dayanıqlı inkişafın əsas mexanizmlərindən biri kimi dəyərləndirirlər. 2012-ci ildə keçirilmiş Rio+20 sammitində yaşıl iqtisadiyyat “inkişaf və yoxsulluğun azaldılması üçün bir vasitə” kimi təqdim olunmuşdur.

Tullantıların düzgün və səmərəli idarə olunması yaşıl iqtisadiyyatın əsas komponentlərindən biridir. Ənənəvi “istehsal–istifadə–tullantı” modelinin yerini “istehsal–istifadə–təkrar dövriyyə” modeli tutmalı, beləliklə də tullantılar resursa çevrilməlidir. Bu yanaşma həm ekoloji tarazlığı qoruyur, həm də iqtisadi dəyər yaradır.

1. Tullantıların yaşıl iqtisadiyyata təsirinin əsas istiqamətləri:

- *resursların təkrar istifadəsi.* Tullantı materialların ikinci dəfə istifadəsi istehsal xərclərini azaldır və yeni xammal ehtiyacını minimuma endirir.
- *enerji istehsalı.* Orqanik tullantılar biokütlə enerjisi vasitəsilə alternativ enerji mənbəyinə çevrilə bilər.
- *yeni iş yerlərinin yaradılması.* Tullantıların çeşidlənməsi, emalı və təkrar istifadəsi sahəsində yeni peşələr və məşğulluq imkanları yaranır.
- *innovasiya və texnologiya tətbiqi.* Tullantıların idarə olunmasında istifadə olunan innovativ texnologiyalar iqtisadiyyatın texnoloji inkişafına da təkan verir.

2. Tullantıların idarə olunmasında əsas mərhələlər:

- *tullantıların yaranmasının qarşısının alınması (reduction).* İstehsal prosesində az tullantı yaranan texnologiyaların tətbiqi [Azizi & Kazemian, 2020];
- *tullantıların yenidən istifadəsi (reuse).* Məhsulun ömrünün artırılması və fərqli məqsədlərlə istifadəsi;
- *təkrar emal (recycling).* Tullantıların emal olunaraq yeni məhsullara çevrilməsi;
- *bərpa və enerji əldə etmə.* Bioloji və ya termal proseslərlə tullantılardan enerji alınması;
- *zərərsizləşdirmə və utilizasiya.* Qalıq tullantıların təbiətə minimum ziyanla zərərsizləşdirilməsi.

3. *Azərbaycan kontekstində tullantıların idarə olunması.* Azərbaycan Respublikası tullantıların idarə olunmasına dair bir sıra dövlət proqramları və qanunvericilik aktları qəbul etmişdir. 2021–2025-ci illəri əhatə edən “Berk Məişət Tullantılarının İdarə Olunması üzrə Milli Strategiya” bu sahədə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı baxımından mühüm sənədlərdən biridir. Bundan əlavə, “Yaşıl Enerji Zonası” kimi

təşəbbüslər çərçivəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında tullantıların təkrar istifadəsinə və enerji mənbəyinə çevrilməsinə yönəlmiş layihələr həyata keçirilir.

Tullantıların yalnız ətraf mühitə yük kimi deyil, həm də iqtisadi dəyər daşıyan resurs kimi dəyərləndirilməsi yaşıl iqtisadiyyatın əsas yanaşmalarından biridir [İsmayılov, 2020]. Müasir dövrdə tullantılar iqtisadi aktivliyə çevrilən, gəlir gətirən və yeni bazar imkanları yaradan strateji resurs kimi çıxış edir. Bu, xüsusilə dairəvi iqtisadiyyat modelində özünü aydın şəkildə göstərir [Kərimov, 2018].

1. Tullantıların iqtisadi dəyər mənbəyi kimi əsas istiqamətləri:

- *istehsal üçün ikinci dərəcəli xammal.* Metal, plastik, kağız, şüşə kimi materialların təkrar emalı sənaye üçün əlavə xammal ehtiyatları yaradır;
- *enerji istehsalı.* Bioloji tullantılardan bioqaz və bərk məişət tullantılarından termal enerji əldə edilə bilər. Bu sahədə dünya təcrübəsində iqtisadi səmərəlilik artıq sübuta yetirilmişdir [Mann & Wilson, 2016];
- *kompostlaşdırma.* Kənd təsərrüfatı və qida tullantılarından əldə olunan üzvi gübrələr torpaq məhsuldarlığını artırır və idxaldan asılılığı azaldır;
- *ixrac potensialı.* Təkrar emal olunan bəzi tullantı növləri xarici bazarlara çıxarılaraq əlavə valyuta gəliri gətirə bilər.

Cədvəl 1. İqtisadi faydanın qiymətləndirilməsi

Tullantı növü	Təkrar istifadədə orta gəlir (tonla/USD)	İstifadə sahəsi
Metal tullantılar	300–500	Metallurgiya, maşınqayırma
Plastik	150–250	Qablaşdırma, tikinti, tekstil
Kağız	100–150	Kağız sənayesi, sellüloz istehsalı
Orqanik tullantılar	80–120	Kompost, biogaz, enerji istehsalı

Azərbaycan üçün mövcud imkanlar:

- *təkrar emal sənayesinin inkişaf potensialı.* Ölkədə bərk tullantıların 60%-dən çoxu təkrar emala yararlıdır, lakin hazırda bu potensialın yalnız 10-15%-i istifadə olunur;
- *tullantılardan enerji istehsalı.* Qida və kənd təsərrüfatı tullantılarının enerji resurslarına çevrilməsi üçün pilot layihələr mümkündür;
- *investisiya və iş yerləri.* Tullantıların emalı və dəyərləndirilməsi sahəsində investisiya imkanları genişdir və bu istiqamətdə minlərlə yeni iş yeri yaratmaq mümkündür.

Tullantıların ekoloji dəyərləndirilməsi və ətraf mühitə təsiri

Tullantılar yalnız iqtisadi deyil, həm də ekoloji baxımdan ciddi əhəmiyyət daşıyır. Onların düzgün idarə olunmaması torpağın, suyun və havanın çirklənməsinə, iqlim dəyişikliklərinə, bioloji müxtəlifliyin azalmasına və insan sağlamlığına mənfi təsirlərə səbəb olur. Yaşıl iqtisadiyyat bu prosesin qarşısını almağa və tullantıların ekoloji zərərini minimuma endirməyə yönəlmiş strategiyalar təklif edir [Sharma & Singh, 2017].

1. Tullantıların ətraf mühitə mənfi təsirləri:

- *torpaq çirklənməsi.* Polietilen, plastik, batareyalar və kimyəvi tullantılar torpaqda parçalanmadan uzun müddət qalır, nəticədə torpaq məhsuldarlığı azalır;
- *su hövzələrinin çirklənməsi.* Axıntılar vasitəsilə dəniz və çaylara daxil olan tullantılar suyun keyfiyyətini aşağı salır və canlı aləmə zərər verir;
- *hava çirklənməsi.* Yandırma üsulu ilə məhv edilən tullantılar zəhərli qazların atmosfərə yayılmasına səbəb olur (CO_2 , NO_x , dioksinlər);
- *iqlim dəyişikliyi.* Bioloji tullantıların çürüməsi zamanı yayılan metan qazı (CH_4) istixana effekti yaradan qazlar arasında ən güclülərindən biridir.

2. Ekoloji dəyərləndirmə prinsipləri:

- *ətraf mühitə integrasiya olunmuş qiymətləndirmə (EIA).* Yeni layihələrdə tullantıların təsiri əvvəlcədən qiymətləndirilərək təbii balans nəzərə alınmalıdır;
- *“çirkləndirən ödəyir” prinsipi.* Tullantı yaradan subyektlər ekoloji təsirə görə məsuliyyət daşımalı və əlavə ödəniş etməlidirlər;
- *dairəvi yanaşma.* Tullantıların dəyərli resursa çevrilməsi nəticəsində ekoloji yük azaldılır və resurs itkiləri minimuma endirilir.

3. Azərbaycanda ekoloji vəziyyət və tullantıların rolu:

- İllik olaraq Azərbaycanda 3,5 milyondan artıq ton bərk məişət tullantısı yaranır. Bunların əksəriyyəti poliqonlara daşınır, lakin çeşidləmə və təkrar emal yetərli səviyyədə deyil [Yusifov, 2020];
- Neft-kimya və metallurgiya sahəsində yaranan tullantıların ətraf mühitə təsiri hələ də aktual problemlər sırasındadır;
- “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”, “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” qanunlar bu sahədə əsas hüquqi bazanı təşkil edir. Bununla yanaşı, ekoloji maarifləndirmə və texnoloji yeniliklərə ehtiyac böyükdür.

**Yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində tullantıların idarə edilməsinin
üstünlükləri və çağırışları**

Tullantıların yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasına uyğun şəkildə idarə olunması, yəni onların minimuma endirilməsi, təkrar istifadəsi və yenidən emalı ekoloji təhlükəsizliklə yanaşı, sosial və iqtisadi inkişaf üçün də geniş imkanlar yaradır. Lakin bu istiqamətdə real və effektiv siyasət həyata keçirmək üçün həm institusional, həm də texnoloji çətinliklər nəzərə alınmalıdır.

1. Üstünlüklər:

- ekoloji üstünlüklər.
 - torpaq, su və hava çirklənməsinin azalması;
 - bioloji müxtəlifliyin qorunması və ekosistemlərin balansı;
 - iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə effektiv addımlar.
- iqtisadi üstünlüklər.
 - yeni sahələrin (təkrar emal, yaşıl texnologiyalar) inkişafı və yerli istehsalın artması [Süleymanov, 2019];
 - resurslardan daha səmərəli istifadə;
 - xammal idxalının azalması və enerji qənaəti.
- sosial üstünlüklər.
 - yeni iş yerlərinin yaradılması (yaşıl məşğulluq);
 - yerli icmaların tullantıların çeşidlənməsi və idarə olunmasında fəallığının artması;
 - ətraf mühitin qorunması sahəsində maarifləndirmə və iştirak mexanizmlərinin güclənməsi.

2. Qarşıya çıxan əsas çağırışlar:

Cədvəl 2. Qarşıya çıxan əsas çağırışlar

Çağırış	Təsviri
Texnoloji gerilik	Təkrar emal və enerji əldə etmə texnologiyalarının kifayət qədər inkişaf etməməsi.
İnfrastruktur çatışmazlığı	Çeşidləmə, toplanma və emal infrastrukturlarının bəzi bölgələrdə olmaması.
Maarifləndirmənin zəifliyi	İstehlakçıların tullantıların ayrılması və idarəsi sahəsində biliklərinin aşağı səviyyədə olması.
Qanunvericilik boşluqları	Mövcud hüquqi mexanizmlərin tətbiqində zəifliklər və nəzarət mexanizmlərinin qeyri-effektivliyi.
İnvestisiya çətinlikləri	Təkrar emal və yaşıl texnologiyalar sahəsinə investisiyaların məhdud olması.

Azərbaycan Respublikası tullantıların idarə olunması sahəsində bir sıra dövlət proqramlarını və layihələri həyata keçirsə də, bu sahədə dayanıqlı inkişaf üçün daha genişmiqyaslı və sistemli tədbirlərə ehtiyac duyulur. Bakı və iri şəhərlərdə tullantı-

ların toplanması və daşınması müəyyən standartlara uyğun olsa da, regionlarda bu proses hələ də kifayət qədər səmərəli deyil. Bundan başqa, özəl sektorun və qeyri-hökumət təşkilatlarının prosesə cəlbə də artırılmalıdır.

Yaşıl iqtisadiyyat və tullantıların idarə olunması sahəsində beynəlxalq təcrübə

Yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində tullantıların idarə olunması dünyada bir çox ölkədə artıq uğurlu şəkildə tətbiq olunur. Bu ölkələrdə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması ilə yanaşı, iqtisadi dəyər də yaradılır. Belə təcrübələrin öyrənilməsi və Azərbaycanda tətbiqi milli tullantı idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə ciddi töhfə verə bilər.

1. Almaniya – “Zero Waste” (Sıfır Tullantı) Strategiyası. Almaniya Avropanın və dünyanın ən qabaqcıl tullantı idarəetmə sistemlərindən birinə malikdir. Burada əsas diqqət təkrar istifadə və tullantıların çeşidlənməsi üzərində cəmlənib. Hər bir vətəndaş gündəlik həyatında tullantıları ayrılıqda toplamalıdır və bu davranış qanunla tənzimlənir. Dövlət, özəl sektor və ictimaiyyət arasında güclü əməkdaşlıq mövcuddur. Əldə edilən tullantılar müxtəlif emal müəssisələrinə yönəldilərək yeni məhsulların istehsalında istifadə olunur [Baxter & Wills, 2017].

2. İsveç – Tullantıdan Enerji İstehsalı Modeli. İsveçdə tullantıların 99%-i ya təkrar emal olunur, ya da enerji istehsalı üçün istifadə edilir. Bu ölkədə məişət tullantılarının yandırılması nəticəsində elektrik enerjisi və istilik əldə olunur. Maraqlıdır ki, İsveç bəzi hallarda tullantı çatışmazlığı səbəbilə digər ölkələrdən tullantı idxal edir. Bu model iqtisadi və ekoloji baxımdan optimal hesab olunur və resursların maksimum dərəcədə istifadəsini təmin edir [Mann & Wilson, 2016].

3. Yaponiya – “3R” Yanaşması (Reduce, Reuse, Recycle). Yaponiya tullantıların azaldılması (reduce), yenidən istifadəsi (reuse) və təkrar emalı (recycle) üzrə “3R” strategiyasını uğurla həyata keçirir. Bu yanaşma təkcə texnoloji sistemlərə deyil, həm də əhəlinin maarifləndirilməsinə əsaslanır. Məktəblərdən başlayaraq hər kəsə ekoloji davranış vərdisləri aşılanır. Həmçinin yerli hökumətlərin tullantı idarəçiliyində rolu güclüdür [Sharma & Singh, 2017].

4. Niderland – Dairəvi İqtisadiyyat Modeli. Niderland tullantıların idarə olunmasını dairəvi iqtisadiyyat modeli çərçivəsində həyata keçirir. Məqsəd tullantıların mümkün qədər resursa çevrilməsidir. Ölkədə “tullantı = resurs” yanaşması əsas prinsip kimi qəbul olunur. İstehsal prosesləri elə qurulur ki, hər bir komponent

sonradan istifadə oluna bilsin və yeni məhsul istehsalında təkrar tətbiq edilsin [Geissdoerfer et al., 2017].

- Azərbaycanla bağlı ümumi dəyərləndirmə
- Azərbaycanda tullantıların düzgün idarə olunması ilə bağlı yürüdə biləcəyimiz mülahizələri aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik:

1. Tullantılar iqtisadi resursa çevrilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, tullantıların yalnız məhv edilməli olan qalıq kimi deyil, iqtisadi dəyər yaradan bir resurs kimi qəbul edilməsi yaşıl iqtisadiyyatın uğurlu tətbiqi üçün zəruridir. Bu yanaşma həm milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, həm də xammal idxalından asılılığın azalmasına səbəb ola bilər.

2. Tullantıların dəyər zəncirinə inteqrasiyası.

Müasir iqtisadi modellərdə tullantıların dəyər zəncirinin aktiv elementinə çevrilməsi mümkündür. Bu isə yalnız texnoloji deyil, həm də institusional və normativ dəyişikliyi tələb edir. Azərbaycan şəraitində bu tip sistematik yanaşmalar hələ tam formalaşmayıb.

3. Ekosistem xidmətlərinin qorunması üçün iqtisadi mexanizmlər zəruridir.

Tullantıların düzgün idarə olunması yalnız iqtisadi deyil, həm də ekosistemlərin qorunması üçün strateji alət kimi çıxış edir. Beləliklə, “ekoloji sabitlik – iqtisadi səmərəlilik” balansının yaradılması real siyasət prioritetinə çevrilməlidir.

4. İctimai şüur və davranış modelləri dönüş nöqtəsidir.

Tullantıların düzgün idarə olunmasında yalnız texnologiya deyil, cəmiyyətin davranışı da kritik rol oynayır. Əhalinin maarifləndirilməsi, iştirakçılıq mexanizmlərinin qurulması və yaşıl dəyərlərin formalaşması effektiv idarəetmənin açarıdır.

Yaşıl iqtisadiyyatda tullantıların idarə olunması ilə bağlı təkliflər

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, tullantıların yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində necə effektiv idarə olunması barədə ətraflı təhlil aparılmış və bir sıra mühüm nəticələrə gəlinmişdir. Araşdırmanın nəticələri həm ekoloji, həm iqtisadi, həm də sosial aspektlərdən tullantıların idarə olunmasının yaşıl iqtisadiyyatla sıx əlaqəsini nümayiş etdirir.

1. Tullantıların iqtisadi dəyərinin hesablanması üçün milli metodologiya hazırlanmalıdır.

Azərbaycanda tullantıların iqtisadi və ekoloji qiymətləndirilməsi üzrə vahid metodoloji çərçivə yaradılmalı və hər il bu əsasda dəyərləndirmə aparılmalıdır.

2. Təkrar emal sektoruna vergi güzəştləri və dövlət subsidiyaları verilməlidir.

Bu sahəyə investisiyaları stimullaşdırmaq məqsədilə dövlət səviyyəsində güzəştli vergi siyasəti və maliyyə təşviqləri tətbiq olunmalıdır.

3. *Tullantılardan enerji istehsalı üzrə pilot layihələr həyata keçirilməlidir.*

Qida və kənd təsərrüfatı tullantılarından bioqaz və bərk tullantılardan enerji istehsalı üzrə regional mərkəzlər yaradılmalıdır.

4. *İctimai iştirak və maarifləndirmə proqramları genişləndirilməlidir.*

Bələdiyyələr və QHT-lərin iştirakı ilə tullantıların çeşidlənməsi, təkrar istifadəsi və ekoloji davranış vərdislərinin təbliği üçün əhatəli kampaniyalar keçirilməlidir.

5. *“Tullantı = Resurs” prinsipinin qanunvericilikdə əksini tapması təmin olunmalıdır.*

Mövcud qanunvericilikdə tullantıların iqtisadi resurs statusuna malik olduğu qeyd olunmalı, bu prinsip hüquqi və institusional çərçivəyə daxil edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, M. S. *Yaşıl iqtisadiyyat və onun davamlı inkişafın təmin edilməsində rolu*. Bakı: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Nəşriyyatı. 2019
2. Həsənov, R. H. *Tullantıların idarə edilməsi və iqtisadi qiymətləndirilməsi: Azərbaycanda vəziyyət və perspektivlər*. Azərbaycan Ekologiya Jurnalı, 23(2), 2017, 114-128.
3. İsmayılov, F. M. *Yaşıl iqtisadiyyat və tullantıların iqtisadi və ekoloji qiymətləndirilməsi*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2020.
4. Kərimov, E. Ə. *Dövrüyyə iqtisadiyyatı: Azərbaycan üçün perspektivlər*. Beynəlxalq İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı, 10(1), 2018, 55-72.
5. Süleymanov, T. Z. *Yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi sahələri və tullantıların idarə olunmasında üstünlükləri*. Bakı: İqtisadçı Jurnalı, 21(3), 2019, 82-91.
6. Yusifov, Z. İ. *Yaşıl iqtisadiyyat və təkrar emal: Azərbaycan nümunəsi*. Bakı: Dövlət Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. 2020.
7. Almeida, R. M., & Lima, M. A. (2019). *Circular Economy and Waste Management: A Global Overview*. Waste Management & Research, 37(5), 403-419.
8. Azizi, M., & Kazemian, M. (2020). *Waste Management and the Circular Economy: Concepts, Technologies, and Applications*. Sustainability, 12(7), 2158.
9. Baxter, J. M., & Wills, G. M. (2017). *Waste Management in the Context of the Green Economy: Challenges and Opportunities*. London: Routledge.
10. Dijkgraaf, E., & Vollebergh, H. R. J. (2018). *The Economics of Waste Management in the Context of Green Economy: A Review of Dutch Experience*. Environmental Economics and Policy Studies, 20(1), 37-55.
11. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2017). *The Circular Economy – A New Sustainability Paradigm?* Journal of Cleaner Production, 143, 757-768.
12. Hodgson, A. S. (2016). *Circular Economy and Waste Management in the Global South: A Study of Environmental and Social Impacts*. Global Environmental Change, 41, 62-74.
13. Mann, L. G., & Wilson, J. R. (2016). *Waste-to-Energy Technologies and Practices: A Global Review*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Seppälä, J., & Jalkanen, L. (2019). *Circular Economy in the Nordic Countries: Analyzing Policy and Regulatory Frameworks*. Nordic Council of Ministers.
15. Sharma, B., & Singh, R. (2017). *Impact of Waste Management on Environmental Sustainability in Developing Countries: Case Studies and Strategies*. Environmental Development, 22, 95-106.
16. Zhao, X., & Xu, Y. (2020). *Waste Management and Resource Recycling in China: The Impact on the Green Economy*. Waste Management, 104, 145-157.

ORTA TƏBƏQƏNİN FORMALAŞMASI AMİLLƏRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Daxil olub: 2 may 2025-ci il

Qəbul olunub: 23 may 2025-ci il

Received: 2 may 2025

Accepted: 23 May 2025

Nazim Məmmədov

elmi işçi, İAETİ, UNEC

nazim_mammadov@unec.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-9223-2754>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1049>

Xülasə

Məqalədə orta təbəqənin formalaşması şərtlərinin öyrənilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Orta təbəqənin qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar, formalaşma amilləri və əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Bu təbəqənin nümayəndələri məşğulluğun artırılması, yeni biznes sahələrinin yaradılması, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, yeni resursların səfərbər edilməsi üçün cəlbəedici mühitin yaradılması və uzunmüddətli perspektivdə davamlı və mütənasib iqtisadi inkişafın təmin edilməsi kimi mühüm məsələlərin həllində hərəkətverici qüvvədir. Məqalədə orta təbəqənin formalaşmasına təsir edən amillərin məzmunu açıqlanır və təhlil edilir və onların təsir səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Məqalə elmi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Nəticə: orta təbəqənin formalaşması amilləri və əhəmiyyəti təhlil edilmiş, ən müasir yanaşmalar və yenilikçi əsas istiqamətlər göstərilmişdir. Məhdudiyyətlər: bir sıra hallarda məlumatlara çıxış imkanlarının məhdudluğu və daha müfəssəl və etibarlı məlumatların əldə edilməsi zəruriyyəti. Praktiki əhəmiyyət: məqalə Azərbaycan hökumətinin orta təbəqənin formalaşması və davamlı inkişafa təsirləri ilə bağlı siyasətinə töhfə verməklə yanaşı, yerli və xarici elmi tədqiqatçılar üçün də əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Məqalənin elmi yeniliyi və orijinallığı: orta təbəqənin formalaşmasına təsir edən amillərə və davamlı inkişafdakı əhəmiyyətinə fərqli bir yanaşma tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir. Orijinallıq isə tədqiqat zamanı yeni ideya və fikirlərdən istifadə olunmasıdır.

Açar sözlər: *orta təbəqə, məşğulluq, davamlı inkişaf.*

FACTORS OF FORMATION OF THE MIDDLE CLASS AND ITS SIGNIFICANCE

Nazim Mammadov

scientific researcher, SRIES, UNEC

Abstract

The article substantiates the need to study the conditions for the formation of the middle class. Various approaches to assessing the middle class, the factors of formation and its significance are considered. Representatives of this class are the driving force in addressing important issues such as increasing employment, creating new business areas, improving infrastructure, creating an attractive environment for mobilizing new resources, and ensuring sustainable and proportionate economic development over the long term. The article reveals and analyzes the content of the factors influencing the formation of the middle class and determines the levels of their impact.

The article is based on research methods such as scientific systematic analysis and logical generalization. As a result of the work, the factors of the formation of the middle class and its significance were analyzed, the most modern approaches and the main innovative directions were identified. Limitations: limited access to information in some cases and the need to obtain more detailed and reliable information. Practical significance: the article can be considered important for domestic and foreign scientific researchers, as well as contributing to the policy of the Government of Azerbaijan on the formation of the middle class and its relationship to sustainable development. Scientific novelty and originality of the article: a different approach to the factors influencing the formation of the middle class and its importance in sustainable development. The originality lies in the fact that new ideas and thoughts were also presented in the study.

Keywords: *middle class, employment, sustainable development.*

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА И ЕГО ЗНАЧИМОСТЬ

Назим Маммадов
научный сотрудник, НИИЭИ, UNEC

Резюме

В статье обосновывается необходимость изучения условий формирования среднего класса. Рассматриваются различные подходы к оценке среднего класса, факторы формирования и его значимости. Представители этого класса являются движущей силой в решении важных вопросов, таких как увеличение занятости, создание новых сфер бизнеса, улучшение инфраструктуры, создание привлекательной среды для мобилизации новых ресурсов и обеспечение устойчивого и пропорционального экономического развития на долгосрочный

период. В статье раскрыто и проанализировано содержание факторов, влияющих на формирование среднего класса и определены уровни их воздействия. Статья написана на основе таких методов исследования, как научный системный анализ, логическое обобщение. Как результат работы были проанализированы факторы формирования среднего класса и его содержание, обозначены наиболее современные подходы и основные инновационные направления. Ограничения: ограниченный доступ к информации в некоторых случаях и необходимость получения более подробной и достоверной информации. Практическая значимость: статью можно считать важной для отечественных и зарубежных научных исследователей, а также вносящей вклад в политику правительства Азербайджана по вопросам факторов формирования среднего класса и его связи с устойчивым развитием. Научная новизна и оригинальность статьи: иной подход к факторам влияющие на вопросы формирование среднего класса и его значения в устойчивом развитии. Оригинальность же заключается в том, что в исследовании были представлены также новые идеи и мысли.

Ключевые слова: *средний класс, занятость, устойчивое развитие.*

Giriş

Orta təbəqənin əhəmiyyəti dövlətin sosial-iqtisadi reallığının demək olar ki, bütün aspektlərinə aiddir. Siyasi sahədə orta təbəqə ictimai-siyasi sabitliyin təminatçısı kimi çıxış edir ki, bu da orta təbəqənin nümayəndələrinin hüquqi təhlükəsizlik, iqtisadi və sosial müstəqillik istəyi ilə bağlıdır. Orta təbəqə müasirləşmə proseslərinin bələdçisidir, təkcə obyekt deyil, həm də siyasətin kifayət qədər nüfuzlu subyektidir, çünki onun nümayəndələri öz məqsədlərini aydın şəkildə başa düşürlər və öz maraqlarını ifadə edən siyasi institutlar vasitəsilə siyasi sahədə öz dəyər və iddialarını təmsil edə bilirlər [3].

Sosial-iqtisadi sahədə orta təbəqə maddi nemətlər istehsalçısıdır, əhalinin məşğulluğunu təmin edir və yeniliklərin bələdçisi kimi çıxış edir, çünki əsas tərkibini iqtisadiyyatı yüksəkixtisaslı kadrlarla təmin edən sahibkarlar təşkil edir. Orta təbəqəyə iqtisadi donor kimi baxılır - o, əsas vergi ödəyicisi, eləcə də ölkə daxilində istehsal olunan mal və xidmətlərin istehlakçısıdır. Bir ölkənin iqtisadiyyatı mahiyyətə orta təbəqənin nə qədər dəqiq müəyyən edilmiş və çoxsaylı olmasından asılıdır. Orta təbəqə ölkənin sabit inkişafının həyata keçirilə biləcəyi təməl kimi çıxış edir.

Orta təbəqənin həyata keçirdiyi funksiyalar, bütövlükdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir [3].

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, son onillikdə sosial-iqtisadi dəyişikliklərin dərinliyi və dinamikası əsasən orta təbəqənin mövqeyindən, sayından və imkanlarından asılıdır. Sosial sabitlik, harmoniya və davamlı inkişaf, fərdi azadlıq, iqtisadi müstəqillik və layiqli mövcudluq ideyaları ilə bağlı olan qərb cəmiyyətlərinin orta təbəqəsi müasir cəmiyyətlərin əksəriyyətinin gətirdiyi sosial inkişaf modelinin əsas nöqtəsi hesab olunur [8].

Məsələn, postsovet məkanında orta təbəqənin formalaşması ilk növbədə 1990-cı illərin əvvəllərində liberal islahatlar konsepsiyası çərçivəsində ölkənin iqtisadi inkişafı ilə əlaqələndirildi. Bununla belə, demokratik islahatların aparıldığı bir çox ölkələrdə islahatların sosial nəticəsi zəngin orta təbəqənin formalaşması deyil, ölkədə əvvəllər mövcud olan orta qatların aşınması və cəmiyyətin kəskin qütbləşməsi oldu [7].

İndilərdə orta təbəqəyə “tələbat” xüsusilə böyükdür, çünki məhz bu təbəqə, prinsipə, ölkədə bazar dəyişikliyi və sivil bazarın inkişafının mühərrikinə çevrilə bilər. Əslində orta təbəqənin özünə deyil, yerinə yetirə biləcəyi funksiyalara böyük tələbat var.

Funksiyalar və formalaşma amilləri

Qərb versiyasında orta təbəqənin əsas funksiyaları bunlardır:

- orta təbəqəni yeni iddiaçılarla artırmaq hesabına cəmiyyətin sosial qruplar arasında şaxələndirilməsi;
- artan iqtisadi hərəkətililiyin yüksək səviyyəsinə görə cəmiyyətin sabitləşməsi;
- elmi və təhsil potensialının səmərəli təkrar bərpası.

Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi orta təbəqəni milli mədəniyyətin daşıyıcısına və ictimai maraqların ifadəçisinə çevirir. Bu baxımdan, orta təbəqənin formalaşması hazırda demokratik islahat proseslərində iştirak edən ölkələr üçün ən aktual problemlərdən biri kimi görünür [6].

Orta təbəqə, say çoxluğu şərti ilə, müasir şəraitdə iqtisadi maraqlar sisteminin optimallaşdırılması və onların uyğunlaşdırılmasında amil ola bilər. İqtisadi inkişaf tempinin yüksəldilməsi və ÜDM-in davamlı artımı vəzifələri onların həllini təmin edən əlavə amillərin axtarışını və aktivləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan,

müxtəlif dövrlərin alimlərinin fikrincə, sosial-iqtisadi sistemin, onun quruluşunun, iqtisadi maraqlarının və cəmiyyətdəki funksiyalarının davamlı inkişafında amil kimi çıxış edən orta təbəqənin fəaliyyətinin ətraflı təhlilinə ehtiyac var. Bundan əlavə, ölkədə kütləvi orta təbəqənin formalaşması üçün bir sıra dövlət siyasəti tədbirlərinin işlənilib hazırlanması problemini həll etmək üçün onun uğurlu fəaliyyət göstərməsi şərtlərini və inkişaf meyillərini öyrənmək lazımdır [6].

Orta təbəqə nəzəriyyəsinin formalaşması tarixi onun sosial-iqtisadi sistemin sabitləşməsi prosesində xüsusi rolunu təsdiqləyir. Bu rol orta təbəqənin cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi iqtisadi, sosial-mədəni, sosial-siyasi, sosial-psixoloji və digər funksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunların arasında ən əsas olan orta təbəqənin iqtisadi funksiyalarıdır.

Müxtəlif elmi məktəblərin alimləri tərəfindən orta təbəqə probleminin öyrənilməsinin nəticələrinin təhlili və orta təbəqənin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələri əsasında cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi aşağıdakı ən vacib iqtisadi funksiyaları qeyd edə bilərik:

- *Reproduktiv funksiya.* Orta təbəqə yüksək keyfiyyətli insan kapitalının və buna görə də, ölkənin elmi-texniki potensialının kütləvi şəkildə təkrar istehsalının subyektidir. Hazırda o, informasiya bazarı iqtisadiyyatının sosial əsası və müasir postindustrial cəmiyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.
- *Stabilizasiya funksiyası.* Orta təbəqə, müəyyən sənaye və xidmət sahələrini inkişaf etdirməklə yanaşı, məşğulluq səviyyəsinin artmasına, iqtisadi sistemin hərəkətliliyinə və çevikliyinə töhfə verən kiçik və orta sahibkarlar təbəqəsinin formalaşması üçün təməldir.
- *Tənzimləmə funksiyası.* Sosial statuslarının genişləndirilməsi arzusu orta təbəqənin nümayəndələrini öz resurslarından ilk növbədə insan kapitalından istifadə etmək üçün daha yaxşı şərait axtarmağa məcbur edir. Bu baxımdan, ixtisaslı işçi qüvvəsi ən uğurlu, sosial cəhətdən əhəmiyyətli sahələrə axınır.
- *İstehlakçı funksiyası.* Orta təbəqənin nümayəndələri ən kütləvi istehlak bazarını təşkil edərək, əsas tələbatı yalnız iri şirkətlərin məhsullarına deyil, həm də kiçik və orta biznesin məhsullarına göstərərək istehsalın inkişafına töhfə verirlər.
- *Yığılma və investisiya funksiyası.* Orta təbəqənin maddi rifahının yetərli səviyyəsi ona iqtisadiyyatın inkişafına maddi sərmayə qoymağa, yəni yığılma və investisiya həyata keçirməyə, bununla da maliyyə institutlarının, sığorta və digər şirkətlərinin inkişafını dəstəkləməyə imkan verir.

➤ *Yenidən bölüşdürmə funksiyası.* Müasir cəmiyyətdə çoxsaylı və inkişaf etmiş orta təbəqə əsas vergi ödəyicisidir. Vergi yığımlarının əsas hissəsi xəzinəyə məhz bu qrup vətəndaşlardan gəlir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial təminat sisteminin bütün xərcləri əsasən orta sinif tərəfindən ödənilən vergi gəlirləri hesabına həyata keçirilir.

Orta təbəqənin bütün funksiyaları cəmiyyətin mütərəqqi sosial-iqtisadi inkişafına kömək edir. Harmoniyanın pozulmasında əsas amil müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının toqquşmasıdır. İqtisadiyyatı sabitləşdirən və sabitliyi pozan müxtəlif maraq qrupları arasında mütləq tarazlığa nail olmaq demək olar ki, mümkün deyil.

Azərbaycanda orta təbəqə xüsusiyyəti

Orta təbəqə bir sıra dərin iqtisadi və sosial problemlərin aradan qaldırılmasının simvolu, ölkənin sabit inkişafının və rəqabət qabiliyyətliliyinin əsası kimi qəbul edilir. Buna görə də, təmsilçilik, yəni orta təbəqənin əhali strukturunda payı bir çoxları tərəfindən ölkənin inkişafının ən mühüm keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Ancaq orta təbəqənin təmsilçiliyini hesablamaq üçün ilk növbədə ölkəmizdə orta təbəqə dedikdə nəyi başa düşdüyümüzü və müasir ölkələrdə onun meyarlarının nə olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

Orta təbəqənin müəyyən xüsusiyyətlərini təyin edərkən, yüksək təhsil səviyyəsi, peşəkarlıq, sabit gəlir, xüsusi dəyər yönümləri və həyat tərzini kimi nisbətən sabit xüsusiyyətlər vurğulanır. Eyni zamanda təbəqə formalaşdırıcı amillər kimi təhsil və peşə mənsubiyyəti hər il daha da çox əhəmiyyət kəsb edir [4].

Orta təbəqə nəzəriyyəçiləri orta təbəqənin köhnə və yeni anlayışlarını fərqləndirirlər. Əgər köhnə anlayış müəyyən mülkiyyətin, istehsal vasitələrinin, sahibkarlıq fəaliyyətinin olması ilə bağlıdırsa, orta təbəqənin yeni anlayışı daha çox müəyyən növ məşğuliyyətin, peşənin mövcudluğuna əsaslanır. Mülkiyyətin mövcudluğu və onun həcmi, müxtəlif sosial institutlarla əlaqələrin xarakteri, ən son kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı və bacarıqları - bütün bunlar əsasən orta təbəqəni xarakterizə edir. Ancaq bu xüsusiyyətlər dəyişkəndir. Müasir inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə sahibkarların deyil, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən maddi işçilərin, yüksək səviyyəli mütəxəssislərin sayı artır. Qərbi ölkələrində hətta kapital sahiblərini menecerlərlə əvəz etməyin artan tendensiyasından danışırıqlar və hətta ABŞ-də kiçik biznesin rolunun artması ilə məşğul olanların 80%-i maddi işçilərdir [5].

Azərbaycanda orta təbəqə ilə bağlı müzakirə hələ də orta təbəqəni müəyyən edərkən hansı meyarlardan istifadə etməyin düzgün olması üzərində qalıb. Bu da onun əhali strukturunda payını müəyyən etməyi çətinləşdirir.

Yerli tədqiqatçılar gəlir səviyyəsini meyarlar miqyasında birinci yerə qoyurlar. Buna baxmayaraq, Azərbaycan şəraitində mülkiyyətə, daşınmaz əmlaka sahib olmaq həlledici əhəmiyyətə malikdir. Yerli standartlara görə sabit və hətta nisbətən yüksək gəlirin olması çox vaxt kirayə haqqını ödəmək ehtiyacı ilə əvəz edilə bilər. Azərbaycanda əməkhaqqı fondu inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən bir neçə dəfə aşağıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə daşınmaz əmlaka sahib olmaq həyatı vacib kimi qəbul edilmir, uzunmüddətli icarə anlayışı mövcuddur. Halbuki bizim reallıqlarda aşağı əməkhaqqı nəzərə alınmaqla kirayə xərcləri əməkhaqqının yarısına qədər ola bilər [1;2].

Azərbaycanda orta təbəqənin müəyyənəndirilməsində peşəkarlığa və yüksək peşəkar keyfiyyətlərə əsaslanan yeni yanaşma hələ tətbiq olunmur, lakin orta təbəqəyə özəl mülkiyyəti, mənzili olan sahibkarların daxil olduğu köhnə yanaşma işləyir. Aşağıda Azərbaycanda orta təbəqəni müəyyən edən meyarların genişləndirilmiş siyahısı verilmişdir:

- ✓ *Mülkiyyət sahibliyi.* Buraya əsasən mənzil və avtomobil daxildir. Mülkiyyət sahibliyi baxımından arzuolunan, lakin məcburi olmayan atributlar bunlardır: ikinci mənzil, əlavə avtomobil, öz torpaq sahəsi.
- ✓ *Gəlir səviyyəsi.* Bu məqam müasir Azərbaycan reallıqlarında ən mübahisəli məqamdır. Bununla belə, gəlirin sabit olması da həlledicidir.
- ✓ *Pul yığmaq, qənaət etmək imkanı.* Müəyyən istehlak standartları, həyat tərzı. Buraya minimum istehlak paketi daxildir: asudə vaxt keçirmək imkanı, müxtəlif ölkələrə səyahət etmək, lazımı qida, geyim, tibbi xidmət.
- ✓ *Təhsil səviyyəsi* (ali, orta ixtisaslı peşədən aşağı olmayan), fəaliyyətin zehni xarakteri.

Daşınmaz əmlakdan danışarkən, daşınmaz əmlak bazarında yaranmış vəziyyətin orta təbəqə illüziyası yaratdığı ilə razılaşmaq lazımdır. Çox vaxt mövcud olan daşınmaz əmlak “durğunluq” dövründə əldə edilmişdir və ya bir şəxs “dəyəri torpağın dəyəri ilə müqayisə olunmayan tikildiyi bir evdə” yaşaya bilər, dəyəri dəfələrlə fərqlənə bilən avtomobil də bu baxımdan göstərici ola bilməz [9].

Təhsilə və ya əməyin zehni təbiətinə gəldikdə, burada da çətinliklər var. Məsələn, müəllim və həkim kimi peşələrin nümayəndələri bütün dünyada orta təbəqə hesab olunurlar. Lakin Azərbaycan reallığında büdcə əsasında işləyən bu mütəxəssislərin

həyat səviyyəsinə, dəyişən sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə, ali təhsilinin olması və peşə ixtisasına görə əlverişli şəraitdə orta təbəqənin bir hissəsinə çevrilə bilən gerçəkdə orta təbəqə “öncəsinə” aid etmək olar. Eyni zamanda, özəl sektorda, o cümlədən özləri üçün çalışan həkimlər və müəllimlər sabit orta təbəqəyə aid edilə bilər.

Müəyyən istehlak standartları və həyat tərzı kimi meyarların tətbiqinin çətinliyini də ayrıca qeyd etmək lazımdır. Burada ölkənin xüsusiyyətlərini, ölkənin müxtəlif bölgələrində, eləcə də insanların gəlirlərinə, istehlak olunan mal və xidmətlərə təsir edən şəhər və kənd yerlərində yaşayış səviyyəsinin kəskin fərqlənməsini nəzərə almağa dəyər.

Paytaxtda və şəhərlərdə yaşayış səviyyəsinin kənd yerlərindən xeyli yüksək olmasına baxmayaraq, həyatdan daha çox narazılığı ilə seçilən şəhər sakinləridir. Buna görə də, müvafiq olaraq, onların tələb səviyyəsi daha yüksək, özünü orta təbəqənin nümayəndəsi kimi tanımaq və həyatdan məmnunluq səviyyəsi aşağıdır.

Azərbaycanda orta təbəqənin özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu gün müasir Azərbaycan cəmiyyətinin təbəqə fərqliliyində peşəkar komponent hələ o qədər də əhəmiyyətli deyil. Buna görə də, orta təbəqənin nisbətində müəyyən edilməsi məsələlərində müəyyən edici meyarlar gəlir, əmlak mövcudluğu və həmçinin yığım etmək qabiliyyətidir. Bu baxımdan, biz hələ də Qərbi ölkələrində mövcud olan köhnə orta təbəqə anlayışına yaxırıq.

Nəticələr

Fikrimizcə, ölkədə orta təbəqənin inkişafını stimullaşdırmaq siyasəti iki səviyyədə - mikroiqtsadi və makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilməli və altı istiqamətdə aparılmalıdır: elmi-texniki, maliyyə və kredit, sosial, əməkhaqqının və məşğulluğun tənzimlənməsi, normativ hüquqi və informasiya. Bunun nəticəsi kimi yüksək intellektual kapitala, habelə daşınmaz əmlaka və yüksək gəlir səviyyəsinə malik xüsusi təbəqənin formalaşması olmalıdır; ictimai şüurda təhsil, elm, mədəniyyət statusunun, yaradıcı yüksəkixtisaslı əməyin nüfuzunun rolunun artırılması; maliyyə və kredit, sığorta, vergi və digər qurumların yaradılması yolu ilə işgüzar fəaliyyətin və orta təbəqənin fəaliyyət sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması; orta təbəqənin yaşayış mühitinin və həyat tərzinin cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən üslub kimi formalaşması; habelə ölkədə orta təbəqənin sosial təsirinin gücləndirilməsi.

Ədəbiyyat

1. F. Mikayilov Et Al., (2019) "Formation features of the middle class: developing countries and Azerbaijan" 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development - Socio Economic Problems of Sustainable Development, Baku, Azerbaijan, pp.1300-1312.
2. E. Bağırzadə (2019) "Orta təbəqənin iqtisadiyyatı"
<https://elsenbagirzade.wordpress.com/tag/azerbaycan>.
3. Banerjee, Abhijit, and Esther Duflo (2008). "What is middle class about the middle classes around the world?" Journal of Economic Perspectives, vol. 22, No. 2.
4. Chun, Natalie, Rana Hasan, and Mehmet Ulubasoglu (2011). "The role of the middle class in economic development: what do cross-country data show?" ADB Economics Working Paper Series, No. 245. Manila.
5. International Labour Organization (ILO) (2017). "World Social Protection Report 2017-19: Universal Social Protection to Achieve the Sustainable Development Goals". Geneva.
6. Kharas, Homi (2010). "The emerging middle class in developing countries". OECD Development Centre Working Papers, No. 285. Paris: OECD Publishing.
7. Балабанова Е. (2008) «Средний класс как объект исследования российских социологов». Общественные науки и современность. – №1.
8. Кузнецова Е. С. (2009) «Средний класс: западные концепции». Мировая экономика и международные отношения. – №2.
9. Соколова Г. (2015) «Средний класс в Республике Беларусь: состояние и проблемы функционирования». В: Вестник Социальных Наук. – №1(20).

AZƏRBAYCANIN “YAŞIL ENERJİ”YƏ KEÇİD SİYASƏTİNDƏ PERSPEKTİVLƏR VƏ ÇƏTİNLİKLƏR

Daxil olub: 21 may 2025-ci il
Qəbul olunub: 2 iyun 2025-ci il

Received: 21 May 2025
Accepted: 2 June 2025

Əfsanə Cəfərova
dissertant, UNEC
jafarova.afsanal8@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-3465-4486>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1053>

Xülasə

Azərbaycan Respublikası son illərdə enerji siyasətində mühüm dəyişikliklər edərək bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafını prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirmişdir. Qlobal iqlim çağırışları, karbon emissiyalarının azaldılması hədəfi və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi fonunda ölkədə “yaşıl enerji”yə keçid prosesi sürətlənməkdədir. Bu keçid çərçivəsində günəş və külək, hidro və bioenerji potensialından istifadə imkanları genişlənməkdədir. Bununla yanaşı, texniki infrastrukturun yetərsizliyi, investisiya riskləri, hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin qeyri-kafiliyi və ictimai maarifləndirmənin zəifliyi kimi çətinliklər bu prosesin qarşısında əngəl olaraq qalır. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda yaşıl enerjiyə keçid siyasətinin hazırkı vəziyyətini təhlil etmək, mövcud perspektivləri və qarşıya çıxan çətinlikləri müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə Azərbaycanın “yaşıl enerji” potensialı, mövcud dövlət siyasəti, beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanları və qarşıda duran əsas problemlər müqayisəli və sistematik təhlil metodları əsasında təhlil olunur. Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilən nəticələr dövlət orqanları, investorlar və enerji siyasəti ilə bağlı qərar qəbul edən digər aktorlar üçün “yaşıl enerji” sahəsində daha məqsədyönlü addımların atılmasına zəmin yaradır. Nəticə olaraq, “yaşıl enerji”yə keçidin uğurlu olması üçün kompleks və davamlı islahatların vacibliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: yaşıl enerji, Azərbaycan, bərpa olunan enerji, perspektivlər, çətinliklər.

PROSPECTS AND CHALLENGES IN AZERBAIJAN’S GREEN ENERGY TRANSITION POLICY

Afsana Jafarova
Ph.D. student, UNEC

Abstract

In recent years, the Republic of Azerbaijan has prioritized the development of renewable energy sources as a key direction in its energy policy. Amid global climate

challenges, the goal of reducing carbon emissions, and ensuring energy security, the country is accelerating its transition to green energy. In this context, the potential use of solar, wind, hydro, and bioenergy resources is expanding. However, technical infrastructure limitations, investment risks, insufficient legal regulation, and low levels of public awareness remain major obstacles to progress. The purpose of this article is to analyze the current state of green energy transition policy in Azerbaijan, identify existing prospects, and determine the challenges ahead. The article examines Azerbaijan's green energy potential, current state policy, opportunities for using international experience, and major challenges based on comparative and systematic analysis methods. The practical significance of the article lies in the fact that the findings provide a foundation for more targeted actions in the green energy sector by state institutions, investors, and other decision-makers involved in energy policy. This article provides a scientific analysis of Azerbaijan's green energy potential, current state policy, opportunities to benefit from international experience, and the main challenges ahead. It concludes that a successful transition to green energy requires comprehensive and consistent reforms.

Keywords: *green energy, Azerbaijan, renewable energy, perspectives, difficulties.*

ПЕРСПЕКТИВЫ И ТРУДНОСТИ В ПОЛИТИКЕ ПЕРЕХОДА АЗЕРБАЙДЖАНА НА ЗЕЛЕНУЮ ЭНЕРГИЮ

Афсана Джафарова
аспирант, UNEC

Резюме

В последние годы Республика Азербайджан определила развитие возобновляемых источников энергии в качестве одного из приоритетных направлений своей энергетической политики. На фоне глобальных климатических вызовов, стремления к снижению выбросов углерода и обеспечения энергетической безопасности страна ускоряет переход к "зеленой" энергии. В этом контексте расширяются возможности использования солнечной, ветровой, гидро- и биоэнергетики. Вместе с тем, ограниченность технической инфраструктуры, инвестиционные риски, недостаточное развитие правового регулирования и низкий уровень общественной осведомленности остаются основными препятствиями в этом процессе. Цель данной статьи — проанализировать текущее состояние политики перехода на зелёную энергию в Азербайджане, определить существующие перспективы и выявить основные проблемы. В статье рассматриваются энергетический потенциал Азербайджана, действующая государственная политика, возможности использования международного опыта и ключевые вызовы на основе сравнительного и системного анализа. Практическая значимость статьи заключается в том, что полученные результаты создают основу для более целенаправленных шагов в сфере зелёной

энергетики со стороны государственных органов, инвесторов и других участников, принимающих решения в области энергетической политики. В статье проводится научный анализ потенциала "зеленой" энергетики Азербайджана, государственной политики, возможностей использования международного опыта и существующих проблем. В заключение подчеркивается необходимость комплексных и последовательных реформ для успешного перехода к устойчивой энергетике.

Ключевые слова: *зелёная энергетика, Азербайджан, возобновляемая энергия, перспективы, трудности.*

Giriş

Dünya əhalisinin sayının sürətlə artması, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi, sənayenin inkişafı, təbii ehtiyatların azalması insanların enerjiyə tələbatını günbəgün artırır. Təbii ehtiyatlardan enerji alınması zamanı ətraf mühitə ciddi ziyan dəyir, qlobal problem olan iqlim dəyişmələri daha da təhlükəli hal yaradır. Elə bu problemlər dünyada daha səmərəli, ekoloji cəhətdən təmiz, tükənməz enerji olan "yaşıl enerji"nin istehsalı üçün nəzərdə tutulan yeni texnologiyaların yaradılmasına və tətbiqinə təkan vermişdir. Hazırda ekoloji problemləri azaldan əsas faktor kimi "yaşıl" enerjiden istifadə olunması məsələsi dünyanın bir çox dövlətlərinin diqqət mərkəzindədir. "Yaşıl enerjiden" istifadənin vacibliyini şərtləndirən amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Bərpa olunan enerji mənbələri - su, günəş, külək, geotermal enerji resursları və s. bizi bütünlüklə əhatə edir və dünyanın bütün ölkələrində bu enerji mənbələrinin ən az birindən istifadə etmək imkanı vardır. Dünya əhalisinin təxminən 80 faizi, yəni təqribən 6 milyard insan yanacaq ixrac edən ölkədə yaşamır və onlar bu tələbatlarını ödəmək üçün başqa ölkələrdən asılıdır. Bu amil isə gələcəkdə geosiyasi böhranların dərinləşməsinə səbəb olacaqdır. Ona görə də bu sahəyə xüsusi diqqət göstərilməlidir. BMT-nin baş katibi Antoni Qutereş demişdir: "...indi planetimizi "yandırmağı" dayandırmaq və bizi əhatə edən zəngin bərpa olunan enerjiyə investisiya qoymağa başlamaq lazımdır".
2. "Yaşıl enerji" bu gün dünyanın əksər bölgələrində ən ucuz enerji növü hesab olunur. Bərpa olunan enerji texnologiyalarının qiymətləri sürətlə aşağı düşür. Araşdırmalar göstərir ki, bərpa olunan mənbələrdən əldə olunan ucuz elektrik enerjisi 2030-cu ilədək dünyada ümumi elektrik enerjisi tələbatının 65%-ni qarşılaya bilər. Bu enerji 2050-ci ilədək həm də karbon emissiyalarının miqdarını azalda, iqlim dəyişikliyinə qarşısını ala bilər.

3. Bərpa olunan enerji daha sağlam enerji növüdür. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, dünyada 99% əhali havanın çirklənməsindən əziyyət çəkir. Hər il dünyada 13 milyondan çox insan ekoloji çirklənmənin yaratdığı xəstəliklər səbəbindən dünyasını dəyişir [7].

4. “Yaşıl enerji” sahəsinin inkişafı yeni “yaşıl” iş yerlərinin yaranmasına şərait yaradır. Bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayə qoyuluşunun hər dolları bərpa olunmayan enerjiyə sərmayə qoyuluşundan üç dəfə çox yeni iş yeri yaradır. International Energy Agency-nin (İEA) hesablamalarına görə 2030-cu ilə qədər ənənəvi yanacaq istehsalında təxminən 5 milyon iş yeri itiriləcəyi halda təmiz enerji sahəsində təxminən 14 milyon yeni iş yeri yaradılacaq. Bundan əlavə enerji ilə əlaqəli sənaye müəssisələrində daha 16 milyon işçi tələb olunur. Məsələn, elektrik avtomobillərinin və hipereffektiv cihazların istehsalında və digər innovativ texnologiyalarda yeni kadrlar lazım olacaqdır. Bu isə o deməkdir ki, 2030-cu ilədək təmiz enerji, səmərəlilik və aşağı emissiya texnologiyaları sahəsində ümumilikdə 30 milyondan çox iş yeri yaradıla bilər [11].

5. Bərpa olunan enerjiden istifadə iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə iqtisadiyyatı bərpa olunmayan enerjiden asılı olan dövlətlərin dayanıqlı inkişafına səbəb olur.

“Yaşıl enerji” istehsalı fosil yanacaqlardan fərqli olaraq istixana qazları və digər zərərli emissiyaların azalmasında mühüm rol oynayır, buna görə də, qlobal istiləşmənin qarşısının alınmasında da vacib əhəmiyyət kəsb edir. Sevindirici haldır ki, bu enerji növünün istehsalına maraq ilbəlil artmaqdadır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi ilkin enerji istehlakında payı əvvəlki illə müqayisədə 0,4% artaraq 14,6%-ə çatıb. Təkcə günəş və külək enerjisinin həcmi 2023-cü ildə 67% artaraq 276Gvta yüksəlmişdir. Beynəlxalq Bərpa olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) hesablamalarında göstərilir ki, dünyada 2050-ci ilə qədər elektrik enerjisinin 90%-i bərpa olunan enerji mənbələrindən alınacaqdır.

Azərbaycanda yaşıl enerjiyə keçidə təkan verən səbəblər və hüquqi baza

“Yaşıl enerji”dən istifadənin davamlı inkişafa nail olmaq üçün rolunu xüsusi vurğulayan Cato qeyd edir ki, biz neft ehtiyatlarının azaldığı və digər tələbatların artdığı dövrdə yaşayırıq. Bu, tamamilə neftdən asılı olan iqtisadiyyatların gələcəyi ilə bağlı narahatlıq doğurur və məhdud resurslardan ağıllı şəkildə istifadə etməyin vacibliyini artırır [8].

Elə bu səbəbdən hazırda Azərbaycanın enerji siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri bərpa olunmayan enerji resurslarından asılılığı azaltmaq – “yaşıl enerji” istehsalını artırmaq, enerji təhlükəsizliyinə nail olmaqdır.

Azərbaycanda “yaşıl enerji”yə keçidi labüd edən əsas amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Ekoloji faktorlar* – Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, havanın çirklənməsi bütün dünyada bir milyarddan çox insanın sağlamlığını təhdid edir. Belə ki, təşkilatın hesablamalarına görə, dünyada beyin xəstəliklərindən ölümlər ölümlərin 24 faizini və ürək-damar xəstəliklərindən ölənlərin sayı ölümlərin 25 faizini təşkil edir. Bu xəstəliklərin çoxalmasının əsas səbəbi qlobal ekoloji çirklənmə ilə əlaqədardır. Böyük şəhərlərdə yaşayan əhalinin 80 faizinin çirkli havadan zəhərləndiyini vurğulayan qurum havada kimyəvi maddələrin və müxtəlif zəhərli maddələrin çoxluğuna diqqət cəkir [7]. Dünya Hava Keyfiyyəti Hesabatında (2023) Azərbaycan havanın çirkliliyinin ən çox olduğu 134 ölkənin yer aldığı siyahıda 52-ci yerdə qərarlaşıb [16]. Paytaxt Bakı isə dünyanın ən çirkli havası olan paytaxt şəhərləri arasında 45-ci yerdədir [17]. Azərbaycanda atmosfərə atılmış karbon qazının həcmi 2010-cu ildəki 22,6 milyon tondan 2021-ci ildə 33,9 milyon tonadək artmışdır. 2021-ci ildə istixana qazlarının ümumi illik emissiyaları 2010-cu illə müqayisədə 26,3%, 2020-ci illə müqayisədə isə 7,8 faiz artaraq 58,1 milyon ton təşkil etmişdir. 2021-ci ildə istilik effekti yaradan qazların 58,3 faizini karbon qazı təşkil etmişdir [4]. Buna görə də, iqlim dəyişiklikləri alternativ enerji mənbələrinin inkişafını zəruri edir.
2. *İqtisadi diversifikasiya* – neft və qaz sektorundan asılılığın azaldılmasına və yeni iqtisadi sahələrin yaradılmasına səbəb olur.
3. *Beynəlxalq öhdəliklər* – Paris Sazişi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Məqsədləri (SDG7) çərçivəsində karbon emissiyalarının azaldılması öhdəliyini götürməsi.

2020-ci ilin 22 sentyabrında Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi (AREA) yaradılması Azərbaycanın “yaşıl enerji” siyasətində vacib qərar hesab edilə bilər. Qurum Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialını müəyyən etmək və onlardan səmərəli şəkildə istifadə sahəsində fəaliyyəti təşkil etmək, perspektivli layihələrin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını həyata keçirmək kimi mühüm vəzifələr yerinə yetirir [5].

Azərbaycanda “yaşıl enerji”yə keçid siyasətində hüquqi baza mühüm rol oynayır. Bu sahədə hüquqi çərçivə beynəlxalq öhdəliklər, milli qanunvericilik aktları və strateji sənədlər vasitəsilə tənzimlənir. İlk dəfə beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə

Konvensiyasına, 2000-ci ildə isə Kioto Protokoluna qoşulmaqla iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə və “yaşıl enerji” texnologiyalarının təşviqi sahəsində öhdəliklər götürmüşdür. Daha sonra Paris Sazişinə qoşulmaqla karbon emissiyalarının azaldılması məqsədlərinə sadiqliyini nümayiş etdirmişdir.

Milli səviyyədə də enerji sektorunu tənzimləyən hüquqi baza təkmilləşdirilir, milli qanunvericilikdə mühüm dəyişikliklər həyata keçirilir. 2021-ci il 2 fevral tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində qeyd edilən 5 əsas prinsipdən biri “Təmiz ətraf mühit və “yaşıl” artım ölkəsi” adlanır. Bu prinsipə görə, əsas hədəf yüksəkkeyfiyyətli ekoloji məkanının yaradılmasına nail olmaqdır. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün ekoloji baxımdan təmiz olan “yaşıl” texnologiyaların tətbiqinə önəm verilməsi, çirklənmiş ərazilərin bərpa, təşviq edilməsi əsas strateji hədəf olaraq müəyyən edilmişdir. Həm də bu sənədlə Azərbaycan 2030-cu ilədək elektrik enerjisi istehsalında yaşıl enerjinin payını 30 faiz artırmağı və yaşıl enerji ixracatçısına çevrilməyi əsas vəzifə olaraq qarşıya qoymuşdur [1].

2021-ci il 31 mayda qəbul edilən “Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu yaşıl enerji siyasətində mühüm dönüş nöqtəsi hesab edilə bilər. Qanun bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin təşviqini, xüsusi tarif mexanizmlərinin tətbiqini, lisenziyalasdırma və investisiya təşviqlərini əhatə edir [6].

“Azərbaycan–2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinin əsasında “2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” hazırlanmışdır. Bu Strategiyanın reallaşması 2026-cı ilin sonuna ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər olacağını, iqtisadi artımın tamamilə yeni keyfiyyətdə formalaşacağını, vacib sahələrdə artım templərinin sürətlənəcəyini, iqtisadiyyatın və məşğulluğun dayanıqlığının daha da güclənəcəyini hədəfləmişdir. Bu baxımdan, iqtisadiyyatda “yaşıllaşma” və “dekarbonizasiya” meyillərinin artması uzunmüddətli dövrdə ölkənin neft gəlirlərinə təsir edə bilər [3].

“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi barədə Sərəncamda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə regionun dayanıqlı inkişafına nail olmaq, yaşıl texnologiyaları tətbiq etməklə enerji səmərəliliyini artırmaq əsas prioritet hesab olunur. [2].

Hazırda Azərbaycanın enerji siyasəti “yaşıl enerji” prinsipinə əsaslanır və bu kontekstdə hüquqi baza daim təkmilləşdirilməkdədir. Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq, xarici investorlar üçün hüquqi təminatlar və yaşıl enerji layihələrinin hüquqi əsasda icrası bu prosesin əsas sütunlarıdır.

Azərbaycanın “yaşıl enerji” potensialı

Ölkəmizdə “yaşıl enerji”nin əldə olunması üçün potensial imkanlar böyükdür. Azərbaycanın əksər bölgələri, xüsusilə Naxçıvan, Abşeron, Cəbrayıl və Füzuli günəş enerjisi üçün əlverişli ərazilər hesab edilir. Orta illik günəşlənmə müddəti təxminən 2000-2800 saat təşkil edir. Bu potensial isə sənaye miqyasında günəş elektrik stansiyalarının inşası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xəzər dənizi sahilləri, Abşeron yarımadası və Dağlıq Şirvan bölgəsi isə külək enerjisi potensialına malikdir. Azərbaycanda illik 800-1000 Mvt külək enerjisi potensialının olması təxmin edilir. Dünya Bankının “Enerji Sektorunun İdarəedilməsində Yardım Proqramı” çərçivəsində araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Xəzər dənizinin Azərbaycana aid olan hissəsində dənizdə külək enerjisinin potensialı 157 QVt həcmindədir [18].

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində də enerji potensialı, xüsusilə bərpa olunan enerji resursları potensialı yüksəkdir. Məhz buna görə də, həmin bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən hesab olunur. Burada Tərtərçay, Həkəri çayı və qollarında böyük hidroenerji potensialı, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan rayonlarında günəş enerjisi potensialı mövcuddur və günəş enerjisinin texniki potensialı ilkin olaraq 7200 MVt-dan artıq qiymətləndirilir. Bu ehtiyatlar aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Günəş enerjisi: Zəngilan və Cəbrayıl rayonları illik 2500-2800 saat günəş enerjisi alır.
2. Külək enerjisi: Kəlbəcər və Laçın kimi dağlıq ərazilərdə küləyin orta illik sürəti 6-8 m/s arasında dəyişir. Bu bölgələrin coğrafi quruluşu, dağlıq relyefi külək enerjisi potensialını artırır. İlkin təhlillərə görə bu ərazilərdə külək enerjisinin 2000 MVt həcmində texniki potensialı var.
3. Hidroenerji: Həkəri, Tərtər və Bazarçay çayları kiçik su elektrik stansiyaları üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycan hökuməti mövcud imkanlardan istifadə edilməsi məqsədilə bir sıra proqramlar həyata keçirməkdədir. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində “Yaşıl enerji” konsepsiyası tətbiq olunmaqdadır. Bu çərçivədə bir sıra mühüm layihələr həyata keçirilmiş və hal-hazırda davam etdirilməkdədir:

- “Güləbird” SES (Laçın rayonu) artıq istismara verilmişdir;
- “Zəngilan Günəş Parkı” layihəsi planlaşdırılma mərhələsindədir;
- BP şirkəti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində 240 Mvt gücündə günəş elektrik stansiyasının inşası nəzərdə tutulur.

2021-ci ildə Qlazqo şəhərində keçirilən COP 26 konfransında baza ili ilə müqayisədə 2050-ci ilə qədər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “xalis sıfır emissiya” və “sıfır tullantı” zonası yaradılması qeyd olunmuşdur. Post-münaqişə ərazilərinin Yaşıl Enerji Zonasına çevrilməsi istiqamətində bir çox mühüm addımlar atılmışdır. “Ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələri uğurla həyata keçirilir. Burada aparılan “yaşıl quruculuq” işləri bu ərazidə əhalinin həm ekoloji təmiz ərazidə yaşamalarına, həm də özlərinin daxili tələbatlarını ödəyər bilməsinə imkan verir.

Bu gün Azərbaycanda yaşıl enerjiyə keçid prosesi dinamik həyata keçirilməsinə baxmayaraq investisiya və maliyyə çatışmazlığı, texnoloji imkanların azlığı, alternativ enerji sahəsində ixtisaslı kadrların məhdudluğu, şəbəkə infrastrukturunun zəifliyi kimi bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Eyni zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olan mina təhlükəsi, infrastrukturun məhv olması, iqlim şəraiti və çətin relyef investisiya risklərini də artırır.

Azərbaycanda “yaşıl enerji” istehsalını artırmaq üçün beynəlxalq metodların tətbiqi imkanları

İqlim dəyişikliyi, enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi dayanıqlılıq kimi çağırışlar dünya ölkələrini “yaşıl enerjiyə” keçidə vadar edir. Azərbaycan da yaşıl enerji istehsalının 2030-cu ilə qədər ən azı 30%-i bərpa olunan mənbələrdən təmin etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Bu hədəfə çatmaq üçün dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş metodlardan istifadə etmək zəruridir.

Auksion əsaslı enerji istehsalı modeli

Auksion sistemi enerji istehsalçılarının layihə təklifləri əsasında seçilməsini və ən aşağı qiymətə enerji təklif edənlərin dəstəklənməsini nəzərdə tutur. Hindistan və Braziliya bu modeli tətbiq edərək külək və günəş enerjisi üzrə qiymətləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır [12]. Azərbaycanda da bu təcrübənin tətbiqi rəqabətli bazarın formalaşmasına və investisiya cəlbediciliyinin artmasına xidmət edə bilər.

Net metering mexanizmi

Net metering vətəndaşlara və biznes subyektlərinə öz istehsal etdikləri enerjini istifadə etdikdən sonra artıq qalan hissəsini enerji şəbəkəsinə satmağa imkan verir.

Almaniya və ABŞ-də tətbiq olunan bu sistem kiçik günəş panellərinin yayılmasına təkan vermişdir [10]. Bu model Azərbaycanın kənd və şəhər qəsəbələrində, xüsusilə də fərdi evlərdə yaşıl enerjiyə keçidi stimullaşdırır bilər.

Karbon kreditləri və yaşıl sertifikatlar

Karbon ticarəti və yaşıl sertifikatlar yaşıl enerji istehsal edənlərin əlavə gəlir əldə etməsinə şərait yaradır. Avropa İttifaqında tətbiq olunan Emissiya Ticarəti Sistemi (ETS) bu istiqamətdə ən qabaqcıl nümunələrdəndir [9]. Azərbaycanın bu sistemə inteqrasiyası, xüsusilə beynəlxalq layihələrdə iştirakını genişləndirir bilər.

Subsidiyalar və vergi güzəştləri

Bərpa olunan enerji layihələrini stimullaşdırmaq üçün əsas məsələlərdən biri vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsidir. Cato qeyd edir ki, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaları tətbiq edən, enerjiyə qənaət edən və ekoloji davamlı fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr vergi kreditlərindən yararlanı bilərlər. Bu, təkcə ekoloji faydaları təşviq etmir, həm də daha böyük korporativ məsuliyyət və davamlılıq mədəniyyətini formalaşdırır. Bu yanaşma iqtisadi artımı ekoloji məsuliyyətlə əlaqələndirir və yaşıl iqtisadiyyata daha əhatəli yanaşmanı təşviq edir [8].

Çin və ABŞ-də “yaşıl enerji” layihələri üçün subsidiyalar və vergi güzəştləri geniş tətbiq olunur [13]. Bu stimullar layihələrin ilkin qurulma xərclərini azaltmaqla investisiya risklərini azaldır. Azərbaycanda da bənzər təşviq mexanizmlərini tətbiq etməklə lokal istehsalçılar və investorlar üçün əlverişli mühit yaradı bilər.

İcma əsaslı enerji kooperativləri

Danimarka və Almaniya enerji kooperativləri modeli icmaların birgə enerji istehsalını təmin edir. Bu həm sosial həmrəyliyi gücləndirir, həm də kiçik investisiyalı layihələrin sayını artırır [14]. Azərbaycanın regionlarında, xüsusilə Qarabağda bu modelin tətbiqi kənd icmaları üçün də faydalı ola bilər.

Ağıllı şəbəkələr və saxlama texnologiyaları

Müasir “smart grid” texnologiyaları bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyasını asanlaşdırır. Eyni zamanda enerji saxlama sistemləri (bataryaları) enerjinin fasiləsiz təchizatını təmin edir [15]. Bu texnologiyaların Azərbaycanda tətbiqi üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq əsas rol oynaya bilər.

Nəticə

Azərbaycanda “yaşıl enerji” potensialı yüksəkdir və bu enerji potensialının tam şəkildə istifadəyə verilməsi bir sıra üstünlüklər vəd edir:

- *Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması*: idxaldan asılılığın azalması və daxili ehtiyatlarla təminat;
- *Regional iqtisadi inkişaf*: enerji infrastrukturunu ətrafında yeni iş yerlərinin yaradılması;
- *İxrac imkanları*: artıq qalan enerjinin ixracı üçün infrastrukturun genişləndirilməsi.

“Yaşıl enerji” potensialının səmərəli istifadə edilməsi üçün aidiyyəti qurumlar tərəfindən mütəmadi olaraq regionların “yaşıl enerji” potensialı ölçülməli, bu enerjiden istifadə etmək üçün real texniki imkanlar və iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda bərpa olunan enerji resurslarından istifadə etməyin faydaları barədə maarifləndirici tədbirlər həyata keçirilməli, təşviqedicisiyasət aparılmalı və xarici investisiyalar cəlb olunmalıdır. Təşviq məqsədilə dövlət “təmiz enerji” investorlarına faizsiz və yaxud güzəştli kreditlər verməklə, eyni zamanda onları vergilərdən azad etməklə stimullaşdırıcı imkanlar yarada bilər. Bərpa olunan enerji paylayıcı panellərin quraşdırılması və istismarı yerlərdə məşğulluğun artımına da səbəb olacaqdır. Həm iqlim, həm də enerji siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün koordinasiyalı addımlar atılmalıdır. Qarşıya çıxan biləcək riskləri azaltmaq məqsədilə və bu sahədə uğur əldə etmiş, eyni zamanda “yaşıl enerji” texnologiyalarından istifadədə kifayət qədər təcrübəsi olan ölkələrlə və şirkətlərlə əlaqələr qurulmalıdır.

“Yaşıl enerji” siyasətinin daha uğurlu olması üçün əlverişli bazar mexanizmlərinin qurulması da vacib amillərdəndir. Bu amil bazarda daha rəqabətli mühitin yaranmasına və “yaşıl enerji” layihələndirilməsi zamanı özəl sektorun təşəbbüslərinin nəzərə alınmasına yönəlməlidir.

Günəş və külək enerjisi istehsal edən texnologiyaların ölkəmizdə istehsalı müəssisələrini yaratmaq bu sahədə xərcləri azalda bilər. Günəş enerjisindən əldə edilən elektrik enerjisinin qiyməti sürətlə aşağı düşür. Hesablamalar göstərir ki, 2010-2020-ci illər arasında bu qiymət 85% azalmışdır. Bu baxımdan, belə müəssisələrin yaradılması ilə günəş enerjisindən dayanıqlı istifadəyə nail olmaq olar.

Azərbaycanın “yaşıl enerji” sahəsindəki hədəflərinə çatması üçün beynəlxalq təcrübələrdən faydalanması vacibdir. Dövlətin tənzimləyici və təşviqedicifunksiyalarını gücləndirməsi investor və vətəndaş marağını artıraraq yaşıl keçidi sürətləndirə bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, 2021
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı”, 2022.

3. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, 2022.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2023
5. Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi (AREA), area.gov.az
6. “Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il 31 may
7. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 2023
8. Cato M.S. (2009). Green Economics: An Introduction to Theory, Policy and Practice. London: Earthscan.
9. European Commission (2022) EU Emission Trading System (EU ETS)
<https://climate.ec.europa.eu>
10. International Energy Agency (IEA). (2020) Net Metering Policies Around the World
11. International Energy Agency (IEA) 2023
12. IRENA (2021) Renewable Energy Auctions: Status and Trends Beyond Price.
<https://www.irena.org>
13. IRENA (2023) Global Renewable Energy Subsidy Review
14. Rescoop.eu (2021) Community Energy: A practical guide to renewable energy cooperatives
15. World Bank (2020) Energy Storage Trends and Opportunities
16. <https://www.iqair.com/world-most-polluted-countries>
17. <https://www.iqair.com/azerbaijan/baki/baku>
18. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/559771586846407006/pdf/Technical-Potential-for-Offshore-Wind-in-Azerbaijan-Map.pdf>

İCBARİ SİĞORTA SƏMƏRƏLİLİYİNİN İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Daxil olub: 14 aprel 2025-ci il
Qəbul olunub: 4 iyun 2025-ci il

Received: 14 April 2025
Accepted: 4 June 2025

Elmar Allahverdi
doktorant, UNEC
elmarallahverdi@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5056-9973>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1058>

Xülasə

Səhiyyə sisteminin və onun tərkib strukturları fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin ən vacib hissəsi tibb təşkilatı fəaliyyətinin iqtisadi təhlilidir. Dövlət tibb təşkilatlarının maliyyələşdirilməsində əsas məqsəd resurslardan istifadə imkanlarının məhdud olduğu şəraitdə məhsul istehsalı deyil, xidmətlər göstərilməsidir. Mövzunun aktuallığı müasir iqtisadiyyat şəraitində sosial və iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün sığorta sistemlərinin rolunun artması ilə əlaqədardır. İcbari sığorta vətəndaşların və bizneslərin maliyyə təhlükəsizliyini artırmaq və onların gələcəkdə yaranacaq potensial risklərə qarşı qorunmasını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Azərbaycanda digər ölkələrdə olduğu kimi, sığorta sahəsində islahatların həyata keçirilməsi və sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir. Buna görə də, icbari sığortanın iqtisadi effektivliyinin qiymətləndirilməsi və bu sahədə təkmilləşdirmələrin aparılması böyük aktuallıq daşıyır. Bu məqalənin məqsədi icbari sığortanın iqtisadi effektivliyinin qiymətləndirilməsi, onun müxtəlif iqtisadi göstəricilərə və aspektlərə təsirinin araşdırılmasıdır.

Açar sözlər: *səhiyyə, icbari sığorta, səmərəlilik, iqtisadi qiymətləndirmə, effektivlik.*

ECONOMIC ASSESSMENT OF THE EFFICIENCY OF COMPULSORY INSURANCE

Elmar Allahverdi
Ph.D. student, UNEC

Abstract

The most important part of the evaluation of the activity of the healthcare system and its constituent structures is the economic analysis of the activity of the medical organization. The main goal of financing state medical organizations is to provide services, not product production, in conditions where resources are limited. The relevance of the topic is related to the increasing role of insurance systems to ensure social and economic stability in the conditions of the modern economy. Compulsory

insurance is implemented in order to increase the financial security of citizens and businesses and to ensure their protection against potential risks that will arise in the future. In Azerbaijan, as in other countries, the implementation of reforms in the field of insurance and the development of the insurance market is one of the important directions of state policy. Therefore, evaluating the economic effectiveness of compulsory insurance and making improvements in this area is of great importance. The purpose of this article is to assess the economic effectiveness of compulsory insurance, to examine its impact on various economic indicators and aspects.

Keywords: *healthcare, compulsory insurance, efficiency, economic assessment, effectiveness.*

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЯЗАТЕЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ

Эльмар Аллахверди
докторант, UNEC

Резюме

Важнейшей частью оценки деятельности системы здравоохранения и входящих в нее структур является экономический анализ деятельности медицинской организации. Основной целью финансирования государственных медицинских организаций является оказание услуг, а не производство продукции в условиях ограниченности ресурсов. Актуальность темы связана с возрастающей ролью систем страхования в обеспечении социальной и экономической стабильности в условиях современной экономики. Обязательное страхование внедряется в целях повышения финансовой безопасности граждан и бизнеса и обеспечения их защиты от потенциальных рисков, которые возникнут в будущем. В Азербайджане, как и в других странах, реализация реформ в сфере страхования и развитие страхового рынка является одним из важных направлений государственной политики. Поэтому оценка экономической эффективности обязательного страхования и совершенствование этой сферы имеет большое значение. Целью данной статьи является оценка экономической эффективности обязательного страхования, рассмотрение его влияния на различные экономические показатели и аспекты.

Ключевые слова: *здравоохранение, обязательное страхование, эффективность, экономическая оценка, результативность.*

Giriş

İcbari tibbi sığortanın (İTS) effektivliyinin iqtisadi qiymətləndirilməsi hökumət tərəfindən qurulan tibbi sığorta sisteminin maliyyə dayanıqlığı, iqtisadi səmərəliliyi

və ümumi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə diqqət yetirir. Bu, resursların nə dərəcədə effektiv şəkildə bölüşdürüldüyünü, göstərilən səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini və sistemin universal əhatə dairəsi, yekunda bərabərlik və vətəndaşlar üçün maliyyə xərclərinin stimullaşdırılması kimi nəzərdə tutulan məqsədlərə cavab verib-vermədiyini təhlil etməyi əhatə edir. Bu qiymətləndirmə çox vaxt dotasiyalar, səhiyyə xərcləri, inzibati xərclər və sağlamlıq nəticələri arasında balansı nəzərə alır. Yaxşı fəaliyyət göstərən icbari tibbi sığorta sistemi ideal olaraq ictimai sağlamlığın yaxşılaşmasına, səhiyyənin qarşısındakı maliyyə maneələrinin azalmasına və səhiyyə resurslarından səmərəli istifadəyə səbəb olmalıdır. Bundan əlavə, iqtisadi qiymətləndirmə aidiyyəti tibbi sığorta siyasətini həyata keçirən təşkilatların potensial təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən etməyə kömək edir, sistemin həm maliyyə cəhətdən davamlı olmasını, həm də cəmiyyət üçün faydalı olmasını təmin edir.

Əsas hissə

Səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi və zəruri maliyyə resursları ilə təmin edilməsi vətəndaşların sağlamlığının qorunması sahəsində dövlət siyasətinin mühüm problemi olaraq qalır. Dövlət qanunların köməyi ilə ölkənin real imkanlarından asılı olaraq, səhiyyənin maliyyələşdirilməsi mənbələrini müəyyən edir. ÜST ekspertlərinin fikrincə, cəmiyyətin səhiyyəyə ayırdığı xərclər ÜDM-in ən azı 6%-ni təşkil etməlidir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı olan bir sıra ölkələrdə (İsveçrə, ABŞ, Belçika, Fransa, Almaniya) bu rəqəm ÜDM-in 7-12%-i daxilindədir. Bizdə isə bu rəqəm büdcə xərclərinin 3-4 faizini təşkil edir ki, bu da qeyri-kafi hesab edilir. Maliyyə sistemi dövlətin maliyyə fəaliyyətini və maliyyə münasibətlərini tənzimləyən qanunlar, qaydalar məcmusudur. Maliyyələşdirmə fiziki və ya hüquqi şəxsə müəyyən məqsədlər üçün: tibbi, təsərrüfat, məişət, idarəetmə və s. üçün geri qaytarılmayan xərclər üçün maliyyə vəsaitlərinin verilməsidir. İnvestorların üç əsas qrupu səhiyyənin fəaliyyətinə və inkişafına sərmayə qoyur. Bunlara xəstələrin özləri, dövlət və sığorta təşkilatları daxildir. İnvestisiya mənbələrinin bu üç qrupu həmçinin üç ən ümumi səhiyyə maliyyələşdirmə sisteminə uyğundur - büdcə, sığorta və özəl.

Özəl tipli səhiyyə müəssisələrinin müxtəlif növ tibbi xidmətlərin göstərilməsi üçün müxtəlif müəssisə, təşkilat, idarə, vətəndaşlardan əlavə gəlir mənbələri (büdcədən-kənar vəsaitlər) olur.

Ölkələrin səhiyyə xərclərinə investisiyası birbaşa insan kapitalına və sonradan gəlir və rifah səviyyələrinə təsir edəcək (11,c.102). Səhiyyə sektoruna qoyulan investisiyalar texnoloji inkişafı, texnoloji inkişafı isə iqtisadi artımı və nəticədə iqtisadi inkişafı təmin edir. Səhiyyəyə qoyulan sərmayələr nəticəsində iqtisadi inkişafın fərqi olan ölkələr bu investisiyalara daha çox önəm verir və vəsait ayırırlar. İqtisadi inkişafın ölçülməsi üçün bir sıra göstəricilər mövcuddur. İnsan inkişafının səviyyəsi bu ölçü üçün vacib göstəricilər sırasındadır. BMTİP tərəfindən hazırlanan İİİ hesabatına əsasən, İƏİT ölkələrinin inkişaf səviyyələrinə nəzər saldıqda, Norveç və İsveçrə çox yüksək insan inkişafı səviyyəsinin zirvəsindədir. Kolumbiya və Meksika insan inkişafının orta səviyyədə olduğu ölkələrdir və

siyahının sonundadır. Azərbaycan OECD ölkələrinin orta göstəricisindən aşağıda qalsa da, insan inkişafı səviyyəsi yüksək olan ölkələr sırasındadır. Bu indeksin nəticəsi olaraq Norveç, İsveçrə və İrlandiya kimi ölkələr dünyada birinci, Azərbaycan isə 59-cu yerdədir. Bu səbəbdən Azərbaycan inkişaf baxımından orta səviyyədə olduğu şərh oluna bilər (1,s.75).

İqtisadi inkişafın sosial göstəricisi hesab edilən dünya xoşbəxtlik hesabatına görə, dünyanın ən xoşbəxt ölkəsi Finlandiyadır. Finlandiyadan sonra ən xoşbəxt ölkələr müvafiq olaraq Danimarka və İsveçrədir. OECD ölkələrinin orta xoşbəxtliyi 6693-dür. İnkişaf amilləri baxımından sosial göstəricilərdən başqa keyfiyyət göstəriciləri də var. Bu göstəricilərdən olan ümumi daxili məhsul ən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. İƏİT ölkələrinin ÜDM daxilində səhiyyə xərclərinə nəzər saldıqda ən yüksək xərc nisbətinin Norveç olduğunu görürük. Norveç bu faizin ən böyük hissəsini xəstəxana xidmətlərinə (5,2%) və ambulator xidmətlərə (2%) ayırır. ÜDM-ə nisbətə səhiyyəyə ən az pul xərcləyən ölkə İsveçrədir. Xəstəxana xidmətlərinə 1,7%, ambulator xidmətlərə isə 0,2% pay ayırdığı görünür. Adambaşına düşən səhiyyə xərcləri bizə bir ölkədə həm dövlət, həm də özəl səhiyyə xərclərini göstərir. Meksika ən aşağı səhiyyə xərclərinə malik ölkədir. OECD orta göstəricisi 4086,47 dollar olduğu halda, Meksika 1133,00 dollarla siyahının sonundadır. Növbəti ən aşağı məbləğlə, 1266,90 dollarla Meksikanı Azərbaycan izləyir. Azərbaycan və Meksika siyahının sonunda yer almaları və ən az xərcləmə məbləğlərinə sahib olmaları baxımından bir-birinə bənzəyir. ABŞ-nin digər ölkələrlə müqayisədə daha çox xərclədiyi görünür. ABŞ-nin bu yüksək xərc payı OECD orta göstəricisinə də təsir edir (10, c.45).

Cədvəl 1. Dövlət səhiyyə xərclərinin ÜDM-dəki payı (2017 və 2020-ci illər üzrə)

Ölkə	2017-ci il (%-lə)	2020-ci il (%-lə)
ABŞ	13.9	15.9
Meksika	2.8	3.3
Azərbaycan	3.2	3.6

Mənbə: Müəllif tərəfindən statistik məlumatlara əsasən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2. İctimai səhiyyə xərclərinin ümumi səhiyyə xərclərinə nisbəti (OECD və Azərbaycan)

Ölkə	İctimai səhiyyə xərcləri (%)
OECD Orta	73.9
Azərbaycan	77.8

Mənbə: Müəllif tərəfindən statistik məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.

Cədvəllərdən aydın olur ki, dövlət və özəl səhiyyə xərclərinin ÜDM-dəki payı illər üzrə araşdırıldığında dövlət sektoruna ən çox vəsait ayıran ölkənin ABŞ olduğu görünür. Bu vəsait 2017-ci ildə 13,9% olduğu halda, 2020-ci ildə 15,9-a yüksəldiyi görünür. 2017-ci ildə dövlət xərclərinin ən az olduğu ölkə Meksikadır (2,8). Bu nisbət 2020-ci ildə 3,3%-ə yüksəlib. Azərbaycan 2017-ci ildə 3,2% dövlət xərcləri həyata keçirib, 2020-ci ildə bu nisbət 3,6%-ə yüksəlib. Sosial rifah, səhiyyə

xərclərinin xalq tərəfindən təmin edilməsi və hər bir vətəndaşın sahib olduğu sağlamlıq hüququnun yaxşılaşdırılması üçün istifadə edilməsi ilə təmin ediləcəkdir. İctimai səhiyyə xərclərinin ümumi səhiyyə xərclərinə nisbətini araşdırdığımızda OECD ölkələrinin orta göstəricisi 73,9% təşkil edir. Azərbaycanın 77,8 faizlə bu ortalamanın üstündə olduğu görünür (9,p.256).

Səhiyyə xidmətlərinə dövlətin icbari müdaxiləsi əsasən dövlət xidmətlərinin göstərilməsini zəruri etmişdir. Ən çox ictimai səhiyyə xərclərinin olduğu ölkə 85,4% ilə Norveçdir. Görünür ki, ən az dövlət xidmətləri göstərən ölkə 50,5% ilə Meksikadır. Burada sağlamlıq ehtiyaclarını ödəmək üçün könüllü sığorta yaradılmışdır. Könüllü səhiyyə xərclərinin ümumi səhiyyə xərcləri içərisindəki payına nəzər saldıqda ən yüksək göstəricinin (47,1%) Meksikada olduğunu görürük. Meksikanın dövlət və özəl sektor xərclərinə baxıldığında, bu ölkənin dövlət xərclərinə çox aşağı pay ayırdığı və özəl sektorun könüllü səhiyyə xərclərinin yüksək olduğu görünür. İƏİT ölkələrinin könüllü səhiyyə xərclərinin orta göstəricisi 23,7%, ən aşağı göstərici isə siyahının sonundakı Lüksemburq və Çexiyaya məxsusdur. Türkiyənin isə könüllü səhiyyə xərcləri payı 21,2% ilə OECD ölkələrinin orta göstəricisindən daha aşağıdır. Könüllü səhiyyə xərclərinin ÜDM-dəki payına görə Portuqaliya könüllü səhiyyə xərclərinin ən yüksək faizinə malik ölkədir. Daha sonra ən çox pay ayıran ölkələr 3,6% ilə Yunanıstan və İsveçrədir. ÜDM-ə ən az könüllü səhiyyə xərcləri ayıran ölkə 0,7% ilə Lüksemburqdur və OECD ölkələri arasında sonuncudur. Azərbaycan Lüksemburqdan sonra ən az (1%) xərcləyən ikinci OECD ölkəsidir. OECD ölkələrinin orta göstəricisinin 2,2 olduğu görünür.

Cədvəl 3. Könüllü səhiyyə xərclərinin ÜDM-dəki payı (ölkələr üzrə)

Ölkə	Könüllü səhiyyə xərcləri (%-lə)
Portuqaliya	3.6
Yunanıstan	3.6
İsveçrə	3.6
Lüksemburq	0.7
Azərbaycan	1.0
OECD orta	2.2

Mənbə: Müəllif tərəfindən statistik məlumatlara əsasən hazırlanmışdır.

Həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına uyğun olaraq orta ömür uzunluğunun artması, yaşlı əhəlinin sayının da artmasına səbəb olur. 65 yaşda gözlənilən orta ömür uzunluğu tədqiq edildikdə, İƏİT üzrə orta qadınlar üçün 20,9, kişilər üçün isə 17,5 təşkil edir. Həm qadın əhəli, həm də kişilər arasında orta ömür uzunluğu ən aşağı olan ölkə Latviyadır. Ən yüksək ömür uzunluğu həm kişi, həm də qadın əhalisi üçün İsveçrəyə aiddir. Adambaşına düşən dərman xərclərinə baxdığımızda ABŞ (1310 dollar) ən çox pul xərcləyən ölkədir. Dərmana ən az (133 dollar) Kosta Rikanın xərclədiyi görünür. İƏİT ölkələrinin orta göstəricisi 593 dollardır.

Cədvəl 4. Əczaçılıq xərcləri

Ölkə	Əczaçılıq xərcləri (%-lə)
Yunanıstan	2.87
Lüksemburq	0.6
OECD	1.41

Mənbə: Müəllif tərəfindən statistik məlumatlara əsasən hazırlanmışdır.

Əczaçılıq xərclərinin ÜDM-dəki payı araşdırıldığında ən çox pay ayıran ölkə Yunanıstandır (2,87). ÜDM-də ən az paya malik ölkə Lüksemburqdur (0,6%). OECD ölkələrinin orta göstəricisi 1,41% olaraq görülür. Səhiyyə xərcləri, ümumi mənada, sağlamlığın qorunması və inkişafı üçün edilən xərclərdir. Ölkələrin səhiyyə xərclərinə investisiyaları ölkələrin iqtisadi inkişafına fayda verəcəkdir. Sağlamlığa investisiyalar ölkələrin insan kapitalına, gəlirlərinə və rifah səviyyələrinə təsir edəcək. Nəticə etibarı ilə sağlam fərdlərə verilən təlimin nəticələri daha çox görünəcək, bu fərdlər iş həyatlarında daha uzun və daha uğurlu vaxt keçirəcək və nəticədə uzunmüddətli faydalardan faydalanacaqlar. Beləliklə, səhiyyəyə ayrılan xərclərin artması insanların ömrünün uzunluğuna və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Belə olan halda səhiyyəyə ayrılan vəsaitin iqtisadi artımı və inkişafı təmin edəcəyi aydındır. Xəstəxanalar göstərdikləri xidmətlərdən mənfəət əldə edir və dövrüyyə fonduna əlavə edirlər. Səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsində xərcləri aşkar etmək üçün eyni xəstəliyin müalicəsində xərclər daim dəyişir və müvafiq xəstəliyin müalicəsində çalışan səhiyyə işçiləri, normal avadanlıq və bütün növ tibbi xidmətlər də fərqlənə bilər (8, s.45).

Bütün fərqlərə baxmayaraq, oxşar xidmətlərin təklif olunduğu müəssisələrdə göstərilən hər bir xidmətin pul dəyəri ola bilər. İcbari sığortada pul dəyəri olduğundan, daxilolmalar və çıxışlar xərclərin hesablanması ilə idarə oluna bilər. Girişlərin və sonra çıxışların yaxşı bir mühasibat sistemi ilə dəstəklənməsi biznesin davamlılığı və müvəffəqiyyəti üçün çox vacibdir.

İcbari sığortada səhiyyə texnologiyaları və səhiyyə iqtisadiyyatının kəsişməsi, səhiyyə xərclərinin optimallaşdırılması, xəstələrin nəticələrinin yaxşılaşdırılması və səhiyyə sistemlərinin ümumi səmərəliliyinin artırılması üçün perspektivli üsullar təklif edir.

Müasir səhiyyə sisteminin təməl daşı kimi, səhiyyə texnologiyaları fərdiləşdirilmiş tibbdə misli görünməmiş səviyyələrdə dəqiqliyə, səhiyyənin idarə edilməsində səmərəliliyin artırılmasına və ictimai səhiyyə müdaxilələrində çevikliyə imkan verir. Bu sahənin məqsədləri arasında səhiyyənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tibbi xidmətin göstərilməsinin səmərəliliyinin artırılması, tibbi səhvlərin azaldılması əsas yer tutur. Böyük dataların təhlili və texnoloji alətlərdən istifadə edən sağlamlıq xidmətləri, siyasətin qəbulu, klinik qərarların qəbulu və sağlamlıq iqtisadiyyatı kimi sahələrdə dəyərli mənbə rolunu oynayaraq, xəstəlik nümunələri, müalicə nəticələri və səhiyyədən istifadə haqqında kritik məlumatlar təqdim edir. (2,s.101-102).

İcbari sığorta səhiyyənin dəyəri, keyfiyyəti və əlçatanlığı arasında mürəkkəb balansını idarə edərək ümumi səhiyyə mühitində mühüm rol oynayır. Bu intizam səhiyyə xidmətlərinin maliyyələşdirilməsindən istehlakına qədər olan müddətdə resursların necə bölüşdürülməsini dərinlən araşdırır və qlobal səhiyyə sistemlərini formalaşdıraraq iqtisadi dinamikanı başa düşmək və optimallaşdırmaq məqsədinə xidmət edir. Səhiyyə iqtisadiyyatının əsas məqsədlərinə iqtisadi səmərəlilik təhlillərinin aparılması və səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışı dəstəkləyən siyasətlərin işlənilib hazırlanması daxildir. Tibb işçiləri və xəstələrin iqtisadi davranışlarını təhlil edərək, resurslardan ən səmərəli şəkildə istifadə etməyi və səhiyyə xidmətinin səmərəliliyini artırmağı hədəfləyir. İcbari sığortada optimallaşdırmaya dair əldə edilən biliklər, səhiyyə sistemlərinin ümumi fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş strategiyaların işlənilib hazırlanmasına kömək etməklə, məhdud resursların qeyri-məhdud səhiyyə tələbləri qarşısında necə optimal şəkildə bölüşdürülməsi ilə bağlı kritik suallara cavab verir. İcbari sığorta sübuta əsaslanan siyasətlər yaratmaq və səhiyyəyə strateji investisiyalar qoymaqla davamlı səhiyyə modellərinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Texnoloji tərəqqinin və demoqrafik dəyişikliklərin göz qabağında olduğu icbari sığortada fiskal məsuliyyət, sosial ədalət və sağlamlıq üçün universal hüquq prinsiplərini nəzərə alaraq müasir səhiyyənin mürəkkəbliklərini aradan qaldırmaqda səhiyyə iqtisadiyyatının təmin etdiyi perspektivlər getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu intizam səhiyyənin gələcəyinin formalaşdırılmasında mühüm yol xəritəsi təqdim edir və daha sağlam qlobal cəmiyyət yaratmaq söylərində mərkəzi rola malikdir.

Rəqəmsal dövrün təklif etdiyi imkanlardan istifadə edərək, bu integrasiya səhiyyə xidmətinin göstərilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına, xəstələrin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına və qayğının əlçatanlığının artırılmasına yönəlmiş strategiyaları işıqlandırır. Məlumatların dərin təhlili vasitəsilə xəstə davranışından tutmuş müalicənin effektivliyinə və resurslardan istifadəyə qədər müxtəlif anlayışlar əldə edilir. Bu, sübuta əsaslanan siyasətlərin və strateji planlaşdırmanın yaradılmasına imkan verir. Proqnozlaşdırılan analitika, süni intellekt və digər qabaqcıl məlumat təhlili üsullarından istifadə edərək, səhiyyə iqtisadçıları səhiyyə meyillərini proqnozlaşdıraraq, müdaxilələrin səmərəliliyini qiymətləndirə və məhdud resursların etik bölüşdürülməsi ilə bağlı məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul edə bilərlər. Bu yanaşma səhiyyədə xərc və çıxış balansını optimallaşdırır və səhiyyə ekosisteminin davamlı inkişafını dəstəkləyir (3.p.45).

Bu integrasiya icbari sığortanın maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi ilə bağlı problemlərin həlli imkanlarını genişləndirir, səhiyyə sənayesini fərdiləşdirilmiş tibb, profilaktik qayğı və pasiyent mərkəzli xidmətlərin adi hal aldığı gələcəyə aparır. İnformatikanın səhiyyənin iqtisadi strategiyalarına integrasiyası səmərəlilik, şəffaflıq və davamlılığa yönəlmiş səhiyyə mühitinin əsasını qoyur. Bu yanaşma səhiyyəni idarə edən iqtisadi dinamikanı dərinlən başa düşməyə imkan verir və hər bir qərarın güclü məlumat dəstəyi ilə qəbul edilməsini təmin edir.

Sağlamlıq iqtisadiyyatında bu məlumatlara əsaslanan yanaşmanın qəbul edilməsi sadəcə bir irəliləyiş deyil, XXI əsrdə global sağlamlığın inkişafı üçün zəruri bir addım oldu. Bu paradigma dəyişikliyi gələcəkdə səhiyyə sistemlərinin necə formalaşacağına dair strateji baxışı təklif edir və bütün maraqlı tərəflərin bu təkamülə uyğunlaşması ehtiyacını vurğulayır. Bu, səhiyyə sistemini gələcək istiqamətlərini müəyyən edən və ictimai sağlamlığı yaxşılaşdıran innovativ həllərin qapısını açır (4,p.112).

Səhiyyə xərclərinin optimallaşdırılması dəqiq və vaxtında məlumatlara əsaslanan hərtərəfli xərc-fayda təhlilləri aparmaqla səhiyyə sənayesində transformasiyaya rəhbərlik edir. Bu qabaqcıl sahə xəstənin sağlamlığının nəticələrindən tutmuş əməliyyat xərclərinə və resurs istifadəsinə qədər geniş çeşiddə məlumat təqdim edir. Bu məlumatlar səhiyyə müdaxilələrinin, texnologiyalarının və təcrübələrinin ətraflı qiymətləndirilməsini asanlaşdırır. Bu zəngin məlumat dəstlərindən istifadə edərək, səhiyyə iqtisadçıları və siyasətçilər müxtəlif tibbi müdaxilələrin xərclərini, sağlamlıq və maliyyə faydalarını müqayisə edə bilirlər, beləliklə, xəstələr üçün həm xərc-effektivlik, həm də optimal nəticələrə uyğun məlumatlı qərarlar qəbul edə bilirlər. Real vaxt məlumatlarını təhlil etmək imkanı səhiyyə xidmətlərinin dinamik qiymətləndirilməsinə imkan verir, yaranan tendensiyalara, müalicələrin effektivliyinə və xəstələrin ehtiyaclarında dəyişikliklərə tez uyğunlaşmaq imkanı verir. Bundan əlavə, xəstələrin qəbulunu proqnozlaşdırmaq və təkrar qəbulların qarşısını almaq qabiliyyəti sayəsində səhiyyə informatikası lazımsız xəstəxanaya yerləşdirmələri və əlaqədar xərcləri azaldır, eyni zamanda qayğı keyfiyyətinə xələl gətirmədən xərclərə qənaət edir. Əsasən, səhiyyə informatikasının səhiyyənin iqtisadi strategiyaları ilə inteqrasiyası səhiyyəyə investisiyaların iqtisadi cəhətdən əsaslı və klinik cəhətdən səmərəli olmasını təmin edir, daha səmərəli və effektiv səhiyyə sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır.

Səhiyyə sahəsində məhdud resursların rəşional bölüşdürülməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə səhiyyə informatikası dərin xərc-fayda təhlilləri edərək səhiyyə iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər yaratmaq potensialına malikdir. Bu, dəqiq və vaxtında məlumatlara əsaslanaraq, sağlamlıq müdaxilələrinin, müalicələrin və siyasətlərin iqtisadi nəticələrini ətraflı qiymətləndirmək imkanı verir. Ənənəvi məlumat toplama metodlarını aşan bu dinamik sahə müxtəlif səhiyyə sistemləri və əhali arasında böyük məlumat dəstlərinin toplanması və təhlilini asanlaşdırır. Real vaxt rejimində məlumat əldə etmək xərc-fayda təhlillərinin dəqiqliyini artırır və iqtisadi qiymətləndirmələrə cari müalicə nəticələri, xəstə məmnuniyyəti tədbirləri və səhiyyə xidmətlərindən istifadə nisbətləri ilə səhiyyə reallıqlarını əks etdirməyə imkan verir. Bu cür təhlillər siyasətçilərə və səhiyyə təminatçılarna xəstələrə qulluq və sağlamlıq nəticələrində nəzərəcarpacaq təkmilləşdirmələrə nail olmaq üçün resurs bölgüsü və maliyyə investisiyalarını optimallaşdırmağa kömək edir. Səhiyyə informatikasının proqnozlaşdırma qabiliyyəti gələcək səhiyyə ehtiyaclarını və xərclərini proqnozlaşdırmaqla səhiyyə strategiyalarına və siyasətlərinə proaktiv düzəlişlər etməyə imkan verir. Nəticədə, səhiyyə informatikasının səhiyyənin iqtisadi strategiyaları ilə inteqrasiyası xərclənən hər bir dolların məlumatlara əsaslanan təhlil

vasitəsilə qiymətləndirilməsini təmin edir və bununla da daha səmərəli, effektiv və iqtisadi cəhətdən dayanıqlı səhiyyə sisteminin inkişafına töhfə verir, bütövlükdə cəmiyyət üçün sağlamlıq faydalarını maksimum dərəcədə artırır (6,s.61).

Səhiyyə informatikası və sağlamlıq iqtisadiyyatının kompleks integrasiyasında məlumatların dəqiqliyi xərc-fayda təhlillərinin və sağlamlıq nəticələrinin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edərək etibarlılıq və dürüstlüyü dəstəkləyən mühüm sütun kimi önə çıxır. Məlumatların yoxlanılması və çarpaz istinad üsulları bu prosesdə axtarılan dəqiqliyi təmin etmək üçün əvəzsiz vasitələrə çevrilmişdir. Sağlamlıq IT mütəxəssisləri məlumatları keyfiyyət, ardıcılıq və etibarlılıq baxımından hərtərəfli yoxlamaq üçün bir sıra statistik metod və alqoritmlərdən istifadə edərək uyğunsuzluqları, kənar göstəriciləri və anomaliyaları müəyyən etmək və düzəltmək üçün ciddi prosesi izləyirlər.

Bundan əlavə, bir çox müstəqil mənbələrdən məlumatların müqayisəsi və çarpaz təsdiqlənməsi qərəz və səhvlərə qarşı əlavə qorunma qatını təklif edir. Elektron sağlamlıq qeydləri, xəstə sorğuları və ictimai sağlamlıq məlumat bazaları kimi müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatlardan istifadə edərək, tədqiqatçılar sağlamlıq hadisələrini daha geniş perspektivdən qiymətləndirirlər və onların tapıntılarının düzgünlüyünü gücləndirirlər.

Texniki təminatdan daha çox, bu dəqiqlik standartları sağlamlıq informatikasının səhiyyə iqtisadi strategiyaları ilə integrasiyasının etibarlılığı və uğurunun əsasını təşkil edir. Bu yanaşma sağlamlıq iqtisadiyyatı və informatika arasında integrasiyanın təkcə effektiv deyil, həm də etibarlı və məlumatlı olmasını təmin edərək, hər bir anlayışın və hazırlanmış hər strategiyanın mövcud olan ən dəqiq və etibarlı məlumatlara əsaslanmasını təmin edir.

Sağlamlıq iqtisadiyyatı kontekstində proqnozlaşdırıcı modelləşdirmə böyük və mürəkkəb məlumat dəstlərini mənalı və hərəkətə keçə bilən anlayışlara çevirir. Bu, siyasətçilərə, səhiyyə təminatçılarına və sığortaçılara resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaq, xəstələrə qayğı göstərmək və maliyyə risklərini azaltmaq üçün əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Bundan əlavə, proqnozlaşdırıcı modelləşdirmə müxtəlif səhiyyə ssenarilərinin simulyasiyasını asanlaşdırır və maraqlı tərəflərə həyata keçirilməzdən əvvəl müxtəlif müdaxilələrin effektivliyini və iqtisadi məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu vasitələr səhiyyənin iqtisadi təhlilində sadəcə strateji aktivdən daha çox, onlar səhiyyənin maliyyələşdirilməsində davamlılığı təşviq edən, eyni zamanda qayğı keyfiyyətini və səmərəliliyi yaxşılaşdıran proaktiv, məlumatlara əsaslanan səhiyyə siyasəti və təcrübələrinin inkişafına təkan verən innovasiyalar üçün katalizatordur. Məlumat əsaslanan qərarların qəbulu dövründə səhiyyə iqtisadiyyatında proqnozlaşdırıcı modelləşdirmənin rolu təkcə effektiv deyil, həm də iqtisadi cəhətdən sağlam və xəstə mərkəzli səhiyyə sisteminin yaradılması istiqamətində yeni paradigma təklif

edir. Bu, səhiyyədə məlumatlı qərarların qəbulunu asanlaşdıran bir yanaşmadır və həm iqtisadi davamlılıq, həm də xəstələrə qayğının keyfiyyəti ilə bağlı mərkəzlərdir.

Getdikcə daha çox istifadə edilən proqnozlaşdırıcı modellər səhiyyə iqtisadiyyatında paradiqma dəyişikliyi təmsil edir. Bu modellər kompleks alqoritmlər və geniş məlumat təhlili vasitəsilə səhiyyə tələblərini və xərclərini proqnozlaşdırmaq üçün proaktiv və strateji yanaşma təklif edir.

Bu çağırışlar həm də innovasiya və təkmilləşdirmə üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Süni intellekt kimi qabaqcıl analitik texnologiyaların yaranması maneələri dəf etməyə və sağlamlıq informatikasının səhiyyə iqtisadiyyatına təsirlərini yenidən müəyyənəlməyə imkan verir. Bu texnologiyalar sağlamlıq tendensiyalarını və onların iqtisadi təsirlərini dəqiq proqnozlaşdıran proqnozlaşdırıcı modelləri inkişaf etdirməklə, proaktiv sağlamlıq strategiyalarının yaradılmasına imkan verir. Səhiyyə informatikası və sağlamlıq iqtisadiyyatının integrasiyası fərdiləşdirilmiş dərmanı asanlaşdırmaq, səhiyyə xidmətinin çatdırılmasını optimallaşdırmaq və əvvəllər ağılasığmaz miqyaslarda xəstələrin nəticələrini yaxşılaşdırmağı vəd edir.

Bu prosesdə maraqlı tərəflər daha səmərəli, effektiv, ədalətli və xəstə mərkəzli səhiyyə sisteminin təşviqində mühüm rol oynamalıdırlar. Texnologiyanın şüurlu və strateji istifadəsi səhiyyə sisteminin davamlılığını və dayanıqlığını artıraraq, məlumatlara əsaslanan və xəstə mərkəzli inkişafı dəstəkləyir. Bu integrasiya səhiyyə sahəsində dönüş nöqtəsini təşkil edir və səhiyyənin gələcəyinin formalaşmasında mühüm amil kimi önə çıxır.

Bundan əlavə, rəqəmsal əsrdə səhiyyə informatikasını müasir səhiyyə sistemlərinin onurğa sütunu kimi yerləşdirmək xəstə məxfiliyinin qorunması və məlumat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi çətinlikləri də gətirir. Səhiyyə sistemlərinin mürəkkəbliyi, məlumat mübadiləsinin geniş yayılması və kiberhücum metodologiyalarının daimi təkamülü bu problemləri daha da artırır. Eyni zamanda, məlumatların əlçatanlığı ilə xəstə məxfiliyinin qorunması arasında incə balansın qorunması məxfiliyin qorunması səylərinə əlavə ölçü əlavə edir (7, s.150-151).

Süni intellekt (AI) və blokçeyn texnologiyaları səhiyyə iqtisadiyyatı sahəsində texnoloji inqilablar sayəsində yeni bir dövrə qədəm qoyur. Böyük məlumat dəstlərini insan imkanlarından çox yüksək sürətlə və dəqiqliklə emal etməklə, süni intellekt səhiyyə tələblərinin proqnozlaşdırılmasından tutmuş resurs bölgüsünün optimallaşdırılmasına qədər bir çox sahələrdə unikal imkanlar təklif edir. Bu, bizə sağlamlıq meyillərini və onların iqtisadi təsirlərini qeyri-adi dəqiqliklə proqnozlaşdırmağa, daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə və effektiv siyasətlərə imkan verir. Süni intellekt həm də qənaətcil müalicə metodlarının və profilaktik sağlamlıq tədbirlərinin işlənilməsində mühüm rol oynayır, beləliklə, lazımsız səhiyyə xərclərini azaltmaq və səhiyyə sistemlərinin iqtisadi dayanıqlığını artırmaq potensialına malikdir.

Blokçeyn texnologiyası isə sağlamlıq qeydlərinin və əməliyyatların idarə olunmasında təhlükəsizliyi, bütövlük və şəffaflığı təmin edir. Tibbi məlumatların mərkəz-

ləşdirilməmiş və dəyişməz qeydlərini yaratmaqla, bu texnologiya səhiyyə IT-nin üzləşdiyi məxfilik və təhlükəsizlik problemlərinə innovativ həllər təklif edir və xəstə məlumatlarının qorunmasına zəmanət verir. Blokçeyn həmçinin iddiaların işlənməsini sadələşdirməklə fırıldaqçılığın qarşısını ala və səhiyyə xidmətinin səmərəliliyini artırmaqla bilər. Bu texnologiyaların tətbiqi səhiyyənin gələcəyinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır və səhiyyə sistemlərinin davamlılığını və dayanıqlılığını artırır (5,p.216).

Süni intellekt (AI) və blokçeyn kimi texnologiyalar icbari sığortada sistemi əsaslı şəkildə dəyişdirərək, səhiyyənin daha əlçatan, fərdiləşdirilmiş və iqtisadi cəhətdən səmərəli olmasına imkan verir. Bu texnologiyalar səhiyyənin gələcəyini formalaşdırır və hər kəs üçün daha ədalətli və effektiv səhiyyə ekosisteminin yaradılması istiqamətində mühüm addımdır (5, p.191).

Nəticə

Səhiyyə informatikası və səhiyyə iqtisadiyyatı sahələrində innovativ tədqiqatlar icbari sığortanın gələcəyini formalaşdırır. Xüsusilə, fərdlərin genetik profillərinə uyğunlaşdırılmış fərdi səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi müalicənin effektivliyini və xərclərin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla bilər. Əlavə olaraq, qabaqcıl maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edən proqnozlaşdırıcı analitika xəstəliyin yayılmasını, xəstələrin qəbul nisbətlerini və müalicələrin uzunmüddətli nəticələrini proqnozlaşdırmaq məqsədi daşıyır və bununla da profilaktik sağlamlıq strategiyalarının hazırlanmasına imkan verir.

IoT (Əşyaların İnterneti) cihazlarının istifadəsi ilə xəstələrin sağlamlılığının real vaxt rejimində monitorinqi və erkən müdaxilə kimi innovativ imkanlar ortaya çıxır və bu, xərcləri azaltmaq və xəstənin nəticələrini yaxşılaşdırmaq potensialını təklif edir.

Bu tədqiqat söyləri irəlilədikcə biz səhiyyə informatikası və iqtisadiyyatı sahələrində bilik və bacarıqlarımızı inkişaf etdirəcəyik, səhiyyənin çatdırılması və idarə edilməsinin paradigmlərini yenidən müəyyənələşdirəcək və bizi səhiyyənin daha fərdiləşdirilmiş, fəal və iqtisadi cəhətdən olduğu gələcəyə doğru hərəkət etdirəcəyik.

Bu integrasiya qlobal səhiyyə cəmiyyətini səmərəlilik, innovasiya və səhiyyə xidmətinə universal çıxışla xarakterizə olunan ümidli gələcəyə aparır. Buna görə də, bu texnologiyaları qəbul edən və onları öz təcrübəsinə integrasiya edən tibb işçiləri səhiyyənin keyfiyyətini yaxşılaşdıracaq, eyni zamanda səhiyyənin ümumi dayanıqlılığını və əlçatanlığını artıracaq.

Ədəbiyyat

1. Aydın, Z. (2021). Sosial Güvenlik ve Zorunlu Sigorta Sistemlerinin Ekonomik Analizi. Sosyal Bilimler Dergisi, 52, 75-92.
2. Əliyev, R. (2022). Azərbaycanda İcbari Tibbi Sığortanın İqtisadi Effektivliyinin Qiymətləndirilməsi. İqtisadiyyat və Biznes, 28, 101-118.

3. Gapenski, L.C. (2015). Healthcare Finance: An Introduction to Accounting and Financial Management. Aupha Press; 3rd edition.
4. Jones, M. (2020). The Economic Impact of Compulsory Health Insurance in Developing Countries. *International Journal of Economics*, 56, 112-128.
5. Klaes, M. (2020). The history of the concept of transaction costs: neglected aspects. *J Hist Econ Thought*, 22, 191–216.
6. Kumar, R. (2022). Analyzing the Cost-Benefit of Mandatory Health Insurance Schemes. *Asian Economic Review*, 59, 45-61.
7. Smith, J. (2019). Evaluating the Efficiency of Mandatory Health Insurance. *Journal of Health Economics*, 34, 77-93.
8. Tamer, M. (2020). Türkiye’de Zorunlu Sağlık Sigortası ve Ekonomik Etkinlik. *İktisat Dergisi*, 45, 150-167.
9. Wang, L. (2021). The Role of Mandatory Health Insurance in Achieving Universal Health Coverage. *Global Health Journal*, 47, 256-271.
10. Дмитриев, А. М. (2018). Экономическая эффективность обязательного медицинского страхования. *Российский экономический журнал*, 25, 45-58.
11. Иванова, Е. В. (2019). Оценка эффективности обязательного социального страхования. *Финансы и кредит*, 35, 102-115.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik jurnal)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifəsi, ad və soyadı, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanı, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı:

yadulla.hasanli@unec.edu.az;elmixeberler2018@gmail.com

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və. s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical journal)

NOTES FOR AUTHORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.

2. Articles should be typed in A4 format, with 1.5 line spacing, using Times New Roman font, and should be not less than 10 pages. Margins should be set as follows: left 30 mm, right 15 mm, top 25 mm, bottom 20 mm. Articles should be sent to the official e-mail addresses of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az;** **elmixeberler2018@gmail.com**).

3. **The article should be not less than 10 pages** and should include: keywords (in Azerbaijani, English, and Russian), abstracts (in Azerbaijani, English, and Russian), introduction, main body, conclusions, references, appendices, graphics, and tables.

4. The abstract of the article should be appropriate to its content.

5. The first page should include the title of the article; the name of the author(s); institutional affiliation(s) of the author(s); an abstract of not more than **200-250 words** in English (the abstract must consist of sections such as “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications”, and “originality/value”); up to 5 keywords; JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers, and academic sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.

6. The article should contain references to scientific sources. References cited in the article must be numbered in the order they appear in the text, not in alphabetical order, and should be denoted as [1] or [1, p. 119]. If the same source is cited again, the original reference number should be used.

7. The list of references should prioritize monographs, etc., from the last 5-10 years.

8. Articles recommended or submitted for publication by the editor, or a member of the Editorial Board will be reviewed confidentially.

9. Acceptance or rejection of articles will be decided after discussion by the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
(квартальный научный и практический журнал)

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора(ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (не более 5 слов на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более **200-250 слов**, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано, как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1, стр.119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером.
9. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
10. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
11. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов – членов редакционного совета, после тайного рецензирования рецензирующих.
12. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после ее обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Zahid qızı Bağirova
Texniki redaktor: Arzu Məhəbbət qızı Səfərova

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük, elmi və praktik)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla**, **Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

